पातञ्जल-दर्शनम् ।

——00000——

महर्षि-वेदव्यास-कृतभाष्य-सहितम् ।

——000——

वाचस्पतिमिश्र-विरचित-टीकया-न्वितम् ।

——00000——

बि, ए, उपाधि-धारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

संस्कृतम् ।

कलिकाता नगरे

सत्ययन्त्रे-मुद्रितम् ।

इं १८७४

पातंजलदर्शनम् ।

समाधिपादः ।

॥ श्री नमोगणेशाय ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोनेकधानुग्रहाय
प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी ।
सर्व्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यम्,
देवोऽहीशः स वोऽव्यात् सितविमलतनुर्योगदोयोगयुक्तः ॥१॥

अथेत्ययमधिकारार्थः। योगानुशासनं शास्त्रमधि-

नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे वृषकेतवे ।
क्लेशकर्म्मविपाकादिरहिताय हिताय च ॥
नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते ।
सङ्क्षिप्तस्पष्टबह्वर्था भाष्ये व्याख्या विधास्यते ॥

इह हि भगवान् पतञ्जलिः प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य सङ्क्षेपतस्तात्पर्य्यार्थं प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यङ्गं श्रोतुश्च सुखावबोधनमाचिख्यासुरादाविदं सूत्रं रचयाञ्चकार।

कृतं। वेदितव्यम्। योगः समाधिः स च सार्व्वभौमः चित्तस्य धर्म्मः। क्षिप्तं मूढं विक्षिप्त मेकाग्रं निरुद्ध मिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोप-

अथ योगानुशासनं। तत्र प्रथमावयवमथशब्दं व्याचष्टे। अथेत्ययमधिकारार्थोऽ-थ ज्योतिरितिवत् नत्वानन्तर्य्यार्थः। अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह। अनुशिष्य-तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या। नचास्य शमदमाद्यनन्तरं प्रवृत्तिः। अपितु तत्त्वज्ञान-चिख्यापयिषानन्तरम्। जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्यात् यथाम्नायते तस्मात् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादि शिष्यप्रश्नतप-श्चरणरसायनाद्युपयोगानन्तर्य्यस्य च सम्भवेऽपि नाभिधानम्। शिष्यप्रतीतिप्रव-त्त्योरनुपयोगात्। प्रामाणिकत्वे योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेयत्वात्। अप्रा-माणिकत्वे च तद्भावेऽपि हेयत्वात्। एतेन तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषयोरानन्तर्य्याभि-धानं परास्तम्। अधिकारार्थत्वं तु शास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य योगस्याभिधानात्। सकलशास्त्रतात्पर्य्यार्थव्याख्यानेन शिष्यः सुखेनैव बोधितश्च प्रवर्त्तितश्च भवतीति निःश्रेयसस्य हेतुः समाधिरिति हि श्रुति स्मृति इतिहास पुराणेषु प्रसिद्धम्।

ननु किं सर्व्वसन्दर्भगतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः। तथासत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह। अथेति। ननु हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातन इति योगी याज्ञवल्क्यस्मृतेः कथं पतञ्जलेर्योगशास्तृत्वमित्याशङ्क्य सूत्र-कारेणानुशासनमित्युक्तं। शिष्टस्य शासनमनुशासनमित्यर्थः। यदाऽयमथशब्दो-ऽधिकारार्थस्तदैष वाक्यार्थः सम्पद्यत इत्याह॥ योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतमिति॥ ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोऽत्राधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह। वेदितव्यं इति। सत्यं व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः स तु तद्विषयेण शास्त्रेण करणेन व्युत्पाद्यः करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो न कर्म्मगोचर इति। कर्त्त-

सर्व्वनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते यस्त्वेकाग्रे चेतसि
सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्म्मबन्धनानि

व्यापार विवक्षया योग विषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वं वेदितव्यं। शास्त्रव्यापार-
गोचरतयात् योगएवाधिकृत इति भावः। अधिकारस्य चाथशब्दस्यान्यार्थं नीय-
मानोदकुम्भदर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायोपकल्पत इति मन्तव्यं।

शब्दसन्देह निमित्तमर्थसन्देहमपनयति॥ योगः समाधिः। युज समाधा
वित्यस्माद्व्युत्पन्नः समाध्यर्थो न तु युजिर योगइत्यस्मात् संयोगार्थ इत्यर्थः।

ननु समाधिरपि वक्ष्यमाणस्याङ्गिणो योगस्याङ्गं। नचाङ्गमेवाङ्गीत्यत आह।
स च सार्व्वभौम चक्ष्वर्थोङ्गादङ्गिनं भिनत्ति भूमयोवस्था वक्ष्यमाणा मधुमती
मधुप्रतीका विशोका संस्कारशेषाश्चित्तस्य तासु सर्व्वासु विदितः। सार्व्वभौम
श्चित्तनिरोध लक्षण योगस्तदङ्गन्तु समाधि नैवंभुतः व्युत्पत्तिनिमित्त मात्राभिधानं
चैतद्योगः समाधिरिति। अङ्गाङ्गिनो रभेद विवक्षामात्रेण। प्रवृत्तिनिमित्तन्तु
योग शब्दस्य चित्तवृत्ति निरोध एवेति परमार्थ.। वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयानि
अतस्तन्निरोधाप्यात्माश्रयएवेति। ये पश्यन्ति तान्निरासायाह। चित्तस्य धर्म्म
इति। चित्तशब्देनान्तः करणं बुद्धिमुपलक्षयति। नहि कूटस्थनित्या चिति
शक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्म्मा भवितुमर्हति। बुद्धिस्तु भवेदिति भावः।

स्यादेतत् सार्व्वभौमश्चेद्योगः हन्त भोः क्षिप्त मूढ विक्षिप्ता अपि चित्त
भूमयोऽस्ति च परम्परापेक्षयावृत्ति निरोधोप्यास्विति तथापि योगत्व प्रसङ्ग
इत्याशङ्क्य हेयोपादेय भूमीरुपन्यस्यति। क्षिप्तमित्यादि॥ क्षिप्तं सदैव रजसा
तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाण मत्यन्तमस्थिरं। मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रा
वृत्तिमत्। विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं विशेषोऽस्थेम बहुलस्य कादाचित्कः

श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योगइत्याख्यायते। स च वितर्कानुगतो विचारानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः। सर्व्ववृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः ॥ १ ॥

स्थेमा सा चास्या स्थेमबहुलता सांसिद्धिका वा वक्ष्यमाण व्याधिस्त्याना द्यन्तराय जनिता वा। एकाग्रमेकतानं। निरुद्धसकल वृत्तिकं संस्कार मात्रशेषं चित्तं निरुद्धं। तत्र चिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षयाद्वृ त्तिनिरोधे। पारम्पर्य्येणापि निश्रेयसहेतुभावाऽभावात्। तदुपघातकत्वाच्च योगपचाद्दूरो त्सारितत्वमिति। न तयोर्योगत्वं निषिद्धं। विक्षिप्तस्य तु कादाचित्क सद्भूत विषय स्थेमशालिनः सम्भाव्येत योगत्व मिति निषेधति। तत्र विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूत विषयस्य चित्तस्य स्थेमा न योगपचे वर्त्तते। कस्मात् यतस्तद्विपच विक्षेपोपसर्जनीभूत विपच वर्गान्तर्गतस्य हि स्वरूप मेव दुर्लभं प्रागेव कार्य्य करणं। न खलु दहनान्तर्गतं बीजं चिरतरमपास्थित मुप्तमप्यङ्कुराय कल्पत इतिभावः।

यदि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्तर्हि इत्यत आह यस्त्वेकाग्रे चेतसि इति। भूतमिति समारोपितमर्थं निवर्त्तयति। निद्रावृत्तिरपि ह्यालम्बने तमसि भूते भवत्येकाग्रेत्यत उक्तम्। सदिति शोभनं मितान्ताभिमतन्तत्वं तमःसमुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति द्योतनं हि तत्त्वज्ञान मागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्ष रूपतया न साक्षात्कारवती मविद्यामुच्छिनत्ति।

छिनत्ति दिङ्मोहादिष्वनुच्छेदकत्वादत आह। प्रेति। प्रशब्दोहि प्रकर्षं द्योतयन् साक्षात्कारं सूचयति। अविद्यामूलत्वादस्मितादीनां क्लेशाना विद्यायाश्च अविद्याच्छेदकत्वात् विद्योदये चाविद्या क्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वात्

तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्व्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोपि योगइत्याख्यायते।

कारण विनाशाच्चेत्याह। चिणोतिचेति। अतएव कर्म्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति। कर्म्म चावापूर्व्वमभिमतं कार्य्ये कारण उपचारात् श्लथयति। स्वकार्य्यात् वसादयति। वत्त्यतिहि सति मूले तद्विपाक इति किञ्च निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखी करोति। सच संप्रज्ञातश्चतुःप्रकार इत्याह। सचेति। असंप्रज्ञातमाह सर्व्ववृत्तिभिः। रजस्तमोमयी किल प्रमाणादि वृत्तिः सात्विकीं वृत्तिमुपादाय सम्प्रज्ञाते निरुद्धा। असम्प्रज्ञाते तु सर्व्वासामेव निरोध इत्यर्थः। तदिह भूमिद्वये समाता या मधुमत्यादयो भूमयस्ताः सर्व्वासामु विदित सार्व्वभौम इति सिद्धं ॥१॥

द्वितीयं सूत्रमवतारयति। तस्य लक्षणेति। तस्येति पूर्व्वसूत्रोपात्तं। द्विविधं योगं परामृषति। योगश्चित्तवृत्ति निरोधः। निरुद्ध्यन्ते यस्मिन् प्रमाणादि वृत्तयोऽवस्थाविशेषे चित्तस्य सोवस्थाविशेषो योगः।

ननु संप्रज्ञातस्य योगस्य व्यापकत्वात् अलक्षणमिद मनिरुद्धाहि तत्र सात्विकी चित्त वृत्ति रित्यत आह। सर्व्वशब्दाग्रहणादिति॥ यदि सर्व्वचित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते भवेदव्यापकं संप्रज्ञातस्य क्लेशकर्म्मविपाकाशय परिपन्थी चित्तवृत्तिनिरोधस्तु तमपि संगृह्णाति तत्रापि राजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधास्तस्य च तद्भावादित्यर्थः। कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्धः। किमर्थं चैवमवस्थ चित्तस्य वृत्तयोनिरोद्धव्या इत्याशङ्का प्रथमंतावदवस्थासम्बन्ध हेतुमुपन्यस्यति। चित्तं हीति। प्रख्याशीलत्वात् सत्वगुणं। प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणं। स्थितिशीलत्वात्

चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम्। प्रख्यारूपं हि चित्तसत्वम्। रजस्तमोभ्यां संसृष्टम् ऐश्वर्य्यविषयं प्रियं भवति। तदेव तमसानुविद्धमधर्म्मा-

तमोगुणं। प्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनान्येपि सात्विकाः। प्रसादलाघवप्रीत्यादय सूच्यन्ते प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्म्मः स्थितिः। स्थितिग्रहणाद् गौरवावरणदैन्यादयोपलक्ष्यन्ते। एतदुक्तं भवति एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्म्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येण परस्परविमर्द्दवैचित्र्या द्विचित्रपरिणामं सदनेकावस्थमुपपद्यत इति।

चिप्ताया एव चित्तस्य भूमिः यद्यासम्भवमवान्तरावस्थाभेदवती ता दर्शयति। प्रख्यारूपं हीति चित्तरूपेण परिणतं सत्वं चित्तसत्वं तदेवं प्रख्यारूपतया सत्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितं तत्र चित्ते सत्वात् किञ्चिदूने रजस्तमसी यदा मिथः समे च भवतः तदैश्वर्य्यञ्च विषयाश्च शब्दादयस्तान्येवप्रियाणि यस्य तत्तथोक्त सत्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वं प्रणिधित्सदपि तत्वस्य तमसापिहित त्वादणिमा-दिकमेव तत्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति प्रणिधत्ते च क्षणं अथ रजसाक्षिप्य-माणं। तत्राप्यलब्धस्थिति तत् प्रियमात्रं भवति। शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसवाही प्रेमाणि रूढ एव। तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तं क्षिप्तं दर्शयन् मूढमपि सूचयति। तदेवतमसेति। यदाहि तमो रजो विजित्य प्रसूतं। तदा चित्तसत्वावरकतमः समु-त्सारणेऽशक्तत्वात् रजस्तमस्थगितं चित्तमधर्म्माद्युपगच्छति अज्ञानञ्च विपर्य्ययज्ञान मभावप्रत्ययालम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तं। ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति। अनैश्वर्य्यं सर्व्वत्रेच्छाप्रतिघातः। अधर्म्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः। यदा तु तदेव चित्त-सत्वमाविर्भूतसत्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति। तदा धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्व-र्य्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्यादि। मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य

ज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्योपगं भवति। तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्व्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्म्मज्ञानवैराग्य ऐश्वर्य्योपगं भवति तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति। तत्परं प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः। चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्व-

तत्त्वथोक्तं। अतएव सर्व्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानम् तथापि न धर्म्मायैश्वर्य्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह। अनुविद्धं रजःमात्रया रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्म्मादिरित्यर्थः। तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसम्पन्नो मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषीमध्यात्ममयी योगिनोश्चित्तसत्वं संगृहीतं मप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थस्य चित्तावस्थामाह। तदेव चित्तं रजोलेशान्मलादपेतं अतएव स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधुतरजस्तमो मनस्याह बुद्धिसत्वतपनीयस्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्य निवसिताधिकारतया च कार्य्यकारिणी विवेकख्यातिः परं कार्य्यमवशिष्यत इत्याह। सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति। धर्म्ममेघश्च वक्ष्यते। अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह।

तदिति। सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघपर्य्यन्तं परं प्रसंख्यानमिति आचक्षते ध्यायिनः चित्तसामानाधिकरण्यं च धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यं। विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेर्शोपदानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुताञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति। चितिशक्तिरित्यादि सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः। सुखमोहावपि विवेकिनं दुःखाकुरुत। अतो दुःखवर्ज्जयो तथाचातिसुन्दरमप्यन्तवतदुनोति। तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः सेयमविशुद्धिरन्तश्च। चिति शक्तौ पुरुषेस्तु इत्युक्तं शुद्धा चानन्ता चेति। ननु सुख-

गुणात्मिका चेयम्। अतो विपरीता। विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तन्तामपि ख्यातिं निरुणद्धि। तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति। स निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायतइत्यसम्प्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

दुःखमोहात्मकशब्दादीनि यं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा तदाकारपरिग्रहपरिवर्ज्जने च कुर्व्वती कथमनन्तेत्यत उक्तं।

दर्शितविषयेति। दर्शितो विषयः शब्दादि यस्यै सा तथोक्ता भवेदेतदेवं। यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत। किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाकारायैश्चितिशक्तेर्विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्शेत्यत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढाया चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तेरिति। अतः उक्तं। अप्रतिसंक्रमेति। प्रतिसंक्रमः सञ्चारः सञ्चितर्नास्तीत्यर्थः। स एव कुतोऽस्यां नास्तीत्यत उक्तं। अपरिणामिनीति। न चितेस्त्रिविधोऽपि धर्म्मलक्षणाऽवस्थालक्षणः। परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चितिशक्तिः असङ्क्रान्ताया अपि विषयसम्बन्धनमुपपादयिष्यते। तत्सिद्धं चितिशक्तिः शोभनेति विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्वात्मिका अशोभनेत्युक्तं। अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति। यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथाऽन्यवृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः ततस्तद्धेतौ निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह। अतस्तस्यामिति। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः। अथ अनिरुद्धाऽशेषवृत्तिचित्तं कीदृशमित्यत आह।

तदवस्थमित्यादि। स निरोधः अवस्था यस्य तत्तथोक्तं। निरोधस्य स्वरूप-

तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किं स्वभावः ? इति—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ति न तथा ।

माह । स निर्बीज इति । क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भोगबीजं । तस्मान्निर्गत इति निर्बीजः अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति । न तत्रेति । उपसंहरति । द्विविधः संयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयं चोदयति । तदवस्थे चेतसीति । किमाक्षिपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा त्वयं पुरुषः सदानुभूयते । ननु बुद्धिबोधरहितोऽतीऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति न च स्वभावमपहाय भावो वर्त्तितुमर्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यते इत्यत आह । विषयाभावादिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः । विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः । सूत्रेण परिहरति तदाद्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं । स्वरूप इत्यारोपितम् । शान्त घोर मूढ स्वरूपं निवर्त्तयति पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् । ननु बुद्धिबोधः शान्तादिरूप औपाधिकः हि सः स्फटिकस्येव स्वभाव स्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा नचोपाधि निवृत्तावुपहित निवृत्ति रतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य बुद्धिकरण भाव उक्त इति । यदसिवाद्यभिभाव्यहता योत्यते ।

कथन्तर्हि दर्शितविषयत्वात्—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथाच सूत्रं "एकमेव दर्शनं" ख्यातिरेव दर्शनमिति । चित्तम् । अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन सम्भवति ।

स्वरूप प्रतिष्ठेति । तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थाया मप्रतिष्ठिता स्वरूपे चिति शक्ति निरोधावस्थाया प्रतितिष्ठन्ति परिणामिनी स्याद्व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थान निरोधयोर्विशेष इत्यत आह । व्युत्थानचित्ते त्विति । न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपात्च्यवते । तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेपि । न खलु शुक्तिकायाः प्रमाण विपर्य्यय ज्ञानगोचरत्वेपि स्वरूपोदयोव्ययौ भवत प्रतिपत्तात् तथाभूतमप्यतथात्वं नाभिमन्यते । निरोधसमाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोपि व्युत्थानमेवेति ।। ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । कथन्तर्हि इति । यदि तथा भवन्ती न तदा केन तर्हिप्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः ॥ हेतुपद मध्याहृत्य"सूत्रं पठति । दर्शित विषयत्वात् । वृत्तिसारूप्यमितरत्र । इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयः शान्त घोर मूढात्मा एताविशिष्टा अभिन्नावृत्तयो यस्य पुरुषस्य सतथोक्तः सारूप्य मित्यत्र सशब्द एकपर्य्यायः । एतदुक्त भवति जपा कुसुम स्फटिकयोरिव बुद्धि पुरुषयोः सन्निधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समारोप्य शान्तोस्मि दुःखितोस्मि मूढोस्मीति अध्यवसति । यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं मुखं मलिनमारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोस्मीति । तद्यपि पुरुष समारोपोपिशब्दादि विज्ञानवत् बुद्धि[illegible]: यद्यपि च प्राकृतत्वेनाचि-

पुरुषस्य स्वामिनः। तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः ॥४॥

ऽपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते तथाचायमविपर्य्ययोऽप्यात्मा विपर्य्ययवानिवाभोक्तापि भोक्तेव विवेकख्यातिरहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यात्या प्रकाशते। एतच्च चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र। सत्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते। एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह। तथाचोक्तमिति पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम्। एकमेव दर्शनमिति।

ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषयाच वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह ख्यातिरेव दर्शनमिति उदयव्ययधर्म्मिणी वृत्तिः ख्यातिः लौकिकोऽभिप्रायः तदुक्तमेकमेवेति चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः। न तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थः। तदनेन व्युत्थानावस्थाया मूलकारणमविद्या दर्शयता तद्धेतुकसंयोगो भोगहेतुः। स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति। तमुपपादयन्नाह। चित्तं स्वं भवति। पुरुषस्य स्वामिन इति सम्बन्धः। ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता। न चास्य तज्जनितोपकारसम्भवस्तदसम्बन्धादनुपकार्य्यत्वात् तत्संयोगतदुकारभागित्वे परिणामप्रसङ्गादित्यत आह। अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति। न पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि तु तत्सन्निहितं सन्निधिश्च पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यतालक्षणोऽस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिः। तदुक्तं। दृश्यत्वेनेति। शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः। भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथापि। चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्वृत्तिसारूप्यात पुरुष-

ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥५॥

क्लेशहेतुकाः कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाह-पतिता अप्यक्लिष्टाः॥ क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति। अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथा जातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कार चक्रमनिशमावर्त्तते तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्म-कल्पेन व्यवतिष्ठते॥

स्येत्युक्तं। तस्माच्चित्तेनासंयोगेपि तज्जनितोपकारभागिता पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धं। ननु स्वस्वामिसम्बन्धी भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किन्निमित्ता न खलु निर्निमित्तं कार्य्यमुत्पद्यते। यथाहुः। स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः तस्य किं कृतेति शङ्कामुपसंहारव्याजेनोद्धरति। तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे शान्तघोरमूढा-कारचित्तवृत्त्युपभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिस्संयोगः हेतुः अविद्यावासनयोश्च सन्तानौ बीजाङ्कुरसन्तानवदनादिरिति भावः॥४॥

स्यादेतत् पुरुषो हि शक्य उपदिश्यते। न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो। न च सहस्रेणापि पुरुषायुषै रणभिमाः कश्चित् परिगणयितुमसंख्याताश्च कथं निरोधव्या इत्याशङ्का तासामियत्ता स्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य। वृत्तयःपञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। वृत्तिरूपोऽवयव्येकः। तस्य प्रमाणादयोऽवयवा पञ्च ततस्तदवयवा पञ्चतय्यः पञ्चावयवा वृत्ति-र्भवति ताश्च वृत्तयश्चैत्र मैत्रादि चित्त-भेदात् बह्व इति बहुवचन मुपपन्नं एतदुक्तं

प्रलयं गच्छति इति। ताः क्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः ॥५॥

प्रमाण विपर्य्यय विकल्प निद्रा स्मृतयः ॥६॥

तत्र। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषयासामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणं प्रधाना-वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः

भवति चैत्रीवा मैत्रीवा कश्चित्सर्व्वेषामेव तेषां वृत्तयः पञ्चतय्यः एवनाधिकाइति चित्तस्येतिचैक वचनं जात्यभिप्रायं चित्तनामिति तु द्रष्टव्यं तासामवान्तरविशेष मनुष्ठानोपयोगिन दर्शयति। क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति। अक्लिष्टा उपादेयः क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण वैराग्येनेति। अस्य व्याख्यानम्। क्लेशहेतुका इति क्लेशा। अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारण यासां वृत्तीनान्तास्तथोक्ताः। यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तिनां क्लेशकारित्वेन क्लेशयैव प्रवृत्तिः क्लेशक्लिष्टम्। तदासामस्तीति क्लिष्टा इति। यत एव क्लेशोपार्जनार्थममूषां प्रवृत्तीरतएव कर्म्माशय प्रचय चेत्रीभूताः प्रमाणादिना खल्वयंप्रतिपत्तार्थमवसाय तत्र सक्तोद्विष्टो वा कर्म्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्म्माधर्म्म प्रचय प्रसव भूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इतिह्यक्लिष्टा व्याचष्टे। ख्यातिविषया इति। विधूतरजस्तमसो वुद्धिसत्वस्य प्रशान्त वाहिन प्रज्ञाप्रसादः ख्यातितया विषयिण्यातद्विषयं सत्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेनसत्व पुरुष विवेक विषया यतो अतएव गुणाधिकार विरोधिन्यः कार्य्यारणं हि गुणानामविकारो विवेकख्याति पर्य्यवसानश्च तदिति चरिताधिकाराणां गुणानामधिकारं विरुन्धति इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः।

स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्ट वृत्तय एव सर्व्वे प्राणभृतो न च क्लिष्ट वृत्तप्रवाहे भवितुमर्हत्याक्लिष्टवृत्तयो। नचामूषां भावेपि कार्य्यकारिता विरोधिमध्यपातित्वात्। तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्तासां च वैराग्येण परेणेति

बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टात् उपपादयिष्यामः। अनुमेयस्य तुल्यजातीयेभ्योव्यावृत्तः सम्बन्धोयस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम्। यथा देशान्तर प्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत् विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः आप्तेन

मनोरथ मात्रमित्यत आह। क्लिष्टप्रवाहेति। आगमानुमानाचार्य्योपदेश परिशीलन लब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रमन्तरे तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टाएव यद्यपि क्लिष्टप्रवाह पतिताः। न खलु शालग्रामे किरातशतसङ्कीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवति। अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनम्। क्लिष्टान्तर्वर्त्तितया च क्लिष्टा-भिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्व संस्कार परिपाकक्रमेणाक्लिष्टा एव तावदभि भवन्तीत्याह तथा जातीयका इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिद वृत्ति संस्कार चक्रमनिश मावर्त्तते। आनिरोध समाधे. तदेवं भूतश्चित्त निरोधा-नन्तरं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापाततः। प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः। पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह। ता इति पञ्चधेत्यर्थः। कथन न तु शब्द शास्त्र व्याख्यानं तत्प्रकाराऽस्मरणात्। ता स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति। प्रमाणविपर्य्यय-विकल्पनिद्रास्मृतय.। निर्द्देशे यथा वचनं विग्रहश्चार्थे द्वन्द्वसमास इतरेतर योग.। यथाऽनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि सुखात्मख्यातिरविद्या [illegible] न दिग्मोहालात चक्रादि विभ्रमा व्युदस्यन्ते। एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेपि वृत्त्यन्तरसद्भावशङ्कानव्युदस्यति। तन्निरासाय वक्तव्यं पञ्चतय्य इति एतावत्य एव वृत्तयोन्यापराः सन्तीति दर्शितं भवति।

तत्र प्रमाण वृत्तिं विभजन सामान्य लक्षणमाह। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमा-णानि। अनधिगत तत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतु. प्रमा तत् करणं प्रमाणम्। विभाग वचनं न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम्। तत्र सकल प्रमाण मूलत्वात् प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति। इन्द्रियेति अर्थस्येति समारोपितत्वं निषेधयति। तद्विषयेति। वाह्यगोचरतया ज्ञानाकारगोचरत्वं चित्तवृत्तीनां ज्ञानाकारस्य वाह्य-र्थं यस्मक्कं दर्शयति। वाह्यवस्तूपरागादिति। व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमाह।

दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते। शब्दात्तदर्थविषयावृत्तिः श्रोतुरागमः। यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते। मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात्॥ ७॥

इन्द्रियप्रणालिकयेति सामान्यमात्रमर्थम् इत्येके। विशेषा एव इत्यन्ये। सामान्य विशेष तद्वन्त इत्यपरे वादिनः प्रतिपन्नास्तन्निराशायाह। सामान्यविशेषात्मन इति न तद्वन्तः किन्तु तादात्म्यमर्थस्य। एतच्चैकान्तानभ्युपगम इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते। अनुमानागमविषयात् प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिनत्ति विशेषावधारणप्रधानेति। यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते। तथापि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतम् इत्यर्थः एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरम्। विवेकख्यातिरपि लक्षिता भवति। फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति। फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिः बोध इति। ननु पुरुषवर्त्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह। अविशिष्ट इति। न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारतया तदाकारतामापद्यमानं फलम्। तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं वृत्तिश्च वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति समानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः। एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह। प्रतिसंवेदीति। प्रत्यक्षानन्तरम्। प्रवृत्त्यादिलिङ्गकश्रोतृबुद्ध्यनुमानप्रभवसम्बन्धदर्शनसमुत्थतयागमस्यानुमानजन्यत्वादनुमितस्य चागमेनान्वाख्यानादागमात् प्रागनुमानं लक्षयति अनुमेयस्येति। जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थः सपक्षास्तेष्वनुवृत्त्यनेन विरुद्धत्वमसाधारणत्वञ्च साधनधर्मस्य निराकरोति। भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्ये तद्विरुद्धास्तदभाववन्तश्च तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेन साधारणानैकान्तिकत्वमपाकरोति संवध्यत इति सम्बन्धो लिङ्गमनेन पक्षधर्मतां दर्शयन्नसिद्धतां निवारयति तद्विषया तन्निबन्धना षिञ् बन्धन इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तिः सामान्यावधारणेति। प्रत्यक्षविषयात् व्यवच्छिनत्ति सम्बन्धसंवेदनाधीनजन्मानु-

विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्॥ ८॥

स कस्मान्नप्रमाणं। यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थ विषयत्वात्प्रमाणस्य। तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टं।

मानं विशेषेषु सम्बन्ध ग्रहणाभावेन। सामान्यमेव सुकरसम्बन्धग्रहण गोचरयतीति उदाहरणमाह।

यथेति। चोदित्वथो विन्ध्योगतिर्यतमस्मात् तस्याऽप्राप्तिरतो गतिनिर्हति देशान्तरप्राप्ते गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धं। आगमस्य वृत्ते लक्षणमाह। आप्तेनेति। तत्वदर्शन कारुण्य करण पाटवाभिः सम्बन्ध आप्तिस्तया सह वर्त्तत इत्याप्तस्तेन दृष्टोनुमितोवार्थः। श्रुतस्य पृथगनुपादानं तस्य दृष्टानुमित मूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वात् आप्तचित्तवर्त्ति ज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पादः स्वबोध सङ्क्रान्तिस्तस्य अर्थउपदिश्यते श्रोतृहिताहित प्राप्तिपरिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते शेषं सुगम्। यस्यागमस्या अद्वयार्थोवक्ता यथा यामेव दशदाभिमानि षट पपा भविष्यन्ति इति नदृष्टानुमितार्थो यथा चैत्यं वन्देत स्वर्गकामइति। नन्वेवं मन्वादि नामप्यागमः प्लवते। न हि तेपि दृष्टानुमितार्था यथाह। यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्त्तित। स सर्वोवाभिहितो वेदे सर्व्व ज्ञानमयो हि स। इत्यत आह। मूलवक्तरिविति। मूलवक्ता हि तत्रेश्वरो दृष्टानुमितार्थः। विपर्य्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं। विपर्य्यय इति लक्ष्य निर्द्देशो मिथ्याज्ञानमित्यादि लक्षणं यज्ज्ञानं प्रतिभासिरूपं तद्रूपा प्रतिष्ठमेवाह अतद्रूपप्रतिष्ठं यथा मग्नाइभीजीति। अतः संशयोपि गृहीतः। एतावांस्तु विशेष। तत्र ज्ञानरूढ़ वा प्रतिष्ठितादि चन्द्रादेस्तु बाधज्ञानेन। नत्वेवं विकल्पोपि तद्रूपा प्रतिष्ठाना द्विचारतो विपर्य्ययः प्रसज्येतेत्यत आह। मिथ्याज्ञानमिति। अनेन हि सर्व्वजनीमाऽनुभव सिद्धो बाध उक्तः सचास्ति विपर्य्यये न तु विकल्पे पेन व्यवहारात पण्डितरूपाणा मेव तु विचारयतां तत्र बाध बुद्धेरिति चोदयति। स कस्मान्न प्रमाणं नोत्तरेणोपजात विरोधिना ज्ञानेन पूर्व्वं वाधनीयमपि तु पूर्व्वेणैव प्रथममुपजाते मानुपजात विरोधिना परमिति भावः परिहरति। यतः प्रमाणेनेति।

तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यते इति सेयं पञ्चपर्व्वा भवत्यऽविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशा क्लेशाः इति अतएव स्वसंज्ञाभिस्तमोमोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योविकल्पः ॥९॥

स न प्रमाणोपारोही न विपर्य्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेपि शब्दज्ञानमाहात्म्य निबन्धनो व्यवहारो दृश्यते। तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूप मिति यदा चितिरेव

यत्र हि पूर्व्वापेक्षा परोत्पत्तिस्तत्रैवं इह तु स्वकारणादन्योन्यानपेक्षे ज्ञाने जायेते तत्रोत्तरस्य पूर्व्वेणानुपमर्द्योदयमनासादयत स्तदुपबाधात्मैवोदयो न तु पूर्व्वस्योत्तरबाधात्मा तस्य तदानीमप्रसक्तेः तस्मादनुपजातविरोधिता बाध्यत्वं हेतुरुपजातविरोधिता च बाधकत्वं तस्माद्भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणे नाप्रमाणस्य बाधनं सिद्धं। उदाहरणमाह।

तत्र प्रमाणेति। अस्य कुत्सितत्वं हानाय दर्शयति। सेयं पञ्चेति। अविद्या सामान्यमविद्याऽस्मितादिषु पञ्चसु पर्व्वस्वित्यर्थः। अव्यक्त महदहङ्कार पञ्च तन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्म बुद्धिरविद्या तमः एवं योगिनामष्टस्वणिमादिकेष्वैश्वर्य्येष्वश्रेयःसु श्रेयो बुद्धिरष्टविधो मोहः पूर्व्वस्माज्जघन्यः स चाऽस्मितोच्यते। तथा योगिनाष्टविधं ऐश्वर्य्यमुपादाय सिद्धीभूत्वा दृष्टानुश्रविकान शब्दादीन् दशविषयान् भोच इत्येव सात्मिका प्रतिपत्तिर्महामोहो रागः एवमेतेनैवाभिसन्धिना प्रवर्त्तमानस्य केनचित् प्रतिबद्धत्वादणिमादीनामनुत्पत्तेस्तन्निबन्धनस्य दृष्टानुश्रविक विषयोपभोगस्यासिद्धिः प्रतिबन्धक विषयः क्रोधः सतामिस्राख्योद्वेषः। एवमणिमादि गुण सम्पत्तौ दृष्टानुश्रविक विषय प्रत्युपस्थाने च कल्पान्ते सर्व्वमेतत्यं त्यजतीति

पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैतस्य गौरिति। यथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्म्मा निष्क्रियः पुरुषः तिष्ठति वाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते॥ तथानुत्पत्तिधर्म्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्म्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्म्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्म्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ९ ॥

यस्मात्सः सोऽभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः। तदुक्तं। भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र इति। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह। सनेति। न प्रमाण विपर्ययान्तर्गतः कस्मात् यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतं निषेधयति। शब्द ज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति। विपर्ययान्तर्गतिं। तदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारोपयति। क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहाराविसम्वादादिति शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह। तद्यथेति। किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यतेनाभेदे विशेष्य विशेषण भावो न हि गवा गौर्विशेष्यते। किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तदिदमाह। भवति च व्यपदेशे वृत्तिः। व्यपदेश्य व्यपदेशकयो भावो व्यपदेशः विशेषण विशेष्य भाव इति यावत्। तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य गौरिति। शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति। तथेति। प्रतिषिद्ध वस्तुनः पृथिव्यादेः धर्म्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोसौ निष्क्रिय पुरुषः। न खलु साङ्ख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्म्मो येन पुरुषो विशेष्यतेत्यर्थः। क्वचित्पाठ प्रतिषिद्धा वस्तु धर्म्मा इति तस्यार्थः। प्रतिषेध व्याप्ता प्रतिषिद्धा। नवस्तु धर्म्माणां तद्व्याप्यता भावा भावयोरसम्बन्धादथ च तथा प्रतीतिरिति लौकिक-

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः कथं सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितं। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः। तस्मात् प्रत्ययविशेषो निद्रा। सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ॥ १० ॥

मुदाहरणमाह। तिष्ठति बाण इति। यथा हि पठति भिनत्तीत्यत्र पूर्वापरीभूतयानस्थान क्रियया बाणाद्भिन्नया बाणस्य व्यपदेश इत्यत आ .'। गतिनिवृत्तौ धात्वर्थ मात्रं गम्यते। गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अपि भाव रूपत्वं। तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पना परंपरेत्यर्थः। अभाव कल्पितो भावइव चानुगतइव च सर्व्वं पुरुषेषु गम्यते न पुरुषो व्यतिरिक्तो धर्म्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह। तथानुत्पत्तिधर्म्मेति। प्रमाण विपर्य्ययाभ्यामन्या न विकल्प वृत्तिरिति वादिनो बहव प्रतिपेदिरे तत्प्रतिबोधनायोदाहरण प्रपञ्च इति मन्तव्यं। अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा। अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकं प्रमाणे विपर्य्यय विकल्प स्मृतीनां वृत्तित्वं प्रति परीक्षकानामविप्रतिपत्तेरतस्तदनूद्यते विशेष विधानाय निद्रायान्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरिति वृत्तित्वं विधेयं। न च प्रकृति मनुवादकं विधानाय कल्पत इति पुनर्वृत्ति ग्रहण जाग्रत् स्वप्नवृत्तीनामभाव स्तस्य प्रत्यय कारणं बुद्धिसत्वाच्छादकं तमस्तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा। बुद्धिसत्वे हि त्रिगुणे यदा सत्वरजसी अभिभूय समस्त कारणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकार परिणामाभावादुद्भूत तमोमयो

अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः॥ ११॥

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति। आहोस्वित् विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः। तथा जातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जका-

वृत्तिमवगृह्यमाणः पुरुषः सुषुप्तोऽन्त्यं सत्त्व इत्युच्यते। कस्मात् पुनर्निरुद्धकेवलान्वयी-रिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह। सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्युपपत्तिकाल स्मरणात्प्रत्ययविशेषः। कथं यदाहि सत्त्व सचिवन्तमस आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यव मर्शः सुप्तोत्थितस्य भवति। सुखमहमस्वाप्सम् प्रसन्नं मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति स्वच्छीकरोति इति यदा तु रजः सचिवन्तमः आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं अकर्मण्यं मे मनः कस्मात् यतो भ्रमत्यनवस्थितम्। नितान्ताभिभूतरजः सत्त्वं तमः यामुत्पन्ने स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तं अलसमुषितमिव तिष्ठतीति। साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह। स खल्वयमिति। प्रबुद्धस्य प्रबुद्धमात्मस्य तदा-श्रितार्थेति बोधकाले प्रत्ययानन्वयात्वे कारणानुभव इत्यर्थः नतु प्रमाणादयो व्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वाभिप्रायात्स्वैकाग्रतां किं तु व्याधा कथं समाधि प्रतिपक्षतेत्यत आह। स च समाधिविति। एकाग्रतत्त्वापि तामसत्वेन निद्रा सबीज निर्बीज समाधि प्रतिपक्ष इति सापि निरोद्धव्येत्यर्थः॥ १०॥

अनुभूत विषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः। प्रमाणादिभिरनुभूते विषये योऽसम्प्रमोषः अस्तेयः सा स्मृतिः संस्कारमात्र जन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कार कारणानुभव भाषितो विषय आत्मीयस्तदधिक विषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोषः स्तेयः कस्मात्साद्‌श्यात्। मुषस्तेय इत्यस्मात्सम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः। एतदुक्तं भवति। सर्व्वे प्रमाणादयो न धिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाधिगमयन्ति स्मृतिः। पुनर्न पूर्व्वानुभव मर्य्यादामतिक्रामति तद्विषयातदूनविषया वा न तु तदधिक विषया सोऽयं वृत्त्यन्तरादिविशेषः स्मृतेरिति। विमृषति किंप्रत्ययस्येति ग्राह्य प्रवणत्वात् अनुभवस्य

ज्ञानं तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्व्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्व्वा स्मृतिः। सा च द्वयी भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च। स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या। जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति। सर्व्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभावात् भवन्ति। सर्व्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः मोहः पुनरविद्येति एताः सर्व्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः आसां निरोधे सम्प्रज्ञातो वा समाधिर्भवति। असम्प्रज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

स्वानुभवाभावात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति। प्रतिभाति अनुभवमात्र जनितत्वाच्चानुभवमेवेति विमर्शोपपत्तित उभयं स्मरणमवधारयति। ग्राह्यप्रवण तया ग्राह्योपरक्तः परमार्थतस्तु ग्राह्य ग्रहणे एव उभयं तयोराकारं स्वरूप निर्भासयति प्रकाशयति। स्वव्यञ्जकं कारण मञ्जनमाकारो यस्य स तथोक्तः। स्वकारणाकार इत्यर्थः व्यञ्जकमुद्बोधकं तेनाञ्जनं फणाभिमुखीकरण यस्येति वेत्यर्थः। ननु यदि कारण विचारेण बुद्धि स्मरणयोः सारूप्यं कस्तर्हि भेद इत्यत आह। तत्र ग्रहणेति। ग्रहणमुपादानं न च गृहीतस्योपादानं सम्भति तदनेनानधिगत बोधनं बुद्धिरित्युक्त ग्रहणाकारो ग्रहणरूप पुर्व्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता धिकल्पित श्चायम् अभेदेपि गुण प्रधानभाव इति ग्राह्याकारः पूर्व्वः प्रथमो यस्याः सातथोक्ता इदमेवच ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्व्वत्वं यद्वृत्त्यन्तर विषयीकृतत्वमर्थस्य तदनेन वृत्त्यन्तरविषयीकृत गोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति सोयमसं प्रमोष इति। ननु अस्ति स्मृतेरपि सप्रमोषः दर्शयति हि पित्रादेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्यानुभूतचर देशकालान्तरे सम्बन्धं स्वप्न इत्यत आह। सचाद्वयीति भावितः

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति—चित्त नदीनामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय । वहति पापाय च । या तु कैवल्यप्राग्भाराविवेकविषय निम्ना सा कल्याणवहा । संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पापवहा तत्र वैराग्येन विषयस्रोतःखिलो क्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाटाते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥१२॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥१३॥

चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः प्रयत्नः वीर्य्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

कल्पितः स्मर्त्तव्योयया सा तथोक्ता । अभाविताऽकल्पितः पारमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतिरपितु विपर्य्यतल्लक्षणोपपन्नत्वात् स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमिव प्रमाणमिति भावः । कस्मात् पुनरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह । सर्व्वाः स्मृतय इति अनुभवः प्राप्तिः प्राप्तिपूर्व्वा वृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजन इत्यर्थः ननु ये पुरुषं क्लिश्नन्ति ते निरोद्धव्याः प्रेचावता क्लेशाश्च तथा न च वृत्तयः तत् किमर्थमासां निरोधः इत्यत आह । सर्व्वाश्चैता इति सुगमम् ॥ ११॥

निरोधोपायं पृच्छति अथेति सूत्रेणोत्तरमाह । अभ्यास वैराग्याभ्या तन्निरोधः । अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनितव्ये आन्तर व्यापार भेदेन समुच्चयो न तु विकल्प इत्याह । चित्त नदीति । प्राग्भारः प्रबन्ध निम्नताऽपाधतति यावत् ॥१२॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढ़भूमिः॥१४

दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्कारवान् दृढ़ भूमिर्भवति। व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूत विषय इत्यर्थः॥ १४॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्॥१५॥

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्य्यमिति दृष्टविषयविटृष्णस्य स्वर्ग-

अत्राभ्यासस्य स्वरूप प्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह। तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। तत्राचष्ट चित्तस्यावृत्तिकस्य राजसतामस वृत्तिरहितस्य प्रशान्त वाहिता विमलता सात्विक वृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः तदर्थ इति स्थिताविति निमित्त सप्तमी व्याख्याता। यथा चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीति प्रयत्नमेव पर्य्यायाभ्यां विशदयति वीर्य्यमुत्साह इति तस्य च्छा यौनितामाह। तत् संपिपादयिषया तदिति स्थितिं परामृशति। प्रयत्नस्य विषयमाह। तत्साधनेति स्थितिसाधनान्यन्तरङ्गवहिरङ्गाणि यम नियमादीनि धानगोचरः कर्तृव्यापारो न फलगोचर इति॥ १३॥

ननु व्युत्थान संस्कारेणानादि परिपन्थिना प्रतिवद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै कल्पत इत्यत आह। स तु दीर्घकाल नैरन्तर्य सत्कारासेवितो दृढभूमिः सोयमभ्यासो विशेषण एत मम्पन्नः सन्दृढावस्थो न सहसा व्युत्थान संस्कारैरभिभूत स्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेव भूतमप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत ततः कालपरिवाशेनाभिभवेत् तस्मान्नोपरन्तव्यमितिभावः॥ १४॥

वैराग्यमाह। दृष्टानुश्रविक विषयवितृष्णस्य वशीकार संज्ञा वैराग्यं।

वैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्॥ १५ ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तत् द्वयं वैराग्यम्। तत्र यदुत्तरं तत् ज्ञानप्रसादमात्रं यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं

चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह स्त्रिय इति ऐश्वर्य्यमाधिपत्यं। अनुश्रवो वेद अतोविगता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः तत्रापि वैतृष्णमाह स्वर्गेति देहरहिता विदेहाः करणेषु लीनाः तेषां भावो वैदेह्यं अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मान मभिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः प्रकृतौ साधिकारायामेव लीना स्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं। तत्प्राप्तिविषये वितृष्णस्य आनुश्रविक विषये वितृष्णो हि स्वर्गादि प्राप्तिविषये वितृष्ण उच्यते। ननु यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं हन्तविषयाप्राप्तावपि तदस्तीति वैराग्यं स्यादित्यत आह। दिव्यादिव्येति। न वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं अपितु दिव्यादिव्यविषय संप्रयोगेऽपि चित्तस्य अनाभोगात्मिका ॥ १५ ॥

तामेव स्पष्टयति हेयोपादेय शून्या सङ्गदोषरहितायापेक्षा बुद्धि वशीकार संज्ञा। कुतः पुनरियमित्यत आह। प्रसङ्ख्यानबलादिति। तापत्रयपरीक्षा विषयाणां दोष तत्परिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसङ्ख्यानं तद्बलादित्यर्थः यतमानसंज्ञा व्यतिरेक संज्ञा एकेन्द्रिय संज्ञा वशीकार संज्ञाचेति चतस्रः संज्ञा इत्यमभिन्नः रागादयः। तत्र कषायाश्चित्तवर्त्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु

प्रापणीयं क्षीणाः चेतव्याः क्लेशाः छिन्नः श्लिष्टपर्व्वा भव-

प्रवर्त्तते तन्मा प्रवर्त्तिषतेन्द्रियाणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्न-स्य यतमानसंज्ञा। तदारम्भे सति केचित्कषायाः पक्वाः प्रच्यन्ते पच्यन्तेच केचित् — तत्र पच्यमानेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा। इन्द्रियप्रवर्त्तना-समर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा। औत्सुक्यमा-त्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षाबुद्धिः संज्ञात्रयात्परावशी-कारसंज्ञा। एतयैवच पूर्व्वासां चरितार्थत्वान्न ताः पृथगुक्ता — इति सर्व्व-मवदातं।

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह — तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं। अपरवैराग्यस्य परवैराग्यं प्रति कारणत्वं। तत्र च द्वारमादर्शयति — "दृष्टानुश्रविकविषय-दोषदर्शी विरक्तः" इति, अनेनापरं वैराग्यं दर्शितं। पुरुषदर्शनाभ्यासादागमानु-मानाचार्य्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनं तदभ्यासः पौनःपुन्येन निवेवर्ण तस्मात् तस्य दर्शनस्यशुद्धीरजस्तमःपरिहारा सत्त्वैकताननतया यो गुणपुरुषयोः प्रकर्षेण विवेकः — पुरुषः शुद्धोऽनन्तः, तद्विपरीतगुणा — इति तेनाप्यायिता बुद्धिर्यस्य योगिनः स तथोक्तस्तदनेन धर्म्ममेघाख्यः समाधिरुक्तः। स तथाभूतो योगी गुणेभ्योव्यक्ताव्यक्तधर्म्मकेभ्यः सर्व्वथा विरक्तः सत्पुरुषान्यताख्यातावपि गुणात्मिकायां यावद्विरक्त — इति, तत्तस्मात् द्वय वैराग्यं। पूर्व्वं हि वैराग्यं सत्वसमुद्रेकविधुततमसि रजःकणकलङ्कसंपृक्ते चित्तसत्वे तत्र तौष्टिकानामपि समानम् ते हि तेनैव प्रकृतिलया बभूवुः यथोक्तं — "वैराग्यात् प्रतिलय" — इति। तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये यदुत्तरं, तत् ज्ञानप्रसादमात्रं मात्रग्रहणेन निर्व्वि-षयतां सूचयति ; तदेव हि तादृशं चित्तसत्वं रजोलेशमलेनापि अपरामृष्टमस्माश्वी अतएव 'ज्ञानप्रसाद' — इत्युच्यते। चित्तसत्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमः-सम्पर्कात् मलिनतामनुभवति, वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमस्तरजस्त-मोमलं अतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषं भवति। तस्य गुणानुपादेय-त्वञ्च दर्शयति, — यस्योदये सति योगी प्रत्युदितख्यातिः ख्यातिविशेषे सति वर्त्तमान-ख्यातिमानित्यर्थः। प्रापणीयं कैवल्यं प्राप्तं, यथा वक्ष्यति, — "जीवन्नेवविद्वान्मुक्तो

संक्रमो—यस्याविच्छेदात् जनित्वा म्रियते, मृत्वाच जायत इति ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैराग्यम्—एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिरिति,—

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

भवति" संस्कारमात्रस्य छिन्नमूलस्य सिद्धत्वादितिभावः। कुतः प्राप्तं?—यतः क्षीणाः क्षेतव्याः, क्लेशाः अविद्यादयः सवासनाः। नन्वस्ति धर्म्माधर्म्मसमूहो भवस्य जन्ममरण प्रवन्धस्य संक्रमः प्राणिनां तत् कुतः कैवल्यं?—इत्यत आह—छिन्न इति। श्लिष्टानि निःसन्धीनि पर्व्वाणि यस्य स तथोक्तः। धर्म्माधर्म्मसमूहस्य समूहिनः पर्व्वाणि, तानि श्लिष्टानि = न हि जातु जन्तुर्मरणजन्मप्रवन्धेन वियुज्यते। सोयं भवसंक्रमः क्लेशक्षये छिन्नः। यथा वक्ष्यति—"क्लेशमूलः कर्म्माशयः" "सतिमूले तद्विपाक"—इति। ननु प्रसङ्ख्यानपरिपाकं धर्म्ममेघञ्च निरोधं अन्तरा किं तदस्ति?—यत्ज्ञानप्रसादमात्र मित्यत आह—ज्ञानस्यैवेति। धर्म्ममेघभेदएव परं वैराग्यं नान्यत्। यथा वक्ष्यति— 'प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्व्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघसमाधिः' 'तदा सर्व्वावरणमला-पेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पमिति' च। तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकस्यविना-भाविकैवल्यमिति ॥ १६ ॥

उपायमभिधाय सप्रकारोपेयकथनाय पृच्छति—अथोपायद्वयेनेति। "वितर्क-विचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः"। संप्रज्ञातपूर्व्वकत्वादसंप्रज्ञातस्य—इति प्रथमं संप्रज्ञातोपवर्णनम्। संप्रज्ञातसामान्यम् वितर्कविचारानन्दास्मितानां रूपैरनुगमात् प्रतिपत्तव्यम्।

वितर्कः = चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः। सूक्ष्मोविचारः। आनन्दोह्लादः। एकात्मिका संविदस्मिता। तत्र प्रथमचतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः। द्वितीयोवितर्कविकलः सविचारः। तृतीयोविचारविकलः सानन्दः। चतुर्थस्तद्विकल अस्मितामात्र—इति। सर्व्व एते सालम्बनाः समाधयः॥१७॥

अथासम्प्रज्ञातसमाधिः किमुपायः? किं स्वभावोवेति,—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्व्वः संस्कारशेषोऽन्यः॥१८॥

वितर्कं विवृणोति—चित्तस्येति। स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञा आभोगः, स च स्थूलविषयत्वात् स्थूलः। यथा हि प्राथमिकोधानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्यत्यथसूक्ष्मं; एवं प्राथमिकोयोगी स्थूलमेव पाञ्चभौतिकं चतुर्भुजादि ध्येयं साक्षात् करोति अथ सूक्ष्ममिति। एवं चित्तस्यालम्बने सूक्ष्मे आभोगः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रलिङ्गालिङ्गविषयो विचारः। तदेवं ग्राह्यविषयं दर्शयित्वा ग्रहणविषयं दर्शयति—आनन्द इति। इन्द्रिये स्थूलआलम्बने चित्तस्याभोग ह्लादः आनन्दः। प्रकाशशीलतया खलु सत्वप्रधानादहङ्कारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि, सत्वं सुखमिति तान्यपि सुखानीति तस्मिन्नाभोग ह्लाद—इति। गृहीतृविषयं संप्रज्ञातमाह—एकात्मिकासंविदिति। अस्मिताप्रभवाणीन्द्रियाणि तेनैषामस्मिता सूक्ष्मं रूपं सा चात्मना गृहीत्रा सह बुद्धेरेकात्मिका संविदिति तस्याञ्च ग्रहीतुरन्तर्भावात् भवति गृहीतृविषयः संप्रज्ञात--इति। चतुर्णामपरमप्यवान्तरविशेषमाह—तत्र प्रथम इति। कार्य्यं कारणानुप्रविष्टं न कारणं कार्य्येण—तदयं स्थूल आभोगः स्थूलसूक्ष्मेन्द्रियास्मिताकारणचतुष्टयानुगतोभवति। उत्तरे तु त्रिद्व्येकरूपा भवन्ति। असंप्रज्ञाताद्भिनत्ति—सर्व्वएत इति॥१७॥

क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति,—अथेति। 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्व्वः संस्कारशेषोन्यः। पूर्व्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्याञ्च स्वरूपकथनं, मध्यमं पदं

सर्व्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषोनिरोधश्चित्तस्य समाधिरसम्प्रज्ञातः—तस्य परं वैराग्यमुपायः। सालम्बनोह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पते—इति विरामप्रत्ययोनिर्वस्तुक आलम्बनो क्रियते, स चार्थशून्यः=तदभ्यासपूर्व्वकं हि चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवति—इत्येष निर्बीजः समाधिरसम्प्रज्ञातः॥ १८॥

स खल्वयं द्विविधः=उपायप्रत्ययोभवप्रत्ययश्च, तत्रोपायप्रत्ययोयोगिनां भवति,—

भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानाम्॥ १९॥

विवृणोति—सर्व्ववृत्ति इति। प्रथमं पदं व्याचष्टे—तस्य परमिति। विरामो वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तस्याभ्यासः तदनुष्ठानपौनःपुन्यं तदेव पूर्वं यस्य स तथा। अथापरं वैराग्यं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—सालम्बनोहीति। कार्य्यस्वरूपं कारणं युज्यते न विरूपं, विरूपञ्चापरं वैराग्यं सालम्बं निरालम्बनसमाधिना कार्य्येण। तस्मान्निरालम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्त-ज्ञोऽव्यक्तिर्युक्ता धर्म्ममेघसमाधिरेव हि नितान्तविगलितरजस्तमोमलात् बुद्धि-सत्त्वादुपजातस्तत्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्द्धमानोऽनन्तोविषयावद्यदर्शी समस्तविषय-परित्यागात्म स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बनः संस्कारमात्रशेषश्च निरालम्बनस्य समाधेः कारणमुपपद्यते सारूप्यादिति। आलम्बनीकरणमाश्रयणमभावमात्रमित वृत्तिरूपकार्य्यकरणात् निर्बीजोनिरालम्बनः। अथवा बीजं क्लेशकर्म्माशयास्ते निष्क्रान्ता यस्मात् स तथा॥ १८॥

निरोधसमाधेरवान्तरभेदं हानोपादानाङ्गमादर्शयति,—स खल्वयं,—निरोधसमाधिः। द्विविधः—उपायप्रत्ययोभवप्रत्ययश्च। उपायो वक्ष्यमाणः श्रद्धादिः

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः—ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति। तथा प्रकृतिलयाः = साधिकारे चेतसि प्रकृतौ लीने कैवल्यं पदमिवानुभवन्ति यावन्न पुनरावर्त्तते अधिकारवशाच्चित्तमिति ॥ १९ ॥

प्रत्ययःकारणं यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः। भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या—भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रे-ष्वनात्मस्वात्मख्यातिकलौष्टिकानां वैराग्यसम्पन्नानां।

स खल्वयं भव प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः, तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययोयोगिनां मोक्षमाणानां भवति। विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षु-सम्बन्धं निषेधति—केषां तर्हि भवप्रत्ययः ? – इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह,—भवप्रत्ययो-विदेहप्रकृतिलयानां। विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः। तद्व्याचष्टे—विदेहानां देवानां भवप्रत्ययोभूतेन्द्रियाणामन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणा पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः – संस्कार-मात्रावशेषमनसः, षाट्कौषिकशरीररहिता विदेहाः। ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः। अवृत्तिकत्वञ्च कैवल्येन सारूप्यं। साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यः। संस्कारमात्रोपयोगेनेति क्वचित्पाठः, तस्यार्थः—संस्कारमात्रमेवोपभोगोयस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः प्राप्तावधयः स्वसंस्कारविपाकं तथा जातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति। तथाच वायुप्रोक्तं "दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णमिति" तथा प्रकृतिलयाश्च अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतमदा-त्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनाय तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्य-क्तादीनामन्यतमस्मिन् लीनाः साधिकारे ऽचरितार्थे—एवं हि चरितार्थः चेतःस्यात् यदि विवेकख्यातिमपि जनयेद्! अजनितसत्त्वपुरुषान्यताख्यातेस्तु चेतसोऽचरिता-र्थत्वात्ति साधिकारतेति। साधिकारे चेतसि प्रकृतौ लीने कैवल्यपदमिव

उपायप्रत्ययो योगिनां भवति —

श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्व्वक इतरेषाम्॥ २०॥

श्रद्धा = चेतसः सम्प्रसादः। सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति, तस्य हि श्रद्दधानस्य = विवेकार्थिनो वीर्य्य-मुपजायते, समुपजातवीर्य्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते, स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते, समाहितचित्तस्य प्रज्ञा-

अनुभवन्ति यावन्न पुनरावर्त्तते अधिकारवशाच्चित्तमिति। प्रकृतिसामान्यमुपगतं अप्यवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति। ततो विविच्यते—यथा वर्षातिपाते मृद्भावमुपगतो मण्डूकदेहः पुनरम्भोदवारिधारावसेकात् मण्डूकदेहभावमनुभवतीति। तथाच वायुप्रोक्तं—सहस्रं त्वभिमानिकाः। बौद्धाः दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः। पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसङ्ख्या न विद्यते इति। तदस्य पुनर्भवप्राप्तिहेतुतया हेयत्वं रिद्धम्॥ १९॥

योगिनान्तु समाधेरुपायक्रममाह—श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्व्वक इतरेषां"। नन्विन्द्रियादिचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एवेत्यत आह – श्रद्धा – चेतसः संप्रसादः, सचा-गमानुमानाचार्य्योपदेशसमधिगततत्वविषयो भवति स हि चेतसः संप्रसादः—अभि-रुचिमतीच्छा श्रद्धा, नेन्द्रियादिष्वात्माभिमानिनामभिरुचिरसंप्रसादो हि सः व्यामोह-मूलत्वादित्यर्थः। कुतोऽसावेव श्रद्धेत्यत आह—'साहि जननीव कल्याणी योगिनं पाति' विमार्गपातजन्मनोऽनर्थात्सोयमिच्छाविशेष.। इष्यमाणविषयं प्रयत्नं प्रसूत इत्याह— "तस्य हि श्रद्दधानस्य" तस्य विवरणं विवेकार्थिनो वीर्य्यमुपजायते। स्मृतिर्ध्यानमनाकुल-मविक्षिप्तं समाधीयते योगाङ्गसमाधियुक्तं भवति। यमनियमादिनान्तरीयकसमाध्युप-न्यासेन यमनियमादयोपि सूचिताः। तदेवमखिलयोगाङ्गसम्पन्नस्य संप्रज्ञातो जायते इत्याह— समाहितचित्तस्येति। प्रज्ञाया विवेकःप्रकर्ष उपजायते। संप्रज्ञातपूर्व्वमसं-प्रज्ञातोत्पादनमाह—तदभ्यासात्। तत्र तत्तद्भूमिप्राप्तौ तत्तद्विषयाद्वैराग्यादसं-

विवेक उपावर्त्तते—येन यथावद्वस्तु जानाति—तदभ्यासात् तद्विषयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञातः समाधिर्भवति ॥ २० ॥

ते खलु नवयोगिनोमृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति। तद्यथा,—मृदुपायोमध्योपायोऽधिमात्रोपाय—इति। तत्र मृदुपायोऽपि त्रिविधः—मृदुसंवेगोमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग—इति। तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय—इति,—तत्राधिमात्रोपायानां—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिलाभः समाधिफलञ्च भवतीति ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपिविशेषः॥२२॥

मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र—इति,ततोपि विशेषः = मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः, ततोमध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः,

प्रज्ञातः समाधिर्भवतिसद्दिकैवल्यहेतुसत्वपुरुषान्यताख्यातिपूर्व्वोद्दिनिरोधश्चित्तमखिल-कार्थ्यकारणेनचरितार्थमधिकारादवसादयति ॥ २० ॥

ननुश्रद्धादयाश्चे योगोपायास्तर्हिसर्व्वेषामविशेषेणसमाधितत्फलेस्यातांदृश्यतेतु-कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित्क्षिप्रमित्यतआह,— "तेखलुनवयोगिन" – इति। उपायाः श्रद्धादयोमृदु-मध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद् येषां ते तथोक्ताः। संवेगोवैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषुयादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्ता दर्शयति सूत्रेण,–"तीव्रसंवेगानामासन्नः" इति सूत्रं। शेषं भाष्यं। समाधेः संप्रज्ञातस्य फलमसंप्रज्ञातं तस्यापि कैवल्यम् ॥२१॥

तस्मात् अधिमात्रतीव्रसंवेगस्याऽधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलञ्चेति ॥ २२ ॥

किमेतस्मादेवासन्नतमः समाधिर्भवति ? अथास्य लाभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो नवा ?—इति

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जितईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण—तदभिध्यानमात्रादपि योगिनः आसन्नतरः समाधिलाभः फलञ्च भवतीति ॥ २३ ॥

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरोनामेति?,—

क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपिविशेषः । निगदव्याख्यातेनभाष्यं नव्याख्यातमिति॥२२॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं विमृशति—किमेतस्मादेवेति । नवाशब्दः संशयनिवर्त्तकः । ईश्वरप्रणिधानाद्वा । व्याचष्टे —प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वा आवर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतेऽर्थेइच्छा—इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेवव्यूढं नान्येन विश्वं, ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हिप्रधानं,प्रधानविकाराणामपिप्रधानमध्यपातात्तथाच नतस्यावर्ज्जनमचेतनत्वादथचेतनस्तथापिचिविशक्तेरौदासीन्यादसंसारितयाचाश्रितादिविरहात्कुतआवर्ज्जनं ?कुतश्चाभिध्यानमित्याशयवान्पृच्छति,—अथप्रधानेति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—"क्लेशकर्मविपाकाशयैः

अविद्यादयः क्लेशाः। कुशलाऽकुशलानि कर्म्माणि। तत्फलं विपाकः। तदनुगुणा वासना आशयाः। ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते—स हि तत्फलस्य भोक्तेति। यथा जयः पराजयोवा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते—योह्यनेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः।

कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः? ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः—ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो

रपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः”अविद्यादयः क्लेशाः,—क्लिश्यन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति। “कुशलाकुशलानीति’। धर्म्माधर्म्मास्तेषाञ्च कर्म्मजत्वादुपचारात् कर्म्मत्वं। विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वासनास्ता-श्चित्तभूमौ आशेरत—इतिआशयाः नहिकरभजातिनिवर्त्तकं कर्म्म प्रागभवीयकरभ-भोगभावितांभावनांमनाश्रदभिव्यनक्तितावत्करभोचितायभोगायकल्पते, तस्मान्नवति-करभजात्यनुभवजन्माभावनाकरभविपाकानुगुणेति। नन्वमी क्लेशादयोबुद्धि-धर्म्माणंकथञ्चिदपिपुरुषं परामृशन्ति तस्मात् पुरुषग्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतंक्लेशकर्म्मेत्यादिनेत्यतआह,—“तेचमनसिवर्त्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते—कस्मात? “सहितत्फलस्यभोक्ताचेतयितेति”। तस्मात्पुरुषत्वादीश्वर-स्यापितत्सम्बन्धः प्राप्त—इतितत्प्रतिषेधउपपद्यतेइत्याह,—योह्यनेन बुद्धिस्थेनापिपुरुष-मात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टःसपुरुषविशेषईश्वरः। विशिष्यतेइति विशेषः पुरुषा-न्तराद्व्यपच्छिद्यते।

विशेषपदव्यावर्त्त्यं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्व्वं परिहरति—कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि—इति। प्रकृतिलयानांप्राकृतोबन्धः, वैकारिकोविदेहानां, दक्षिणादि-बन्धोदिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम्। तान्यमूनित्रीणिबन्धनानिप्रकृतिभावनासंस्कृत-मनसोच्छिदेहपातानन्तरमेवप्रकृतिलयतामापन्नाइतीतरेषां पूर्व्वाबन्धकोटिः प्रज्ञायते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिष्टतुपूर्व्वापरकोटिनिषेध—इतिसंचिन्त्यविशेषं दर्शयति—

नभूतो न भावी=यथा मुक्तस्य पूर्व्वाबन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथावा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य—स तु सदैव मुक्तः, सदैवेश्वर—इति ।

योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिकः उत्कर्षः—स किं सनिमित्तः ? आहोस्विन्निर्निमित्त ?

"सतुसदैवमुक्तः सदैवेश्वर"इति । ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैश्वर्य्यः।अत्रपृच्छति—योऽसाविति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याःसम्भवत इति । रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रयेवक्तव्ये ।

नचेश्वरस्यसदामुक्तस्याविद्याप्रभवचित्तसत्त्वसमुत्कर्षेणसहस्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्भवतीत्यतउक्तं, —प्रकृष्टसत्त्वोपादानादिति। नेश्वरस्यपृथक्जनस्येवाविद्यानिबन्धनश्चित्तसत्त्वेनस्वस्वामिभावः, किन्तुतापत्रयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्णवात् जन्तूनुद्धरिष्यामिज्ञानधर्म्मोपदेशेन। नचज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेणतदुपदेशो नचेयमपहृतरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानंविनेत्याशोच्यसत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवान्—परामृष्टोऽप्यविद्यया;विद्याभिमानोवाविद्यायास्तत्त्वमविद्वान्भवति नपुनरविद्यामविद्यात्वेनसेवमानः नखलुशैलूषोरामत्वमारोप्यतास्ताश्चेष्टादर्शयन्भ्रान्तोभवति तदिदमाहार्य्यमस्यरूपमतात्त्विकमिति ।

स्यादेतदुद्दिधीर्षयाभगवतासत्त्वमुपादेयंतदुपादानेनचतदुद्दिधीर्षाअस्याअपिप्राकृतत्वात्तथाचान्योन्यसंश्रयइत्यतउक्तं,—शाश्वतिकइति। भवेदेतदेवं यदीयं प्रथमता सर्गस्यभवेदनादौतुसर्गसंहारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसञ्जिहीर्षावधिसमयेपूर्णेमयासत्त्वप्रकर्षउपादेयइतिप्रणिधानंकृत्वाभगवाञ्जगत्सञ्जहार,. तदाचेश्वरचित्तसत्त्वंप्रणिधानवासनावासितप्रधानसाम्यमुपगतमपिपरिपूर्णेमहाप्रलयावधौप्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेनपरिणमतेयथा चैत्रःश्वःप्रातरेवोत्थातव्यंमयेतिप्रणिधायसुप्तस्तदैवोत्तिष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वं न चान्योन्यसंश्रयः। नचेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेपिन प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्यं? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापिचिति-

—इति तस्य शास्त्रं, शास्त्रं पुनः किं निमित्त ? एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः

शक्तिः सम्बन्धात्—इत्यर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत। तथायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेके-चार्थान्तराभावात्। सोऽयमीदृशईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः—सप्रमाणक ? आहोस्विन्निर्निमित्तः—निष्प्रमाणक? —इति। उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तं—श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रं। चोदयति—शास्त्रं पुनः किं निमित्तं? प्रत्यक्षानुमानपूर्व्वं हि शास्त्रम्? नचेश्वरस्य सत्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति। नचेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमितियुक्तं—कल्पयित्वापिशास्त्रं स्वयं ब्रूयाद्वा तदर्थप्रकाशनायेतिभावः। परिहरति—प्रकृष्टसत्वनिमित्तम्। अयमभिसन्धिः—मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धम्। मन्त्रौषधिभेदानां तन्त्रंयोगविशेषाणाञ्च मन्त्राणाञ्च तत्तदर्थावापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारी शक्तः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ, नचागमादन्वयव्यतिरेकौ, ताभ्यां चागमसतत्सन्तानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तं; महाप्रलये तत्सन्तानयोर्व्विच्छेदात्—नच तद्भावे प्रमाणाभावः। अभिन्नं प्रधानविकारी जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते। सदृशपरिणामस्य विसदृशपरिणामता दृष्टा। यथा क्षीरेक्षुरसादेर्द्दधिगुड़ादिरूपं। विसदृशपरिणामस्य पूर्व्वसदृशपरिणामता च दृष्टा। तदिह प्रधानेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यं। कदाचित् सदृशपरिणामेन सदृशपरिणामशास्य साम्यावस्था सच महाप्रलयस्तस्मान्मन्त्रायुर्व्वेदप्रणयनात् तावद्भगवता रजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्वमास्थेयं तथाचास्य दृष्टनिःश्रेयसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतस्तद्बुद्धिसत्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति। न च सत्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत् प्रकृष्टसत्वनिमित्तं शास्त्रमिति। स्यादेतत् प्रकर्षकार्य्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रम् धूमवदनुमानं भवेन्नत्वागम इत्यत आह,—एतयोरिति। न कार्य्यत्वेन बोधयति अपितुवाचकवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः। ईश्वरस्यहि बुद्धिसत्वे प्रकर्षोवर्त्तते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्त्तते—इति उपसंहरति,—

सम्बन्धः। एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त—इति। तच्च तस्यैश्वर्य्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तः न तावदैश्वर्य्यान्तरेण तदतिशय्यते,—यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत् स्यात्। तस्माद् यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्य्यस्य स ईश्वरः, न च तत्समानमैश्वर्य्यमस्ति। कस्मात्?—द्वयोरेकस्मिन् युगपत् कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं, द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात्; तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्य्यं स ईश्वरः,स च पुरुषविशेषः—इति ॥ २४ ॥

एतस्मात् ईश्वरबुद्धिसत्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवतिज्ञायते विषयेण विषयिणीलक्षणात्। सदैवेश्वरः सदैव मुक्तः—इति। तदेव पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिनत्ति—तच्च तस्येति। अतिशयविनिर्मुक्तिमाह—नतावदिति। कुतः?—यदेवेति। कस्मात् सर्व्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्य्यं?—इत्यत आह,—तस्माद्यत्रेति। अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्य्यमित्यर्थः। साम्यविनिर्मुक्तिमाह—न च तत्समानमिति। प्राकाम्यमविहतेच्छता तद्विघातादूनत्वम्, अनूनत्वे वा द्वयोरपि प्राकाम्यविघातः कार्य्यानुत्पत्तिरुत्पत्तिर्वा विरुद्धधर्म्मसमाविष्टमेकदा कार्य्यमुपलभ्येतेत्याशयवानाह—द्वयोश्चेति। अविरुद्धाभिप्रायत्वे वा अन्येषामीश्वरत्वे कतमस्यैकैकेनैवेश्वरतायाः कृतत्वात्; सम्भूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः प्रतिमठवत् मिथो बहूनामीश्वराणां पर्य्यायायोगात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति द्रष्टव्यं;

[illegible] ॥ ३२ ॥

,किञ्च—

तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञवीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञवीजमेतद्विवर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्व्वज्ञः—अस्ति काष्टाप्राप्तिः सर्व्वज्ञवीजस्य, सातिशयत्वात्—परिमाणवदिति—यत्र काष्टाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्व्वज्ञः स च पुरुष विशेष—इति। सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति। तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या। तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनं। ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति। तथा-

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति,—किञ्च—"तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञवीज"। व्याचष्टे—यदिदमिति। बुद्धिसत्वावरकतमोपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकञ्च समुच्चयेन च वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं—तस्य विशेषणमल्पं बह्विति सर्व्वज्ञवीजं कारणं, कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति, कश्चिद्बहुतरं, कश्चिद्बहुतममिति ग्राह्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं कृतम्—एतद्विवर्द्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्व्वज्ञ—इति तदनेन प्रमेयमात्रं कथितं। अत्र प्रमाणयति—"अस्तिकाष्ठाप्राप्तिः सर्व्वज्ञवीजस्येति" साध्यनिर्द्देशः निरतिशयत्वं काष्ठा यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति। तत्र नावधिमात्रेण सिद्धसाधनं सातिशयत्वादितिहेतुः। यत्सातिशयं तत्तत्सर्व्वं निरतिशयं यथा कुवलयामलकविल्वेषु सातिशयं महत्वमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति—परिमाणवत्। नैच गरिमादिगुणैर्व्यभिचारइति साम्प्रतं—न खल्वऽवयव-

बोधम्—"आदिविद्वान्निर्म्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति" ॥ २५ ॥

गरिमावयविनः,किन्त्वापरमाणुभ्य आन्त्यावयविभ्यो यावन्तः केचन तेषाम्प्रत्येकवर्त्तिनो परिमाणः समाहृत्य गरिमवर्धमानाभिमानः आनन्त्यप्रतिज्ञेयं समाप्यत-इत्येकविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः। उपसंहरति,—यत्र काष्ठा— इति। ननु सन्ति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हतकपिलर्षिप्रभृतयस्तत् तस्मात् एव सर्व्वज्ञा न भवन्त्यस्मादनुमानादित्यत आह,—सामान्येति। कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत-आह,—तस्येति। बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो नत्वागमः, सर्व्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादितिभावः। तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमतः आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति। अस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपाया—इत्यागमः। तस्मात्सर्वज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धः। आदिपदेन षड़ङ्गतादशाव्ययते संगृहीते। यथोक्तं वायुपुराणे— "सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षड़ाहुरङ्गानि महेश्वरस्य। तथा ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः। स्रष्टृत्वमात्मसंबोधोह्यधिष्ठातृत्वमेव च। अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे—इति। स्यादेतन्नित्यतृप्तस्य भगवतोवैराग्यातिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे तावदसम्भवात्, कारुणिकस्य च सुखैकतानजनसर्ज्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः—क्रियाशक्तिशालिनोपि न जगत्क्रियेत्यत आह,—तस्यात्मानुग्रहाभावेपीति। भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्थ्यकरणात् किल,चरितार्थं चित्तं निवर्त्तते ततः पुरुषः केवली भवति अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिकोविवेकख्यात्युपायं कथयति तेनाचरितार्थत्वात् चित्तस्य जन्मनीश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखे भावयन्नपि नाकारुणिकःविवेकख्यात्युपायकथनाय भूतानुग्रहद्वारमाह—ज्ञानधर्म्मोपदेशेनेति। ज्ञानञ्च धर्म्मश्च ज्ञानधर्म्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्म्मसमुत्थांतत्त्वविवेकख्यातिपरि-

स एषः—

पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्॥२६॥

पूर्व्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन। कालोनोपावर्त्तते, स एष पूर्व्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः॥ २६ ॥

पाकात्। कल्पप्रलये ब्रह्मणोदिनावसाने, यत्र सत्यलोकवर्ज्जं जगदस्तमेति। महाप्रलये ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने संसारिणः स्वकारणगामिनोऽतस्तदा मरणदुःखभाजः कल्पेत्युपलक्षणं। अन्यदपि स्वार्जितकर्मपाकवसेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्तीत्यर्थः। एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्म्मोपदेशनं कपिलानामपि सिद्धमित्याह, —"तथाचोक्तं आदिविद्वान् कपिल' इति। आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्य्यवचनं। आदिमुक्तस्वसन्तानादिगुरुविषयं मत्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयं, आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्तः स एवच गुरुरिति। कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः। श्रूयते हि कपिलोनाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः; स्वयम्भूस्तु हिरण्यगर्भः तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रुयते—इति – स एवेश्वरः आदिविद्वान् कपिलोविष्णुः स्वयम्भूरितिभावः। स्वायम्भुवादीनामस्तीश्वर—इति भावः॥ २५॥

सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्योविशेषमाह, – स एष इति। पातनिका स एस इति। सूत्रं—"पूर्व्वेषामपिगुरुः कालेनावच्छेदात्"। व्याचष्टे, —पूर्व्वे हीति। कालः सुयतवर्षादिः, अवच्छेदार्थेन अवच्छेदनप्रयोजनेन नोपावर्त्तते, न वर्त्तते प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्य आगमाख्यादनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरोदर्शितः॥२६॥

तस्य वाचकः प्रणवः॥२७॥

वाच्य ईश्वरः। प्रणवस्य किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वम्? अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति। स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति। यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इति। सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते,

॥ २७

सम्प्रतित त्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह,—तस्य वाचकः प्रणवः। व्याचष्टे,—वाच्य इति। तत्र परेषां मतं विमर्षद्वारेणोपन्यस्यति,—किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वं इत्यर्थः। परे हि पश्यन्ति— यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः सङ्केतेनास्माच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्येत ततोयत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केतशतेनापि न व्यज्येत—न हिप्रदीपव्यङ्गोघटोयत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यक्तुं। कृतसङ्केतस्तु करभशब्दोवारणे वारणप्रतिपादकोदृष्टः सङ्केतं कृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमवधारति,—स्थितोऽस्येति। अयमभिप्रायः सर्व्वएव शब्दा सर्व्वाकारार्थाभिधानसमर्था— इति स्थित एवैषां सर्व्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः। ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केतासङ्केतकृतश्चास्य वाचकांपभ्रंशविभागस्तदिदमाह,—सङ्केतस्त्वीश्वरस्येति। निदर्शनमाह,—यथेति। ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना ततोमहदादिक्रमेणोत्पन्नस्य वाचकस्येव महेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिज्वलयितुं विनष्टशक्तित्वादित्यतआह,—सर्गान्तरेष्वपीपि। यद्यपि सह शक्त्या प्रधान साम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भावं तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति. वर्षातिपातसमधिगतस्वभावद्वौद्भिज्जोमेघविसृष्ट वारिधारावसेकात्तेन पूर्व्वसम्बन्धसङ्केतानुसारेण सङ्केतः क्रियते भगवता—इति—

सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः,—

तज्जपस्तदर्थभावनम्॥ २८॥

प्रणवस्य जपः। प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनं। तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः, प्रणवार्थञ्च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते। तथाचोक्तं।

> स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्।
> स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते इति ॥२८॥

किञ्चास्य भवति? —

ततः प्रत्यक् चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तस्यास्संप्रतिपत्तेः सदृशव्यवहारपरम्परयानित्यतया नित्यःशब्दार्थयोः सम्बन्धः न कूटस्थनित्य—इत्यागमिकाः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः; सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत—इति प्रतिपत्तुमीशत इति भावः ॥ २७ ॥

वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह,—तज्जपः स्तदर्थभावनम्। व्याचष्टे,–प्रणवस्येति। भावनं पुनःपुनश्चेतसि निवेशनम्। ततः किं सिद्ध्यति—इत्यत आह,—प्रणवमिति। एकस्मिन् भगवति आरमति चित्तम्। अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति,–तथा चेति। ततः, ईश्वरः समाधितत्फललाभेन तमनुगृह्णाति ॥ २८ ॥

किञ्चापरमस्मात् —ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च। प्रतीपं विपरीतमञ्चति—विजानाति इति प्रत्यक् स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनोऽविद्या-

ये तावत् अन्तराया: व्याधिप्रभृतय: ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति, स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति। यथैवेश्वर: पुरुष: शुद्ध: प्रसन्न: केवलोऽनुपसर्ग:। तथायमपि बुद्धे: प्रतिसंवेदी य: पुरुष एव अधिगच्छति॥ २९ ॥

अथ केऽन्तराया: ? ये चित्तस्य विक्षेपका: ? के पुनस्ते, कियन्तोवेति—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तराया:॥ ३० ॥

नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपा:। सहैते चित्तवृत्तिभि

वान् पुरुष: तदनेनेश्वरात् शाश्वतिकसत्वोत कर्षसम्पन्नात् विद्यावतीनिवर्त्तयति। प्रतीचश्चेतनस्याधिगमोज्ञानं स्वरूपतोऽस्य भवति। अन्तराया वक्ष्यमानास्तद् भाव्नश्च। अस्यविवरणं ये—तावदिति। स्वमात्मातस्य रूपं रूपग्रहणेनाविद्यासमारोपितान् धर्म्मान्निषेधति। नन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषयं, कथमिव प्रत्यक्चेतनं साक्षात् करोत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह,—यथैवेश्वर इति। शुद्ध: कुटस्थनित्यतयोदयव्ययरहित: प्रसन्न: क्लेशवर्ज्जित: केवलोधर्म्माधर्म्मापेत:, अतएवानुपसर्ग: उपसर्गा:जात्यायुर्भोगा:। साद्दश्यस्य किञ्चिद्भेदाभिष्ठानत्वादीश्वरात भिनत्ति,—बुद्धे: प्रतिसंवेदीति। तदनेन प्रत्यक्ग्रहणं व्याख्यातं अत्यन्तविधर्म्मिणोरन्यतरार्थानुचिन्तनं न तदितरस्य साक्षात्काराय कल्पते; सदृशार्थानुचिन्तनन्तु सादृश्यान्तरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति, एकशास्त्राभ्यास इव तत् सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगितां। प्रत्यासत्तिस्तु स्वात्मनिसाक्षात्कारहेतुर्न परात्मनी सर्व्वमवदातम्॥ २९॥

भवन्तिएतेषामभावे न भवन्ति पूर्व्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः। व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं। स्त्यानं अकर्म्मण्यता चित्तस्य। संशयः—उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं=स्यादिदं एवं, नैवं स्यादिति। प्रमादः—समाधिसाधनानामभावनं। आलस्यं—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः। अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः। भ्रान्तिदर्शनं—विपर्य्ययज्ञानं। अलब्धभूमिकत्वं—समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं—यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा=समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति—एते चित्तविक्षेपाः नव योगमलाः योगप्रतिपक्षा—योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते॥३०॥

पृच्छति—अथकइति। सामान्योत्तरं—य इति। विशेषसंख्ये पृच्छति—क इति। उत्तरं—व्याधीत्यादि सूत्रम्। अन्तरायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयोयोगान्तरायाः—योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः। चित्तं खल्वमी व्याध्यादयोयोगाद्विक्षिपन्ति अपनयन्तीति विक्षेपाः। योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह,—सहेत इति। संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ येपि न वृत्तयोव्याधिप्रभृतयस्तेपि वृत्तिसाहचर्य्यात्तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः। पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति। धातवोवातपित्त श्लेषाणः शरीरधारणात्। अशितपीताहारपरिणामविशेषोरसः। करणानीन्द्रियाणि। तेषां वैषम्यं न्यूनाधिकभाव इति। अकर्म्मण्यता कर्म्मानर्हता। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं सत्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वेनसंशयविपर्य्यासयोरभेदे उभयकोटिस्पर्शास्पर्शरूपाऽवान्तरविशेषविवक्षयात्र भेदोपन्यासः अभावनमकरणं तत्राप्रयत्नइति यावत्। कायस्य गुरुत्वं कफादिना चित्तस्य गुरुत्वं तमसा। गर्द्धस् तृष्णा। मधुमत्यादयः समाधिभूमयः लब्धभूमेर्य्यदि तावतैव सुस्थितं मन्यस्य समाधिभ्रेषः स्यात्ततस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात्! तस्मात् समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात्तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति॥ ३०॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा: विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखमाध्यात्मिकं आधिभौतिकं आधिदैविकञ्च । येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तत् दुखं । दौर्मनस्यं इच्छाविघाताच्चेतसः क्षोभः । यदङ्गान्येजयति—कम्पयति, तदङ्गमेजयत्वं । प्राणोयद्वाह्यं वायुमाचामति स श्वासः । यत्कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः । एते विक्षेपसहभुवः—विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति, समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति ॥ ३१ ॥

अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः, ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यांनिरोद्धव्याः—तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह,—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

न केवलः नवान्तरायाः दुःखादयोप्यस्य तत्सहभुवोभवन्तीत्याह दुःख इत्यादि । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखं आध्यात्मिकं, शारीरं व्याधिवशात्, मानसञ्च कामादिवशात्, आधिभौतिकं । व्याघ्रादिजनितं, आधिदैविकं ग्रहपीड़ादिजनितं । तच्चेदं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतीकुलवेदनीयतया हेयमित्याह,—येनाभिहता इति । अनिच्छतः प्राणोयद्वाह्यं वायुमाचामति पिवति प्रवेशयतीति यावत् स श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी । अनिच्छतोपि प्राणोयत् कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी ॥ ३१ ॥

विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत्। यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययं क्षणिकञ्च चित्तं, तस्य सर्व्वमेव चित्तं एकाग्रं, नास्त्येव विक्षिप्तं। यदि पुनरिदं सर्व्वतः प्रत्याहृत्य एकस्मिन्नर्थे समाधीयते! तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतं। योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेन-चित्तमेकाग्रं मन्यते—तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्म्मः तदेकं नास्ति, प्रवाहचित्तं, क्षणिकत्वात्। अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्म्मः ? स सर्व्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा ?प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः; तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति। यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्त्ता भवेत्! अन्यप्रत्ययोपचितस्य कर्म्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत्! कथञ्चित् समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीय न्यायमाक्षिपति।

किञ्च स्वात्मानुभवापह्नवः चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति, कथं यदहमद्राक्षं तत् स्पृशामि, यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामीति—अहमिति प्रत्ययः सर्व्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययविषयोऽयं अभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः—कथं अत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्त्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत्!—स्वानुभवग्राह्यश्चायं अभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः। न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमा-

यान्तरेणाभिभूयते—प्रमाणान्तरञ्च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते; तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितञ्च चित्तं ॥ ३२ ॥

उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति,—अथेत इति। अथोक्तार्थानन्तरमुपसंहरन्निदं सूत्रमाहेति सम्बन्धनिरोद्धव्यत्वे हेतुरुक्तः। समाधिप्रतिपक्षा इति। यद्यपीश्वर प्रणिधानादित्वभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्य-मित्याह,—ताभ्यां उक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः। तत्र—तयो-रभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये अभ्यासस्यानन्तरीक्तस्येति तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि। एकं तत्वमीश्वरः प्रकृतत्वादि, वैनाशिकानां तत्सर्व्वमेकाग्रमेव चित्तं नास्ति किञ्चिद्वि-क्षिप्तमिति। तदुपदेशानां तदर्थानाञ्च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमिति। यस्यत्विति—यस्य मते प्रत्यर्थं अर्थ्यमाणे एकस्मिन्ननेकस्मिन् वा नियतं यात्रदर्थाभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्त मनन्यगामि। अर्थान्तरं तावत्प्रथमं गृहीत्वार्थान्तरमपि पश्चात् कस्मान्नगृह्णातीत्यत आह,—

"क्षणिकञ्च"। क्षणस्याभेद्यत्वेन पूर्व्वपश्चाद्भावस्याप्यभावः। अस्मन्नयेत्वऽक्षणिकं चित्तं—स्वविषये एकस्मिन्ननेकस्मिन्वानवस्थितं प्रतिक्षणं तत्तद्विषयोपादानपरित्या-गाभ्यां विषयाणि यतः र्विक्षिप्तमतोविक्षेपपरिणाममपनीय शक्त्यकाग्रताधातुमिति तदुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह,—यदिपुनरिदमिति। उपसंहरति। अतोनेति। वैनाशिकमुत्थापयति—योपीति। माभूदेकस्मिन् क्षणिकेचित्ते एकाग्रताधानप्रयत्नः, चित्तसन्तानेत्वनादावक्षणिके विक्षेपमपनीय एकाग्रता धास्यत इत्यर्थः। तदेतद्वि-कल्प्य दूषयति,—तस्य दर्शने एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य चित्तसन्तानस्य वा धर्म्मः? तत्रैकं क्रमवदुत्पादेषु प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहचित्तम्। कुतो यदि यावदस्ति तस्य सर्व्वस्य क्षणिकत्वादक्षणिकस्य चासत्वाद्भवतां दर्शने—इति भावः। द्वितीयं कल्पं गृह्णाति—अथेति। सांवृतस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थसन् तस्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्नसाध्योधर्म्मः। दूषयति—स सर्व्वः सांवृतप्रवाहापेक्षया सदृश-प्रवाही वा विसदृशप्रवाही वा?—अतः परमार्थसता रूपेण प्रत्यर्थनियतत्वात् यदा-र्थाभास उत्पन्नस्तत्र समाप्तत्वादेकाग्र एवेति निक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः। यदपनयेनैका-ग्रता प्रतीयते—इति। उपसंहरति,—तस्मादिति। इतोऽपि चित्तमेकमनेकार्थ-

मवस्थितं चैत्याह,—यद्दिचेति। यथाहि मैत्रेणाधीतस्य न चैत्र: स्मरति, यथा मैत्रेणोपचितस्य पापस्य वा कर्म्माशयस्य फलं तदसम्बन्धी चैत्रो न भुङ्क्ते। एवं प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न स्मरेत्, प्रत्ययान्तरोपचितस्य वा कर्म्माशयस्य फलं न प्रत्ययान्तरमुपभुञ्जीतेत्यर्थ:। ननु नातिप्रसज्यते कार्य्यकारणभावे सतीति विशेषणात् श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादावकर्तृमातृपितृपुत्रादिगामिफलदर्शनात् मधुररसभावितानां वा आम्रवीजादीनां परम्परया फलमाधुर्य्यनियमादित्यत आह,—समाधेयमानमप्येतदिति। अयमभिसन्धि:—क: खलु कसन्तानवर्त्तिनां प्रत्ययानां सन्तानान्तरवर्त्तिभ्य: प्रत्ययेभ्योविशेषो येनैकसन्तानवर्त्तिना प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य व कर्म्माशयस्य तत्सन्तानवर्त्त्येव प्रत्यय:स्मर्त्ता भोक्ता च स्यात् नान्यसन्तानवर्त्ती — नहि सन्तानो नाम कश्चिदस्ति वस्तु सत् यएनं सन्तानिनं सन्तानान्तरवर्त्तिभ्यो भिन्द्यात्। नच काल्पनिकोभेद: क्रियायामापद्यते--नखलु कल्पितोग्निभावोमाणवक: पचति। न च कार्य्यकारणसम्बन्धोपि वास्तव: सहभुवोसव्येतरविषाणयोरिवाभावात् असहभुवोरपि प्रत्युत्पन्नाश्रयत्वायोगात्—नह्यतीतानागतोव्यासज्य प्रत्युत्पन्नं वर्त्तितुमर्हत:। तस्मात् सन्तानेन वा कार्य्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेनानुपहिता: परमार्थसन्त: प्रत्यया: परस्परासंस्पर्शित्वेन स्वसन्तानवर्त्तिभ्य: परसन्तानवर्त्तिभ्योवा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते—सोयं गोमयञ्च पायसञ्चाधिकृत्य प्रवृत्तोन्यायोगोमयं पायसं गव्यत्वादुभयसिद्धपायसवदिति तमाक्षिपति। न्यायाभासत्वेन ततोप्यधिकत्वादिति, नचात्र कृतनाशाकृताभ्यागमं चोद्यं—यतश्चित्तमेव कर्म्मणां कर्तृ—तदेव तज्जनिताभ्यां सुखदु:खाभ्यां युज्यते; सुखदु:खेच चितिच्छायापन्नं चित्तं भुङ्क्ते--इति पुरुषे भोगाभिमान: चितिचित्तयोरभेदग्रहादिति। स्वप्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नानां स्वभावएवैषां तादृशो यत्त एव स्मरन्ति, फलं चोपभुञ्जते—मन्तव्यं। नच स्वभावा नियोगपर्य्यनुयोगावर्हन्ति एवं भवतुमेवम्भूत इति वा कस्मादेवमिति चेति य: पूर्व्वोक्ते न परितुष्यति तंप्रत्याह,—किञ्चस्वात्मेति। उदयव्ययधर्म्माणामनुभवस्मृतीनाञ्च नानात्वेपि तदाश्रयमभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्यय: प्रतिसन्दधान: कथमत्यन्तभिन्नान् प्रत्ययानालम्बेत। ननुग्रहणस्मरणरूपकारणभेदात् पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपविरुद्धधर्म्म संसर्गाद्दा न प्रत्यभिज्ञानं नामैक:प्रत्यय:—यत: प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकता स्यादित्यत आह,—स्वानुभवेति। नतु कारणभेदविरुद्धधर्म्मसंसर्गावेवाव्यवस्थाप्य-

यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म्म निर्दिश्यते, तत्कथं ?—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्व्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् । दुःखितेषु करुणां। पुण्यात्मकेषु मुदितां। अपुण्यशीलेषु-पेक्षाम्।—एवमस्य भावयतः शुक्लोधर्म्मउपजायते—ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥३३॥

प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥३४॥

कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वमनं प्रच्छर्द्दनं विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिः संप्रसादयेत् ॥ ३४ ॥

विस्तृत आह,—नच प्रत्यक्षस्येति । प्रत्यक्षानुसारतएवसामग्र्यभेदः पारीक्ष्या-पारीक्ष्यधर्म्माविरोधश्री पयादितीन्याय कणिकायां अक्षणिकस्यचार्थक्रियान्यायक-णिका ब्रह्मतत्वसमीक्षाभ्यामुपपादितेति सर्व्वमवदातम् ॥३२॥

अपरिकर्म्मितमनसोसूयादिमतस्समाधितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादात् चित्तप्रसादनोपा-यानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते – यस्य, – चित्तस्यावस्थितस्येदमिति । मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम् । सुखितेषु मैत्री सौहार्द्दं भावयेत ईर्षाकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुःखितेषुच करुणामात्मनीव परस्मिन दुःख प्रहाणेच्छां

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति निबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्र-वृत्तिः जिह्वाग्रे रससम्वित् तालुनि रूपसंवित् जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित् जिह्वामूले शब्दसंवित् इत्येताः प्रवृत्तय उत्प-

भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्म्म-निवृत्तौ सात्विकः शुक्लोधर्म्म उपजायते। सत्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति। वृत्ति-विरोधपक्षे तस्य प्रसादस्वाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते। असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां नतेउपायाः स्थित्यै कल्पन्ते–तानिदानीं स्थित्युपायानाह ॥ ३३ ॥

वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थेन मैत्र्यादिभावनापेक्षया तथा सह समुच्चयात्। प्रच्छर्द्दनं विवृणोति—कौष्ठस्येति। प्रयत्नविशेषात् योग-शास्त्रविहितात् येन कौष्ठ्योवायुर्नासिकापुटाभ्यां शनैरेच्यते। विधारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य कौष्ठस्य वायोर्यदायामो वहिरेव स्थापनं न तु सह साप्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघुकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते। अत्रचोत्तरसूत्रगतात्स्थितिनिबन्धनीतिपदात् स्थितिग्रहणमाकृष्य सम्भा-वयेदित्यर्थं प्राते न सम्बन्धनीयः ॥ ३४ ॥ स्थितुरुपायान्तरमाह

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी। व्याचष्टे—नासिकाग्रे धारयत इति। धारणाध्यानसमाधीन् कुर्व्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंवित् साक्षात् कारः एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यं। एतच्चागमात् प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः। स्यादेतत् किमेतादृग्भिः वृत्तिभिः कैवल्यं प्रत्यनुपयोगिभिरित्यत आह। एताश्चत्योऽनेनैव कालेनोत्पन्नाश्चित्तमीश्वरविषयां वा विवेकख्यातिविषयांवा स्थितिं निबध्नन्ति

श्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति समाधिप्रज्ञा-याश्च द्वारीभवन्तीति। एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीप-रश्म्यादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्यैव वेदितव्या। यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्य्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूत-मेव भवति एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथापि यावदेकदेशोपि कश्चित् न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत् सर्व्वं परोक्षमिव अपवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धि-मुत्पादयति तच्छास्त्रानुमानाचार्य्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवा-वश्यं कश्चित् विशेषः प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः, तत्र तदुपदेष्टार्थैक-देशप्रत्यक्षत्वे सति सर्व्वं सुसूक्ष्मविषयमप्यापवर्गात् श्रद्धी-यते। एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म्म निर्द्दिश्यते। अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसंज्ञायां उपजातायां समर्थं स्यात् तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति। तथाच सति श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधयोऽस्याः प्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति॥

मनस्स विषयावृत्तिः कथमन्यत्रस्थितं निबध्नातीत्यत आह — संशयं विधयन्ति अप-सारयन्ति अतएव समाधिप्रज्ञायां इतिवृत्त्यन्तराणामप्यागमसिद्धानां विषयवत्वमति-दर्शयति। एतेनेति। नन्वागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः संशय इत्यत आह।

यद्यपीहीति। श्रद्धामूलोहि योग उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे च श्रद्धा-तिशयी जायते तन्मूलाश्च ध्यानादयोऽस्याप्रत्यूहं भवन्तीत्यर्थः। विशोका वा ज्योति-ष्मती। विगतशोका दुःखरहिता ज्योतिष्मती ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा हृदयपुण्डरीक इति। उदरउरसोर्मध्ये यत्पद्ममधोमुखं तिष्ठति अष्ट-दलं रेचकप्राणायामेन तदूर्द्ध्वमुखं कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत् तन्मध्ये सूर्य्यमण्डल अकारो जागरितस्थानं तस्योपरि चन्द्रमण्डलं उकारः स्वप्नस्थानं तस्योपरि वह्नि-मण्डलं मकारःसुषुप्तिस्थानं तस्योपरि परं व्योमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानं अर्द्धमात्र

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीति अनुवर्त्तते हृदयपुण्डरीके धारयतो या बुद्धिसंवित् बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं तत्र स्थितिवैशारद्यात् प्रवृत्तिः सूर्य्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते। तथास्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गं महोदधिकल्पं शान्तमनं तमस्मिता मात्रं भवति। यत्रेदमुक्तं—तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीति एवं तावत् प्रतिजानीते इत्येषद्वयी विशोका विषयवती अस्मिता मात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यतेऽत आह। यद योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते इति ॥ ३६ ॥

मुदाहरन्ति ब्रह्मवादिनः। तत्कर्णिकायामुर्द्धमुखी सूर्य्यादिमण्डलमध्यगा ब्रह्मनाड़ी ततोप्यूर्द्धं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाड़ी तया खलु वाह्यान्यपि सूर्य्यादीनि मण्डलानि प्रोतानि साहि चित्तस्थानं तस्यां धारयतो योगिनश्चित्तसंवित् उपजायते ॥ उपपत्तिपूर्व्वकं बुद्धिसंविदः आकारमादर्शयति। बुद्धिसत्त्वं हीति आकाशकल्पमिति व्यापितामाह।

सूर्य्यादीनां प्रभास्तासां रूपं तदाकारेण विकल्पते नानारूपा भवति। मनसश्चात्र बुद्धिरभिमतं न तु महत्तत्त्वं तस्य च सुषुम्नास्थस्य वैकारिकाहङ्कारजन्मनः सत्त्वबहुलतया ज्योतीरूपता विवक्षिता तत्तद्विषयगोचरतया च व्यापित्वमपि सिद्धं ॥ अस्मिता कार्य्ये मनसि समापत्तिं दर्शयित्वाऽस्मितासमापत्तेः स्वरूपमाह।

तथेति। शान्तमपगतरजस्तमस्तरङ्गं अनन्तं व्यापि अस्मितामात्रं न पुनर्नानाप्रभारूपं आगमान्तरेण स्वमतं समीकरोति। यत्रेदमुक्तं पञ्चशिखेन तमणुं दुरधिगमत्वादात्मानमहङ्कारास्पदमनुविद्यानुचिन्त्यास्मीत्येवं तावज्जानीत इति

वीतरागविषयं वा चित्तम्॥ ३७॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा॥ ३८॥

यथाभिमतध्यानाद्वा॥ ३९॥

वीतरागचित्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थिति पादं लभते इति ॥ ३७॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते इति ॥ ३८॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं लभत इति॥ ३९॥

स्यादेतत् नानाप्रभारूपी भवतु ज्योतीष्मती कथं अस्मितामात्ररूपा ज्योतिष्मतीत्यत आह।

एषाद्वयीति। विधूतरजस्तमोमलास्मितेव सत्वमयी ज्योतिरितिभावः। द्विविधाया अपि ज्योतिष्मत्याः फलमाह।

यथेति। वीतरागविषयं वा चित्तं। वीतरागाः कृष्णद्वैपायनप्रभृतयः तेषां चित्तं तदेवालम्बनं तेनोपरक्तमिति। स्वप्ननिद्राज्ञानावलम्बनं वा। यदा खल्वयं स्वप्ने-विविक्तवनसन्निवेशवर्त्तिनीमुत्कीर्णमिव चन्द्रमण्डलात् कोमलमृणालशकलानुकारिभिरङ्गप्रत्यङ्गैरुपेतामभिजाय चन्द्रकान्तमणिमयीमतिसुरभिमालतीमल्लिकामालाहारिणीं मनोहरां भगवती महेश्वरस्य प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धप्रसन्नमनास्तदा तामेव स्वप्नज्ञानालम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकार मनसस्तत्रैव चित्तं स्थितिपदं लभते। निद्रा चेह सात्विकीगृहीतव्या यस्यां प्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्स मिति प्रत्यवमर्शो भवति। एकाग्रं हि तस्यां मनोभवति तावन्मात्रेण चोक्तं। एतदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणोरूपमुदाहरन्ति।

परमाणुपरममहत्वान्तोऽस्य वशीकारः॥४०॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाख्वन्तं स्थितिपदं लभतइति स्थूले निविशमानस्य परममहत्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतोयोस्याप्रतिघातः सपरोवशीकारः तद्वशीकारात् परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्म्मापेक्षत इति॥ ४०॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किं स्वरूपा किं विषया वा समापत्तिरिति,तदुच्यते—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येवमणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः॥ ४१॥

क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानं। यथा—स्फटिक उपाश्रयभेदात्

सुषुप्तावस्थेति। ज्ञानञ्च ज्ञेयरहितं न शक्यं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरी क्रियते॥ ३९॥

किं बहुना यदेवाभिमतं तत्तद्देवतारूपमिति कथं पुनः स्थितिपदमाप्नो भावीवगन्तव्य इत्यत आह।

परमाणु परममहत्वान्तोऽस्यवशीकार'। व्याचष्टे। सूक्ष्म इति उक्तमर्थं पिण्डीकृत्य वशीकारपदार्थमाह—एवं तामुभयीमिति। वशीकारस्यावान्तरफलमाह।

तद्वशीकारादिति। तदेवं चित्तस्थितेरुपाया दर्शिताः। लब्धस्थितिकस्य वशीकारोपि दर्शितः। सम्प्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किं विषयः किं रूपश्च सम्प्रज्ञातो भवतीति पृच्छति—अथेति। अनन्तरं सूत्रमवतारति तदुच्यत इति॥ ४०॥

तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते। तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति। तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति। तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति। तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं। ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा गृहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं गृहीतृपुरुषसमापन्नं गृहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। तदेवमभिजात-

सूत्रं पठति—क्षीणवृत्ते रित्यादि समापत्तिरन्तम्। तद्व्याचष्टे क्षीणेति। अभ्यासवैराग्याभ्यांक्षीणराजसतामसप्रमाणादिवृत्ते चित्तस्य व्याख्यानं। प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्ये ति। तदनेन चित्तसत्वस्य स्वभावस्वच्छस्य रजस्तमोभ्यामनभिभव उक्तः दृष्टान्तं स्पष्टयति। यथेति। उपाश्रय उपाधिःजपाकुसुमादिः उपरक्तस्तच्छायापन्नः उपाश्रयस्य यदात्मीयं रूपं लोहितनीलादि तदेवाकारस्तेन लक्षितो निर्भासते। दार्ष्टान्तिके योजयति। तथाग्राह्ये ति। ग्राह्यञ्च तदालम्बनञ्च तेनोपरक्तं तदनुविद्धं तदनेन गृहीतृग्रहणाभ्यां व्यवच्छिनत्ति। आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यतामिव प्राप्तमिति यावत् अतोग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते ग्राह्योपरागमेव स्थूलसूक्ष्मताभ्यां विभजते। भूतसूक्ष्मेति विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो गवादि र्घटादिश्च द्रष्टव्यः तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधी दर्शितौ तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्विति गृह्यन्ते एभिरर्था इति ग्रहणानीन्द्रियाणि एतदेव स्पष्टयति। ग्रहणालम्बनेति। ग्रहणञ्चालम्बनञ्च तदिति ग्रहणालम्बनं। तेनोपरक्तमनुविद्धमात्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्रहणमिव बहिःकरणमिवापन्नमिति। तदनेनानन्दानु

मणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहण-ग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदञ्जनता, तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४२ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञान विकल्पैः संकीर्णा सवितर्का [illegible] ॥ ४३ ॥

तद्यथा—गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञान मित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं—विभज्यमाना

गतमुक्ताश्रितानुगतमाह तथा ग्रहीतृ पुरुषेति । अस्मितास्पदं हि ग्रहीता पुरुषइति भाव: । पुरुषत्वाविशेषादनेनैवमुक्तोपि पुरुष: शुकप्रह्लादादि: समाधिविषयतया संगृहीतव्य इत्याह । तथासु क्तेति उपसंहरणतत्स्थ तदञ्जनता पदं व्याचष्टे । तदेवमिति । तेषु ग्रहीतृ ग्रहण ग्राह्येषु स्थितस्य धारितस्य ध्यानपरिपाकवशाद-पहतरजस्तमोमलस्य चित्तसत्वस्य या तदञ्जनता तदाकारता सा समापत्ति:सम्प्रज्ञात-लक्षणो योगउच्यते । तत्र च ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्र: पाठक्रमोर्थक्रम-विरोधान्नादर्त्तव्य: एवं भाष्ये पि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासोप्यनादरणीय इति सर्व्वं रमणीयम् ।

सामान्यत: समापत्तिरुक्ता सेयमवान्तरभेदाच्चतुर्व्विधा भवति । तद्यथा सवितर्का निर्व्वितर्का सविचारा निर्व्विचाराचेति । तत्र सवितर्काया: समापत्ते-र्लक्षणमाह । तत्रेत्यादि । तासु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्ति: प्रतिप-त्तव्या कीदृशी शब्दश्च अर्थश्च ज्ञानञ्च तेषां विकल्प: वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादी-नामितरेतराध्यासात् विकल्पोप्येकस्मिन् भेदमादर्शयति भिन्नेषु चाभेदं तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पै: सङ्कीर्णा व्यामिश्रेत्यर्थ: । तद्यथा गौरिति शब्द इति । गौरित्युपात्तयो: अर्थज्ञानयो: शब्दाभेदविकल्पितदर्शितगौरित्यर्थ इति गौरित्य-

यान्ये शब्दधर्म्मा अन्ये ऽर्थधर्म्मा अन्येविज्ञानधर्म्मा इत्येतेतषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनोयोगवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः सचेत्शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सा संकीर्णा समापत्तिः = सवितर्कैत्युच्यते। यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्व्वितर्का समापत्तिः

पातयोः शब्दज्ञानयोरर्थाभेदविकल्पगौरितिज्ञानमिति गौरित्पातयोः शब्दार्थयो र्ज्ञानाभेदविकल्पस्तदेव विनिर्भागेन विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके दृष्टं द्रष्टव्यम्। यद्यविभागेन ग्रहणं। कुतस्तर्हिविभाग इत्यत आह। त्रिभाव्यमानाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिचक्रैरन्ये शब्दधर्म्मा ध्वनिपरिणाममात्रस्य शब्दोदात्तादयो धर्म्माः अन्ये अर्थस्य जडत्वमूर्त्तादयः अन्ये प्रकाशमूर्त्तिविरहादयो ज्ञानस्य धर्म्माः इति तस्मादेतेषां विभक्तःपन्थाः स्वरूपभेदोव्ययनमार्गः। तत्र विकल्पिते गवाद्यर्थे समापन्नस्येति तदनेन योगिनो परं प्रत्यक्षमुक्तं शेषं सुगमम्। सूत्रं योजयितुं प्रथमतस्तावन्निर्व्वितर्कां व्याचष्टे —यदापुनरिति। परिशुद्धिरपनयः शब्दसङ्केतः स्मरणम्। पूर्व्वं खल्वागमानुमाने प्रवर्त्तते। सङ्केतश्चायं गौरिति शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासात्मा ततश्चागमानुमानविकल्पौ भवतः। तेन तत्पूर्व्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का। यदा पुनरर्थमात्रप्रवणेन चेतसार्थमात्राहतेन तदभ्यासान्नान्तरीयकतामुपगता सङ्केतस्मृतिस्त्यक्ता तत् त्यागे च श्रुतानुमानज्ञान विकल्पौ तत् मूलौ त्यक्तौ तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थ तत् स्वरूपमात्रतयैव नतुविकल्पितेनाकारेण परिच्छिद्यते, सा निर्व्वितर्का समापत्तिरिति तदयोगिनां परं प्रत्यक्षम् असदारोपगन्धस्याप्यभावात्। स्यादेतत् – परेण प्रत्यक्षेणार्थतत्वं गृहीत्वा योगिन उपपादयन्ति उपदिशन्ति च कथं श्रुतविषयाभ्यामागमपरार्थानुमानाभ्यां सोऽर्थ उपदिश्यते उपपाद्यते च तस्मादागमानुमाने तद्-

तत् परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः। नच श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं

तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्व्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति ॥४३॥ निर्व्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्व्वितर्का ॥ ४४ ॥

या शब्दसङ्केतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं

षये तेच विकल्पाविति परमपि प्रत्यक्षं विकल्प एवेत्यत आह—तच्च श्रुतेति। यदि हि सवितर्कमितिश्रुतानुमानसहभूतं तदनुषक्तं स्यात्भवेत् सङ्कीर्णं तयोस्तु बीजमेवैतत् ततोहि श्रुतानुमाने प्रभवतः। नच यद्यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति। न हि धूमज्ञानं वह्निज्ञानकारणमिति वह्निविषयं। तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहित्वा विकल्पोपदिशति च उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४३ ॥

व्याख्येयमूत्रं योजयति निर्वितर्काया इति।

स्मृतिपरिशूद्धावित्यादि सूत्रं। शब्दसङ्केतश्च श्रुतञ्चानुमानं च तेषां ज्ञानमेव विकल्पः तस्मात् स्मृतिः तस्याः परिशुद्धिरपगमः तस्यां। अत्र च सङ्केतस्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः श्रुतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती अनुमानशब्दश्च कर्म्मसाधनोनुमेयवाचकः। स्वमिवेति। इवकारः भिन्नक्रमः। त्यक्तेति पदान्तरं। द्रष्टव्यविषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति—तस्या एकेति। एकां बुद्धिमुपक्रमते आरभत इत्यकबुद्ध्युपक्रम.तदनेन परमाणवो नानात्मनो न वितर्कविषया इति उक्तं

त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति, सा निर्व्वितर्का समापत्तिः। तथाच व्याख्यातं। तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्मा अनुप्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्व्वा लोकः सच संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणोधर्म्म आत्मभूतफलेन व्यक्तेनानुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति। धर्म्मान्तरोदये च तिरोभवति—सएषधर्म्मो अवयवीत्युच्यते।

भवति योग्यत्वेऽपि तेषां परमसूक्ष्माणां नानाभूताना महत्वैकार्थसमवेतैकत्व निर्भासप्रत्ययविशेषत्वायोगात्। अस्तुतर्हि परमार्थमन्तु परमाणुषु सा वृत्तिः प्रतिभासधर्म्मः स्थौल्यमित्यत आह। अर्थात्मेति। नासति बाधके स्थूलत्वमनुभवसिद्धं शक्यापह्नवमिति भावः। तत्र ये पश्यन्ति द्व्यणुकादिक्रमेण गोघटादयउप जायन्ते इति तान् प्रत्याह। अणुप्रचयेति। अणूना प्रचयः स्थूलरूपपरिणामः स च विशिष्यतेऽन्यस्मात् परिणामान्तरात् मएवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तःगवादिर्भोगायतनं घटादिर्विषयः तच्चैतदुभयमपि लोक्यते इति लोक.। नन्वेषभूतसूक्ष्मेभ्योभिन्नोऽभिन्नः वास्यात् भिन्नश्चेत् कथं तदाश्रयः कथञ्चतदाकारः नहि घटः पटादन्यःतदाकारः तदाश्रयो वा—अभिन्नश्चेत् तद्वदेव सूक्ष्मोसाधारणश्च स्यात् अत आह सचेति। अयमभिप्रायः नैकान्तत परमाणुभ्योभिन्नघटादिरभिन्नो वा भिन्नत्वे गवाश्ववद्धर्म्मधर्म्मिभावानुपपत्तेः अभिन्नत्वे धर्म्मिरूपवत्तदनुपपत्तेः तस्मात् कथञ्चिद्भिन्नः कथञ्चिदभिन्नश्चास्थेय तथाच सर्व्वमुपपद्यते भूतसूक्ष्माणामिति षष्ठ्या कथञ्चिद्भेदं फलेन व्यक्तेन तदनुभवलक्षणेन तद्व्यवहारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्न प्रत्यनुमापितकारणाभेदेच कारणाकारतोपपन्नेत्याह। स्वव्यञ्जकाञ्जन इति। स किं तदाश्रभूतो धर्म्मोनित्यो?—नेत्याह धर्म्मान्तरस्य कपालादेरुदय इति। तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तं रूपमादर्शयति सएष इति। परमाणुसाध्यायाः। क्रियाया अन्यक्रियामधूदकादिधारणलक्षणा तद्धर्म्मक इति न केव लमनुभवात अपि तु व्यवहारतोपि तन्निबन्धनत्वाल्लोकयात्राया इत्याह। तेनेति। स्वदेतात्

योऽसावेकश्च महांश्च अणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्म्मकश्च अनित्यश्च तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते। यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः सूक्ष्मञ्च कारणमनुपलभ्यं तस्यावयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्व्वमेवप्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति। तदा च सम्यक् ज्ञानमपि किं स्यात् विषयाभावात्। यद्यदुपलभ्यते तत्त-

असति बाधके अनुभवो अवयविनं व्यवस्थापयेत्—अस्ति च बाधकं यत् सत्तत् सर्व्वमनवयवं यथा विज्ञानं सञ्चीघटादीति स्वभावहेतुः सत्वं हि विरुद्धधर्म्मसंसर्ग रहितत्वेन व्याप्तं तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्म्मसंसर्गः सावयवे उपलभ्यमानो व्यापक विरुद्धोपलब्ध्या स्वलर्मपि निवर्त्तयति अस्तिचावयविनि तद्देशत्वा तद्देशत्वानावृतत्व रक्तारक्तत्वचलाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्म्मससर्ग इत्यत आह। यस्य पुनरिति। अयमभिप्रायः अनुभवसिद्धं सत्वं हेतुः क्रियते यत् किलपांसुलपादकोहालिकोपि प्रतिपद्यते अन्यद्वा अनुभवसिद्धात् तचान्यदसिद्धत्वादहेतुः अनुभवसिद्धन्तु घटादीनां सत्वमर्थक्रियाकारित्वरूपं न स्थूलाद्यन्यं सोयं हेतुः स्थूलाद्यन्यं सोयं हेतुः स्थूलत्वं मपाकुर्व्वन्नात्मानमेवव्याहन्ति। ननु नस्थूलत्वमेव सत्वं अपितु सती व्यावृत्तिःअस्थौल्य व्यावृत्तिश्च स्थौल्यं व्यावर्त्त्यं भेदाच व्यावृत्तयो भिद्यन्ते अतः स्थौल्याभावेपि न सत्वव्याहतिः अन्यत्वाद्भवतु व्यावर्त्त्यभेदादवसाय विषयभेदः यत् पूर्व्वकस्त्ववसाया सस्यानुभवस्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान् रूप परमाणवो निरन्तरोत्पादा गृहीतपरमसूक्ष्मतत्वा इति चेत् हन्तैते गन्धरसस्पर्शपरमाणु भिरन्तरितान् निरन्तराः तस्मादन्तराग्रहे एकघनवनप्रत्ययवत् परमाण्वालम्बनः स्वयं विकल्पो मिथ्येतितत्प्रभवा विकल्पानपारंपर्य्येणापि वस्तुप्रतिवद्धा इति कुतस्तदवसितस्य सत्वस्यानवयवत्वसाधकत्वं तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौल्यस्यैव सत्वमविकल्पावसेयमकामयताप्यभ्युपेयम्। तथा च यत्तद्बाधमानं सत्वमात्मानमेवाप्रबाध्येत। परमसूक्ष्माः परमाणवो विजातीय परमाण्वनन्तरिता अनुभवविषया इति व्याहतमङ्गीकरणं तदिदमुक्तं यस्य पुनरवस्तुक

इवयविस्तेनाप्रातं तस्मादस्त्यवयवी योमहत्त्वादिव्यावहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयोभवति ॥ ४४ ॥

एतयैव सविचारा निर्व्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४५ ॥

तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्म्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते। तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्म्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते। या पुनः सर्व्वथा सर्व्वतः

इप्रत्ययविशेषो निर्व्विकल्पविषयः सन्तु तर्हि सूक्ष्माः परमाणवो निर्व्विकल्पविषया इत्यत आह। सूक्ष्मश्च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्येति तस्यानयव्यभवाद्रोतोरतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति लक्षणेन सर्व्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानं यत् स्थौल्यालम्बनं यच्च तदधिष्ठानं सत्त्वालम्बनमित्यर्थः। नन्वेतावतापि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति तस्यावयविलेना प्रकाशादित्यत आह। प्रायेणेति ननु किमेतावतापीत्यत आह। तदाचेति। सत्त्वादिज्ञानं चेन्मिथ्यातदासत्त्वादिहेतुकमनवयनित्वादि ज्ञानमपि मिथ्येव तस्यापि हि निर्व्विकल्पगोचरस्थूलमेवावसेयतया विषयः सचनास्तीति तात्पर्य्यार्थः विषयाभाव एव कुत इत्यत आह। यद्यदिति। विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाभेदेन चोक्तोपपत्त्यनुसारेण उद्धर्त्तव्यः इति सर्व्वं रमणीयं॥ ४४ ॥

एतयैव सविचारानिर्व्विचाराचसूक्ष्मविषया व्याख्याता। अभिव्यक्तोघटादिधर्म्मो येन्ते तथोक्ताः घटादिधर्म्मोपगृहीता इति यावत् देशउपर्य्यधः पार्श्वादिः कालोवर्त्तमानः निमित्तं पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यः उत्पत्तिः। एवमाप्यस्यपरमाणोर्गन्धतन्मात्रवर्ज्जितेभ्योरसतन्मात्रप्रधानेभ्यःचतुर्भ्यः। एवं तैजसस्य गन्धरसतन्मात्र रहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधानेभ्य स्त्रिभ्यः एवं वायवीयस्य गन्धादितन्मा

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्म्मानवच्छिन्नेषु सर्व्वधर्म्मानुपातिषु सर्व्वधर्म्मात्मकेषु समापत्तिः सानिर्व्विचारेत्युच्यते।एवं स्वरूपं हि तत् भूतसूक्ष्मं एतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधि प्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति प्रज्ञाच स्वरूपशून्येव अर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्व्विचारेत्युच्यते। तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्व्वितर्काच सूक्ष्मविषया सविचारा निर्व्विचाराच। एवमुभयोरेतयैव निर्व्वितर्काया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति॥ ४५॥

न्हीनाभ्यांस्पर्श प्रधानाभ्यां स्पर्शशब्दतन्मात्राभ्यां। एवं लाभमस्य शब्दतन्मात्रादेवैकस्मात्‌दिदंनिमित्तभूतसूक्ष्माणामेतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवःतेनावच्छिन्नेषु नानुभूतविशेषणाविशिष्ट्यबुद्धिरूपजायत इत्यर्थः। ननु सवितर्कया सह किं सारूप्यं सविचाराया इत्यत आह। तत्रापीति। पार्थिवोहि परमाणुः पञ्चतन्मात्र प्रचयात्मा एकबुद्धि निर्ग्राह्यः एवमाप्यादयोपि चतुस्त्रिद्व्येक तन्मात्रात्मान एकबुद्धिनिर्ग्राह्या वेदितव्याः उदितोवर्त्तमानो धर्म्मस्तेनविशिष्टं एतावता चात्रसङ्केतस्मृत्यागमानुमान विकल्पानुवेधः सूचितः नहि प्रत्यक्षेण स्थूले दृश्यमाने परमाणवः प्रकाशन्ते अपित्वागमानुमानाभ्यां तस्मादुपपन्नमस्याः सङ्कीर्णत्वमिति। निर्व्विचारामाह। या पुनरिति। सर्व्वथा सर्व्वतः नीलपीतादिना प्रकारेण। सर्व्वत इति सार्व्वविभक्तिकस्तसि सर्व्वैर्देशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थः तदनेन स्वरूपेण कालानवच्छेद परमाणूनामिति दर्शितं नापि तदारम्भधर्म्मद्वारेण इत्याह। शान्ता अतीता उदिता वर्त्तमाना अव्यपदेश्या भविष्यन्तो धर्म्मास्तैरनवच्छिन्नेषु अनवच्छिन्ना धर्म्मैः परमाणवः किमसंबद्धा एव तैरित्यतआह। सर्व्वधर्म्मानुपातिष्विति कतमेन सम्बन्धेन धर्म्माननुपतन्ति परमाणव इत्यत आह। सर्व्वधर्म्मात्मकेषु कथञ्चिद्भेदः कथञ्चिदभेदः धर्म्माणां परमाणुभ्य इत्यर्थः कस्मात् पुनरियं समापत्तिरेतद्विषयेत्यत आह। एवं स्वरूपं

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्य्यवसानम्॥ ४६ ॥

पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मोविषयः आप्यस्य रसतन्मात्रं तैजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति तेषामहङ्कारः अस्यापि लिङ्गतन्मात्रं सूक्ष्मोविषयः लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः न चालिङ्गात् परं सूक्ष्ममस्ति नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति। सत्यं यथा लिङ्गात् परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं नचैवं पुरुषस्य किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवतीति अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम्॥ ४६ ॥

हीति वस्तुतत्व ग्राहिणीनातत्वे प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। विषयमभिधायाऽस्याः स्वरूपमाह। प्रज्ञाचेति सङ्कलय्य स्वरूपभेदोपयोगि विषयमाह तत्रेति। उपसंहरति एवमिति। उभयोरात्मनश्चेति॥ ४५ ॥

किम्भूतसूक्ष्मएवग्राह्यविषया समापत्तिः समाप्यते न किन्तु सूक्ष्मविषयत्वञ्चालिङ्गपर्य्यवसानं। पार्थिवस्य परमाणोः सम्बन्धिनी या गन्धतन्मात्रा सा समापत्तेः सूक्ष्मोविषयः एवमुत्तरत्रापि योज्यं लिङ्गमात्रं महत्तत्वं तद्धि लयं गच्छति प्रधानमितिअलिङ्गं प्रधानं तद्धि न कञ्चिल्लयं गच्छतीत्यर्थः। अलिङ्ग पर्य्यावसानत्वमाह। नचालिङ्गात् परमिति। चोदयति ननु पुरुषोपि सूक्ष्मो नालिङ्गमेवेत्यर्थः। परिहरति सत्यमिति उपादानतया सौक्ष्म्यमलिङ्गमेव नान्यत्रेत्यर्थः तत्र पुरुषार्थनिमित्तत्वान् महदहङ्कारादेः पुरुषोपि कारणलिङ्गवदिति कुत एवं लक्षणमलिङ्गस्यैव सौक्ष्म्यमित्याशयवान् पृच्छति किन्त्विति। उत्तरमाह लिङ्गस्येति सत्यं कारणं नतूपादानं यथाहि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषः तद्धेतुरपीदृशं उपसंहरति। अतः प्रधानं एव सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातं॥४६॥

ता एव सबीजः समाधिः॥ ४७॥

निर्व्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः॥ ४८ ॥

ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्व्वस्तुबीज इति समाधिरपि सबीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्व्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्व्विचार इति चतुर्द्धोपसङ्ख्यातः समाधिरिति ॥ ४७ ॥

अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्य यदा निर्व्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनोभवति अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटप्रज्ञालोकः। तथाचोक्तं—"प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतोजनान्। भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्व्वान् प्राज्ञोनुपश्यति ॥ ४८ ॥

चतसृणामपि समापत्तीनां ग्राह्यविषयाणां सम्प्रज्ञातत्वमाह ताएव सबीज समाधिः एवकारोभिन्नक्रमः सबीजे इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ततश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्यविषया सबीजतया नियम्यन्ते सबीजतात्व नियता ग्रहीतृग्रहणगोचरायामपि समापत्तौ विकल्पाविकल्पभेदेनानिषिद्धा व्यवतिष्ठते तेन ग्राह्ये चतस्रः समापत्तयो ग्रहीतृग्रहणयोश्च चतस्रः इत्यष्टौ ते भवन्ति इति निगद व्याख्यातं भाष्यं चतसृषु समापत्तिषु ग्राह्यविषयासु निर्व्विचारायाः शोभनत्वमाह ॥ ४७ ॥

निर्व्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः। वैशारद्यपदार्थमाह। अशुद्धीति रजस्तमसोरूपचयो शुद्धिः सैवावरणलक्षणोमलस्तस्मादपेतस्य प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिएतस्य अतएवानभिभूत इति। स्यादेतत् ग्राह्यविषया चेत् समापत्तिः कथमात्म

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्त्ति न तत्र विपर्य्यासज्ञानगन्धोप्यस्तीति। तथाचोक्तम्—"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" ॥ ४८ ॥

सा पुनः—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वात् ॥ ५० ॥

श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्योविशेषोभिधातुंकस्मात् नहिविशेषेण कृतसङ्केतः शब्द

विषयप्रसाद इत्यत आह। भूतार्थविषय इति नात्मविषयः किन्तु तदाधार इत्यर्थः क्रमाननुरोधी युगपदित्यर्थः। अत्रैव पारमर्षीं गाथामुदाहरति। तथा चेति। ज्ञानालोकप्रकर्षेणात्मानं सर्व्वेषामुपरि पश्यन् दुःखत्रयपरीतान् शोचनीजनान् जानाति ॥ ४८ ॥

अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह। ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा। सुगमं भाष्यं। आगमेनेति। वेदविहितं श्रवणमुक्तं। अनुमानेनेति मननं ध्यानं चिन्ता तथाभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तं ॥ ४९ ॥

स्यादेतत् आगमानुमान गृहीतार्थ विषय भावना प्रकर्ष लब्धजन्मा

इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण ग्रहणं। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यएव सविशेषो

निर्व्विचारा आगमानुमान विषयमेव गोचरयेत् नखल्वन्यविषयान् भव जन्मा संस्कारः शक्तोन्यच ज्ञानं जनयितुं अतिप्रसङ्गात् तस्मान्निर्व्विचाराचेद्दत भवा आगमानुमानयोरपि तत् प्रसङ्ग इत्यत आह। श्रुतानुमानेत्यादि। इह सत्वं हि प्रकाश स्वभावं सर्व्वार्थदर्शनमसमर्थमपि तममावृतं यत्रैव रजसीद्घाटितं तत्रैव गृह्णाति यदात्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमो मल मनवद्य वैशारद्यमुद्योतते तदास्यातिपतित समस्त मानमेयसोम: प्रकाशानन्त्ये सति किं नाम यन्नगोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञान तत्सामान्यविषय कस्मात् नह्यागमेन शक्योविशेषोभिधातुं कुत. यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचक सम्बन्धः प्रतीयेत नचवाक्यार्थोपोदृशो विशेषः सम्भवति। अनुमानेपि लिङ्गलिङ्गि सम्बन्ध ग्रहणाधीन जन्मनि गतिरपेक्षत्याह तथानुमानमिति। यत्राप्राप्तिरित्यत्र यत्रतत्र शब्दयो स्थाने परिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो समर्थितव्यः अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोप संहारः। उपसंहरति तस्मादिति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्य विषयमित्यत आह। नचास्येत्यादि माभूत् सम्बन्धग्रहाधीनं लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनन्तु स्यात् नचेन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः ननु च यद्यागमानुमान प्रत्यक्ष गोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण विरहादित्यत आह नचेति। नहि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य येन तन्निवृत्तौ निवर्त्तेत। नोखलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्ति हरिण सद्भावं प्रति नसन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः इति तस्मात् समाधि प्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति। अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणवः आत्मानश्च प्रतिस्विक

भवति । भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतोवा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति ।

समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवोजायते ॥ ५० ॥

समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति ।

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥५१॥

प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते । ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवानवः संस्कारा-

विशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथा खण्डमण्डादय इत्यनुमानेनागमेन च श्रुतं भरप्रश्नोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात् न्याय-प्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्त्वं कथञ्चिद्गोचरयतः श्रुतानुमानेन तु साक्षा-त्कार्थमिव समुच्चयादि पदानि लिङ्ग सम्बन्धायोगितया तस्मात् सिद्धं श्रुतानुमान प्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति स्यादेतत भवतु परमार्थ विषयः सम्प्रज्ञातो यथोक्तोपाया-भ्यासात् अनादिनातु व्युत्थान संस्कारेण निगूढ निविडतया प्रतिबन्धनीया ॥५०॥

समाधिप्रज्ञा सा वात्यावर्त्त मध्यवर्त्ति प्रदीप परमाणुरिवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमव-तारयति समाधि प्रज्ञे ति सूत्र पठति । तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी । तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्ये ति । व्युत्थानमाह । भूतार्थ पक्षपातो हि धियां स्वभावः तावदेवेय मनवस्थिताभ्रम्यति न यावत्तत्त्वं प्रतिलभते तत् प्रति-लम्भे तत्रस्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कारबुद्धिचक्रक्रमेणावर्त्त मानानादिमप्य-तत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधते एवति तथाच वाह्या अप्याहुः — निरुपद्रवभूतार्थ स्वभा-

शयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्व्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्य्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति ॥ ५१ ॥

किञ्चास्य भवति?—

तस्यापि निरोधे सर्व्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः॥५२

स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां

वस्य विपर्य्ययैः। स चासौ नादिसत्वेपि वद्धितत् पक्षपातत इति। स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजन्य संस्कारस्य निरोधः समाधिजस्तु संस्कारातिशयः समाधि प्रज्ञा प्रसवे हेतुरस्त्यऽविकल्प इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति। चोदयति कथमसाविति। परिहरति नत इति। चित्तस्य हि कार्य्यद्वयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्म्माशय सहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभव संस्कारोन्मूलित निखिल क्लेशकर्म्माशयस्य तु चेतसोऽवमित प्रायाधिकार भावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्य्यं तस्मात् समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतव प्रत्युत तत परिपन्थिन इति स्वकार्य्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति असमर्थं कुर्व्वति इत्यर्थः। कस्मात् ख्याति पर्य्यवसानं हि चित्त चेष्टितं। तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातिमस्तु क्लेश निवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः। तदत्र भोगाधिकार प्रशान्ति प्रयोजनं प्रज्ञा संस्काराणामित्युक्तं पृच्छतिकिञ्चेति ॥ ५१ ॥

किञ्चास्य भवति प्रज्ञासंस्कार वञ्चितं प्रज्ञा संस्कार प्रवाहजनकतया तथैव साधिकार मित्यधिकारानुवृत्तये अन्यदपि किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः सूत्रमाह।

संस्काराणामपि प्रतिबन्धो भवति। कस्मान्निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधत इति निरोधस्थिति कालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम् व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सहः कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं

तस्यापि निरोधे सर्व्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः। परेण वैराग्येन ज्ञानप्रसाद मात्र लक्षणेन संस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधे न केवलं प्रज्ञाया इत्यपि शब्दार्थः सर्व्वस्योत्पाद्यमानस्य संस्कार प्रज्ञा प्रवाहस्य निरोधात् कारणाभावेन कार्य्यानुत्पादनात् सोऽयं निर्बीजः समाधि.। व्याचष्टे सनिर्व्वीजं समाधिः समाधिप्रज्ञानिरोधिनः परस्मात् वैराग्यात् उपजायमान स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामप्यसौ संस्काराणां परिपन्थी भवति। ननु वैराग्यजं विज्ञानं सदविज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारन्त्वविज्ञानं कथं बाधते दृष्टाहि स्वप्न दृष्टार्थस्मृतिरित्याशयवान् पृच्छति। कस्मादिति उत्तरं निरोधज इति निरुध्यतेऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यं ततोजातो निरोधजः संस्कारःसंस्कारादेव दीर्घकाल नैरन्तर्य्य सत्कारासेवित परवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधी नतु विज्ञानादित्यर्थःस्यादेतन्निरोधज संस्कार सद्भावे किं प्रमाणं सहि प्रत्यक्षेण वानुभूयेत स्मृत्या वा कार्य्येणानुमीयेत नच सर्व्ववृति निरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः नापिस्मृति तस्य वृत्ति मात्र निरोधतया स्मृतिजनकत्वा सम्भवादित्यत आह। निरोधेति। निरोधस्थितिः चित्तस्य निरुद्धावस्थेत्यर्थः। तस्याः कालक्रमो-मुहूर्त्तार्द्धयामयामाहोरात्रादिस्तदनुभवेन एतदुक्तं भवति वैराग्याभ्यासप्रकर्षानु-रोधी निरोधप्रकर्षोमुहूर्त्तार्द्धयामादिव्यापितयानुभूयते योगिना नच वैराग्य-क्षणाक्रम 'नियततया परस्परमसम्भवन्त स्तत्तत काल व्यापितया सातिशयं

विनिवर्त्तते तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः अतः शुद्धो-मुक्त इत्युच्यते ॥ ५२ ॥

इति पातञ्जले साङ्ख्यप्रवचने योगशास्त्रे

समाधिपादः प्रथमः समाप्तः ।

निरोधं कर्त्तमीशत इति तत्तद्वैराग्यलक्षण प्रचयजन्यः स्थायी संस्कारप्रचयत् चितस्य इति भावः ननु छिद्यन्तां प्रज्ञासंस्कारास्तु निरोध संस्कारास्तु कुतः समुच्छि द्यन्तं अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेव इत्यत आह ।

व्युत्थानेति । व्युत्थानञ्च तस्य निरोधसमाधिश्च सम्प्रज्ञातः तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागी या निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवति चित्तं व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत् निरोध संस्कारस्तु प्रत्युदित एवास्ते चित्ते । निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारवत् पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साधिकारं शब्दाद्युपभोग विवेक ख्यातौ च पुरुषार्थौ संस्कारशेषतायां तु न बुद्धे प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्थः विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तं अपितु क्लेशवासिततयेत्याशयवानाह यस्मादिति । शेषं सुगमं ।५१।

योगस्योद्देशनिर्द्देशौ तदर्थं वृत्तिलक्षणं ।

योगोपायाः प्रभेदाश्च पादेऽस्मिन्नुपवर्णिताः । ॥ १ ॥

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां प्रथम.

समाधिपादः समाप्तः ॥

—०—

साधनपाद।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः॥ १॥

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते। नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अनादिकर्मक्लेशवासना चित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते इति तपस-

ननु प्रथमपादेनैव सोपायः साधान्तरप्रभेदः सफलो योग उक्तस्तत् किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयः पादः प्रारभ्यते इत्यत आह। उद्दिष्ट इति। अभ्यासवैराग्यौ हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ न च तौ व्युत्थितस्य द्रागित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपादेयानुपायानापद्यते सत्त्वशुद्ध्यर्थं ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षः सन्निधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति। समाहितत्वमचिरचित्तत्वं कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदिश्यमानैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेष्वाकृष्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः॥ तपःस्वाध्यायेत्यादि। क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात्॥ अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसम्वादे। योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः। व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह। नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति। अनादीति। अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता। अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेकौ नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सांद्रस्य शिथिलत्वं विरलता सम्भेदः ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया

उपादानं तच्चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपोमोक्षशास्त्राध्ययनं वा। ईश्वरप्रणिधानं सर्व्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत् फलसन्न्यासोवा ॥ १ ॥

स हि क्रियायोगः—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति क्लेशांश्च प्रतनूकरोति प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानऽप्रसवधर्म्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टसत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति ॥ २ ॥

योगप्रतिपच इति कथं तदुपाय इति। अत आह। तच्चेति तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः।

प्रणवादयः पुरुषसूक्त रुद्रमण्डल ब्राह्मणादयो वैदिकाः पौराणिकाश्च ब्रह्मपारादय. परमगुरुर्भागवानीश्वरस्तस्मिन्नार्पिदमुक्तं। कामतोकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभं तत्सर्व्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहं। इति तत्फलसन्न्यासोवा फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणं यत्रेदमुक्तं कर्म्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन। माकर्म्मफलहेतुर्भू मा ते सङ्गोस्तु कर्म्मणि ॥ १ ॥

तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हि इति सूत्रं। समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च। ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसङ्ख्यानेनेत्यत आह। प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्धाले क्लेशानां प्रसङ्ख्या नस्यतु तद्बन्धाले दग्धबीजकल्पामिति वेध्यालेन

अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति—

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः॥३

इति पञ्चविपर्य्यया इत्यर्थः। ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं दृढ़यन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्म्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति इति॥ ३॥

दग्धकल्पवीज सारूप्यमुक्तं स्यादेतत् सङ्ख्या न मेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्म्मिणः करिष्यति क्लतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह। तेषामिति। क्लेशानाम तानवेहि बलवद्विरोधिगृस्ता सत्वपुरुषान्यता ख्यातेरुदेतु मेव योत्सहते प्रागेव तद्दभ्याभावं कर्त्तुं प्रविलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूतानेव यावत् परामृश्यते सत्वपुरुषान्यतामात्रख्याति सूक्ष्माप्रज्ञातन्द्रियता सूक्ष्मास्याविषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते कुतः समाप्ताधिकारा कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति॥ २॥

पृच्छति। अथेति अविद्येति सूत्रेण परिहारः। अविद्याः क्लेशः व्याचष्टे। पञ्चविपर्य्यया इति। अविद्या तावद्विपर्य्यय एव अस्मितादयोप्यविद्योपादानस्तद्विनिर्भागवर्त्तिन इति विपर्य्ययाः ततश्चाविद्या समुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदोऽक्त इतिभावः तेषामुच्छेतव्यतार्हेतुं संसारकारणत्वमाह ते स्पन्दमानाः समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं दृढ़यन्ति बलवन्तं कुर्व्वन्ति अतएव परिणाममवस्थावयन्ति अव्यक्त महदहङ्कार परम्परया हि कार्य्यकारण स्रोत उन्नमयन्ति उद्भावयन्ति यदर्थं सर्व्वमेतत् कुर्वन्ति तद्दर्शयति। परम्परेति कर्म्मणां विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थं तममीक्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति किं प्रत्येकं नेत्याह परस्परानुग्रहेति कर्म्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्चकर्माणीति॥ ३॥

अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्राऽविद्याक्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्व्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां । तत्र का प्रसुप्तिः चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेप्यालम्बनेनाऽसौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति । अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमखीभावेपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानां अप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्त-

हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां तत्र का प्रसुप्तिरिति स्वोचितामर्थक्रिया मकुर्व्वतां क्लेशानां सद्भावेन प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । पृच्छतः उत्तरं चेतसीति मा नामार्थक्रियां कार्षुः क्लेशाः विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति क्षीर इव दधिनाऽविवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं तदनुगतायां अतोविदेह प्रकृतिलयाविवेकख्याति विरहिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावदवधिकालं प्राप्नुवन्ति ततः प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तेषुतेषु विषयेषु संमुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ता बीजभावोपगम इति च कार्य्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोपि क्लेशाः कस्मान्न प्रसुप्ता इत्यत्र आह प्रसंख्यानवत इति । चरमदेही न तस्य देहान्तरमुत्पतस्यते यदपेक्षयास्य देहः पूर्व्व इत्यर्थः नान्यत्र विदेहादिष्वित्यर्थः

नवो भवन्ति। तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः कथं रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचित् दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति नैकस्यां स्त्रियां चैत्रोरक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः किन्तु तत्र रागोलब्धवृत्तिः अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति। स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोभवति। विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः सर्व्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति। कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारोवा क्लेश इति उच्यते सत्यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभाव-

भन् सतो नात्यन्त विनाश इति किमिति तदीय योगर्द्धि बलेन विषय संमुखीभावेन क्लेशाः प्रबुध्यन्ते इत्यत आह सतामिति। सन्तु क्लेशाः दग्धतैषांप्रसङ्ख्यानाग्निना वीजभाव इत्यर्थः क्लेश प्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य भावन मनुष्ठानं तेनोपहतास्तनवः अथवा सम्यक् ज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः भेददर्शन मस्मितायाः माध्यस्थं रागद्वेषयो रनुबन्धबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति। विच्छित्ति माह तथेति। क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताभिभवाद्वाऽत्यन्त विषयसेवया वा विच्छिद्यविच्छिद्यतेन तेनात्मना समुदाचरन्ति आविर्भावन्ति वाजीकरणाद्युपयोगेन वाभिभावदौर्व्वल्येन वेति वीप्सया वा विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथोक्तात् प्रसुप्तात् भेद उक्तः। रागेण वा समुदाचरता विजातीय क्रोधोभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्त्ती रागोभिभूयत इत्याह रागेति भविष्यद्वृत्तेस्त्रयी गतिः यथायोग वेदितव्येत्याह। सहीति भविष्यद्वृत्तिक्लेशमात्र परामर्शि सर्व्वनाम न च राग परामर्शि तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति। उदारमाह विषय इति। ननु उदार एव पुरुषान् क्लिश्नातीति भवतु क्लेशोन्ये त्वक्लिश्नन्तः कथं क्लेशा इत्यत आह। सर्व्वत्र एवैतेइति क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदारतामापद्यमाना अतएव

नातीनिवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति सर्व्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः कस्मात् सर्व्वेषु अविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वा काय्यते तदेवानुशेरते क्लेशा विपर्य्यास प्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते चोद्यमाणां चाविद्यामनुचोद्यन्त इति ॥ ४ ॥

तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते ।—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्ये कार्य्ये नित्यख्यातिः। तद्यथा— ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः अमृतादिवौकस इति तथाशुचौ परम वीभत्से काये उक्तञ्च--स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधना-

लेपि वैशयादिति भावः क्लेशत्वेनैकता मन्यमानश्चोदयति कस्तर्हि इति। क्लेशत्वेन समानत्वेपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सत्यमिति। स्यादेतदविद्यातो भवन्तु क्लेशाः तथाप्यविद्या निवृत्तौ कस्मान्निवर्त्तन्ते न खलुपटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इत्यत आह सर्व्वएवेति भेदाइव भेदास्तदविनिर्भागवर्त्तिन इति यावत् कस्मात् उत्तरं सर्वेष्विति तदेव स्फुटयति यदेति आकार्य्यते समारोप्यते शेषं सुगमं "प्रसुप्तास्तत्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनां। विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशाविषयसङ्गिनामिति" संग्रहः ॥ ४ ॥

अनित्याशुचिरविद्या। अनित्यत्वोपयोगि विशेषणं कार्य्य इति केचित् किञ्च भूतानि नित्यत्वेनाभिमन्यमानास्तद्रूपमभीप्सवस्तान्येवोपासते एवं धर्म्मादि मार्गान्

दपि। कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः॥ इत्य-शुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्म्मितेव चन्द्रं भित्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलो-त्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वा-सयन्तीवेति कस्य केनाभिसम्बन्धः भवति चैवमशुचौ शुचि विपर्य्यासप्रत्यय इति। एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः। तद्यथा—दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्व्वं

पासते चन्द्र सूर्य्य तारकाद्युलोकान्नित्यानऽभिमन्यमानास्तत्प्राप्तये एवं दिवौकसो देवानऽमृतानऽभिमन्यमानस्तद्भावाय सोमं पिबन्ति आम्नायते हि "अपामसोमम-मृता अभूमेति" सेयमनित्येषु नित्यख्यातिरविद्या तथाऽशुचौ परमवीभत्से कायेऽर्धोक्त एव कायवीभत्सतायां वैयासिकीं गाथां पठति स्थानादिति मातुरुदरं मूत्राद्युपहतं स्थानं पित्रोर्लोहितरेतसी वीजं अशितपीताहाररसादिभाव उपष्टम्भस्तेन शरीरं धार्य्यते निःस्पन्दः प्रस्वेद निधनञ्च श्रोत्रियशरीरमपवित्रयति तत्स्पर्शे स्नानविधानात्। ननु यदि शरीरमशुचि कृतं तर्हि मृज्जलादिना नेनेत्यत आह आधेयशौचत्वा-दिति। भावेनाशुचेरपि शरीरस्य शौचमाधेयं सुगन्धितैव कामिनीनामङ्गरागा-दिति अर्धोक्तं पूरयति इत्युक्तेभ्यो हेतुभ्यो अशुचौ शरीर इति शुचिख्यातिमाह नवेति हावः शृङ्गारजा लीलाकस्य स्त्रीकायस्य परमवीभत्सस्य केन मन्दतमसादृश्येन शशाङ्कलेखादिना सम्बन्धः। एतेनाशुचौ स्त्रीकाये शुचिख्याति प्रदर्शनेन अपुण्ये हिंसादौ संसारमोचकादीनां पुण्यप्रत्ययः एवमर्ज्जन रक्षादि दुःखबहुलभयानर्थे धनादावर्थ प्रत्ययो व्याख्यातः सर्व्वेषां जुगुप्सितत्वेनाशुचित्वात् तथा दुःख इति सुगमं तथा अनात्मनि इति सुगमं तथैतदत्रोक्तम्। पञ्चशिखेन व्यक्तं चेतनं पुत्रदारप-श्वादि। अव्यक्तं अचेतनं शय्यासनाशनादि स सर्व्वोऽप्रतिबुद्धोमूढः चत्वारि पदानि ख्यानाव्यस्था इति चतुष्पदानमूत्या अपि दिङ्मोहालात चक्रादि विषया अनन्तपदा

विवेकिन इति। तत्र सुखख्यातिरविद्या तथा अनात्मन्या-त्मख्यातिर्वाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठानेवा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनसि अनात्मन्यात्मख्यातिरिति तथैतदत्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तं वा सत्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य-सम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनुशोच-त्यात्मव्यापदं मन्वानः सर्व्वोऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य क्लेशसन्तानस्य कर्म्माशयस्य च विपाक-स्येति तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तु स तत्वं विज्ञेयं यथा नामित्रोमित्राभावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः यथावाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देशएव ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरं एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥५॥

अविद्या तत् किमुच्यते चतुष्पदेत्यत आह। मूलमस्य इति सन्तु नामान्या अप्य-विद्या संसारबीजं चतुष्पदैवेति। नन्वविद्येति नञ् समासः पूर्व्वपदार्थ प्रधानो-वा स्यात् यथाऽमक्षिकमिति उत्तरपदार्थ प्रधानो वा यथा अराजपुरुष इति अन्य-पदार्थ प्रधानो वा यथा अमक्षिकोदेश इति तत्र पूर्व्वपदार्थ प्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधोगम्येत नचास्याः क्लेशादिकारणत्वं उत्तरपदार्थप्रधानत्वे वा विद्यैव कस्यचिदभावेन विशिष्टा गम्येत सा च क्लेशादि परिपन्थिनी नतु तद्वीजं न हि प्रधानोपघाती प्रधानगुणयुक्तस्तदनुपघाताय गुणेत्वन्याय्य कल्पना तस्माद्विद्या स्वरूपा नुपघाताय नञोन्यथाकरणमध्याहारो वा निषेध्यस्येति अन्यपदार्थ प्राधान्येत्वविद्या-। बुद्धि प्रधानं वक्तव्या नचासौ विद्याया अभावमात्रेण क्लेशादिवीजं विवेकख्याति पूर्व्वक निरोध सम्पन्नायां अपि तथात्व प्रसङ्गात् तस्मात्सर्व्वथैवाविद्याया न क्लेशादि मूलतेत्यत आह। तस्याश्चेति वस्तुनोभावो वस्तुसत्वं वस्तुत्वमिति यावत्। तदनेन न प्रसज्यप्रतिषेधः नापि विद्यैव विद्या नापि तदभाव विशिष्टा बुद्धिरपितु वि-

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता॥ ६॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मिता क्लेश उच्यते भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते। स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति। तथाचोक्तं—बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिः। विभक्तमपश्यन् कुर्य्यात् तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति॥ ६॥

विरुद्धं विपर्य्यय ज्ञानमविद्येत्युक्तं लोकाधीनावधारणोहि शब्दार्थसम्बन्ध लोके चोत्तर पदार्थ प्रधानस्यापि नञः उत्तर पदाभिधेयोपमर्दकस्य तल्लक्षित तद्विरुद्ध परतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे वृत्तिरिति भावः दृष्टान्तं विभजते यथा लनामित्र इति नमित्राभावः नापि मित्रमात्र मित्यस्यान्यं वस्त्वन्तरं किन्तु तद्विरुद्ध सपत्न इति वक्तव्यं तथागोष्पदमिति न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देशएव विपुलोगोष्पदविरुद्धस्ताभ्यामभावगोष्पदाभ्यामन्य इत्यर्थाद्वस्त्वन्तरं दार्ष्टान्तिकं योजयति एवमिति॥५॥

अविद्यामुक्त्वा तस्याः कार्य्यमस्मिता रागादि वर्षिष्ठामाह दृग्दर्शनेत्यादि सूत्र दृक्च दर्शनञ्च ते एव शक्ती तयोरात्मानात्मनोरनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाऽविद्याहिताया एकात्मतेव नतु परमार्थत एकात्मता सा अस्मिता दृक्दर्शनयोरिति वक्तव्य तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्भोग्यतालक्षणं सम्बन्धं दर्शयितुं शक्ति ग्रहणं सूत्रं विवृणोति पुरुषइति नन्वनयोरभेदप्रतीते रभेद एव कस्मान्नभवति कुतश्चैकत्वं क्लिश्नाति पुरुषमित्यत आह भोक्तृभोग्येति भोग्यशक्तिर्बुद्धिः भोक्तृशक्तिः पुरुषस्तयोरत्यन्तविभक्तयो. कुतोत्यन्तविभक्तत्व मित्यत आह। अत्यन्तासङ्कीर्णयो रपरिणामित्वादिधर्मकः पुरुषः। परिणामित्वादि धर्मका बुद्धिरित्यसङ्कीर्णता तदनेन प्रतीयमानोप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तम्। अविभागेति क्लेशत्वमुक्तम्।

सुखानुशयी रागः॥ ७॥

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्व्वः सुखे तत्साधने वा योगर्धस्तृष्णा लोभः स राग इति॥ ७॥

दुःखानुशयी द्वेषः॥ ८॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्व्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघोमन्युर्जिघांसा सा क्रोधः स द्वेषः॥ ८॥

अन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह स्वरूपेति। प्रतिलम्भो विवेकख्याति परस्याप्येतत् सम्मतमित्याह तदुक्तं पञ्चशिखेन बुद्धित इति आकारः स्वरूपं सदाविशुद्धिः शील-मौदासिन्यं विद्याचैतन्यं। बुद्धिरविशुद्धा अनुदासीना जडाचेति तत्रात्मबुद्धि-रविद्या मोहः॥ ६॥

पूर्व्वाविद्याजनितः संस्कारः तमोवाविद्यायास्तामसत्वादि विवेक दर्शनं रागादीनां विनिवर्त्तरविद्यापादितास्मितारागादीनां निदानमित्यस्मितानन्तरं रागादीन् लक्षयति सुखानुशयी रागः। अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात् सुखाभिज्ञ-स्येत्युक्तं स्मर्य्यमाने सुखे रागः सुखानुस्मृतिपूर्व्वकः अनुभूयमानेतु सुखेनानुस्मृतिम-पेक्षते तत्साधने तु स्मर्य्यमाणे दृश्यमानेवा सुखानुस्मृतिपूर्व्वएव रागः दृश्यमान-मपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां स्मृत्वा तज्जातीयतया चास्य सुखहेतुतामनुमायेच्छेति॥ ७॥

अनुशयीति पदार्थमाह य इति दुःखानुशयी द्वेषः। दुःखाभिज्ञस्येति पूर्व्व-वद्व्याख्येयं अनुशयोपदर्थमाह यः प्रतिघति प्रतिहन्तीति प्रतिघ.॥ ८॥

स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोभिनिवेशः ॥९॥

सर्व्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मानभूवं भूयासमिति नचाननुभूतमरणधर्म्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः एतयाच पूर्व्वजन्मानुभवः प्रतीयते सचायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही क्रमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितोमरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्व्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति। यथाचायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथाविदुषोपि विज्ञातपूर्व्वापरान्तस्य रूढः कस्मात् समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ९ ॥

एतदेव पर्य्याये विवृणोति मन्युरिति स्वरशः अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे सर्व्वस्य-प्राणिन इति। इयमात्माशीरात्मनि प्रार्थना मानभूवं मा अभावोभूवं भूयास जीव्यासमिति न चाननुभूतमरणधर्म्मकस्य अननुभूतमरण धर्म्मो येन जन्तुना तस्यैवं भवत्यात्माशीरभिनिवेशः मरणभयं प्रसङ्गतो जन्मान्तरं प्रत्याचक्षाणं नास्तिकं निरा-करोति। एतयाचेति प्रत्युदितस्य शरीरस्य म्रियमानत्वात् पूर्व्वजन्मानुभवः प्रतीयते निकायविशिष्टाभिरपूर्व्वाभिर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसम्बन्धो जन्म तस्यानु-भवः प्राप्तिः सा प्रतीयते कथमित्यत आह। स चायमभिनिवेश अर्द्धोक्तावेवास्य क्लेशत्वमाह। क्लेश इति अयमहितकर्म्मादिना जन्तून् क्लिश्नाति दुःखाकरोतीति क्लेशः वक्तुमुपक्रान्तं परिसमापयति। स्वरसवाहीति। स्वभावेन वासना रूपेण वहनशीलो न पुनरागन्तुकः क्रमेरपि जात मात्रस्य दुःखबहुलस्य निकृष्टतमचैत-न्यस्य अनागन्तुकत्वे हेतुमाह। प्रत्यक्षानुमानागमैः प्रत्युदिति जन्मन्यसम्भावितो सम्पादितोमरण त्रास उच्छेद दृष्ट्यात्मकः पूर्व्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति अयमभिसुप्तिर्जातमात्र एवहि बालकौमारकवस्तुदर्शनात् वेपमानः कम्पविशेषा-

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छन्ति ॥१०॥

दनुमितमरणप्रत्यासत्तेस्ततो बिभ्यदुपलभ्यते दुःखात् दुःखहेतोर्भयं दृष्टं नचास्मिन् जन्मन्यनेन मरणमनुभूतं मनुमितं श्रुतं वा प्रागेवास्य दुःखत्वं वावगम्यते तस्मात्तस्य तथाभूतस्य स्मृतिः परिशिष्यते नचेयं संस्कारादृते नचायं संस्कारोऽनुभवं विना न चास्मिन् जन्मन्यनुभव इति प्रागभवीयः परिशिष्यत इत्याशो. पूर्व्वजन्मसम्बन्ध इति तथापदं यथापदमाकाङ्क्षति। इत्यर्थं प्राप्तं यथापदं सति यादृशो वाक्यार्थो भवति तादृशं दर्शयति। यथाचार्यमिति। अत्यन्तमूढेषु मन्दतमचैतन्येषु विद्वत्ता दर्शयति विज्ञात पूर्व्वापरं तस्यान्तःकोटिपुरुषस्य हि पूर्व्वा कोटिः संसारः उत्तरा कैवल्यं सैव विज्ञाता श्रुतानुमानाभ्यां येन स तथोक्तः सोयं मरणत्रास आकृमेरविदुषो रूढः प्रसिद्ध इति नन्वविदुषो भवतु मरणत्रासो विदुषस्तु न सम्भवति विद्ययोन्मूलित त्वात् अनुन्मूलने वा मरणत्रासस्य स्यादत्यन्त सत्यमित्याशयवान पृच्छति कस्मा दिति उत्तरं समानाहीति न संप्रज्ञातवान् विज्ञानपितु श्रुतानुमित विवेक इति भावः ॥ ९ ॥

तदेवं क्लेशालचितास्तेषां च हेयानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतस्रोऽवस्था दर्शिताः कस्मात पुनः पञ्चमी क्लेशावस्था दग्धबीजभावतया सूक्ष्मा न सूत्रकारेण कथितेत्यत आह। ते सूक्ष्माः यत् किल पुरुषप्रयत्नगोचरस्तदुपदिश्यते न च सूक्ष्मावस्था हानं प्रयत्न गोचरः किन्तु प्रतिप्रसवेन कार्य्यस्य चित्तस्यास्मिता लक्षण कारणभावापत्त्या हातव्येति व्याचष्टेत इति सुगमं। अथ क्रियायोगतनूकृताना क्लेशानां किं विषयात् पुरुषप्रयत्नाद्धानमित्यत आह स्थितानान्तु बीजभावोपगतानामिति ॥

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लिष्टानान्तु बीजभावोपगतानां क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसङ्ख्यानेन ध्यानेन हातव्याः यावत् सूक्ष्मीकृता यावद् दग्धबीजकल्पा इति। यथाच वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्व्वं निर्धूयते पश्चात् सूक्ष्मो यत्नोपायेन चापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला-वृत्तयः क्लेशानाम्। सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति ॥ ११ ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

तत्र पुण्यापुण्यकर्म्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः

वर्त्मभ्यो व्यवच्छिनत्ति सूत्रं पठति ध्यानेति व्याचष्टे क्लेशानामिति क्रिया-योगतनूकृता अपि हि प्रतिप्रसव हेतु भावेन कार्य्येत स्वरूपतश्च शक्या उच्छे-त्तुमिति स्थूला उक्ता पुरुष प्रयत्नस्य प्रसंख्यानगोचरस्यावधिमाह यावदिति सूक्ष्मी-कृता इति विवृणोति दग्धेति। तत्र एव दृष्टान्तमाह। यथा च वस्त्राणामिति। यत्नेन तत्चालनादिनोपायेन चारसंयोगादि अस्थूल सूक्ष्मतामात्रतया दृष्टान्तदार्ष्टा-न्तिकयोः साम्यं न पुनः प्रयत्नापनेयतया प्रतिप्रसवहेयेषु तदसम्भवात् स्वल्पप्रतिपक्ष उच्छेद हेतुर्यासां तास्तथोक्ताः महान् प्रतिपक्ष उच्छेदहेतुर्यासां तास्तथोक्ता प्रति-प्रसवस्य चाधस्तात् प्रसंख्यानमित्यवरतया स्वल्पत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्नन्तः क्लेशाः कर्म्माशयश्च तथात्व-विद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशा इत्यत आह। "क्लेशमूलः कर्म्माशय

स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तितईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्म्माशय इति। तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितक्लपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः सचापि पापकर्म्माशयः सद्यएव परिपच्यते यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथानाहुषोपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन परिणत इति तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्म्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्म्माशयः इति ॥ १२ ॥

इत्यादि क्लेशमूलं यस्योत्पादे च कार्य्यकारणे च स तथोक्तः एतदुक्तं भवति अविद्यादिमूलः कर्म्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरिति अविद्यादयोपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति व्याचष्टे। तत्रेति आशेरते सांसारिकः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्म्मणामाशयो धर्म्माधर्म्मौ कामात्काम्यकर्म्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्म्मो भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारादधर्म्मः मोहादधर्म्मं हिंसादौ धर्म्मबुद्धेः प्रवर्त्तमानस्याधर्म्मएव नत्वस्ति मोहजोधर्म्मोऽस्ति क्रोधजोधर्म्मः तद्यथा ध्रुवस्य जनकावमानजन्मनः क्रोधात्तु जिगीषया हि तेन कर्म्माशयेन पुण्येनान्तरीक्षलोकवासिनामुपरिस्थानं अधर्म्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्माप्रसिद्धएव भूतानां तस्य द्वैविध्यमाह। सदृष्टजन्मेति दृष्टजन्मवेदनीयमाह। तीव्रसम्वेगेनेति॥ यथासङ्ख्येन दृष्टान्तावाह। यथानन्दीश्वर इति। तत्र नारकाणामिति। येन कर्म्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेद्यो यः कर्म्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सातादृशी वत्सरसहस्रादिनिरन्तरोपभोग्या वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सत्सु क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी भवति नाच्छिन्नक्लेशमूलः ॥ यथाएव तुषावनद्धाशालितण्डुला: अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्म्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति सच विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्य्यते किमेकं कर्म्म एकस्य जन्मनः कारणं अथैकं कर्म्मा-

स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्माशयो यस्य विद्योत्पादे सर्वविद्याविनाशात् सा नामकर्म्माशयान्तरं चिनोत प्राक्तन कर्म्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियत विपाक कालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वात् अशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह। सतीति। व्याधित एतदुक्तं भवति सुख दुःख फलो हि कर्म्माशयरूपद्र्थेन तन्नान्तरीयकतयाजन्मायुषी अपि प्रसूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्त्तीनि तदभावे न भवत न चास्ति सम्भवो न च तत्र नानुरज्यति वीढ़िजते वा न च तस्य सुखं दुःखं वेति तद्दियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्म्मफलप्रसवक्षेत्रमित्यस्ति क्लेशाना फलोपजननेपि कर्म्माशयसहकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सन्नप्यनन्तोप्यनियत विपाककालोपि प्रसंख्यान दग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति उक्तमथ भाष्यमेव द्योतयति सत्स्विति। अत्रैव दृष्टान्तमाह। यथा तुषेति। सतुषा अपि दग्धबीजभावाः खेदादिभिः दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति। ननु नक्लेशाः शक्या क्षपनेतुं न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसंख्यान दग्धक्लेश बीजभाव इति विपाकस्य त्रैविध्यमाह सचेति विपच्यते साध्यते कर्म्मभिरिति विपाकः कर्म्मफल

नैकं कर्म्म अनेकजन्मानि वर्त्तयति अथानेकं कर्म्मैकजन्मनिवर्त्तयतीति न तावदेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणं कस्मादनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्म्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति नचैकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणं कस्मादनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्ट इति नचानेकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणं कस्मादनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्व्वदोषानुषङ्गः। तस्मा ज्जन्मप्रायणान्तरे क्वतः पुण्यापुण्यकर्म्माशयप्रचयो विचित्रप्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति तच्च जन्म

ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्व गोचरा प्रथमा विचारणा द्वितीयातु कर्म्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा तदेवं चत्वारो विकल्पाः तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति न तावदेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणं। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरं अनादिकाले एकैकजन्मप्रचितस्य अतएव असङ्ख्येयस्य एकैकजन्मचयितादेकैकस्मात् कर्म्मणोवशिष्टस्य कर्म्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति एतदुक्तं भवति कर्म्मचयस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याच्चान्योन्यसंपीड़िताश्च कर्म्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमं शक्योवधारयितुं मे चावतेत्यनाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रतिप्रसक्त इति। द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणं पृच्छति

कर्म्मणा भोगः संपद्यते इति असौ कर्म्माशयो जन्मायुर्भोग-हेतुत्वात् त्रिविपाकोभिधीयत इति। अतएकभविकः कर्म्माशयउक्तइति दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोग-हेतुत्वात् द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात् नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति क्लेशकर्म्मविपाकानुभवनिर्मिताभिस्तु वास-नाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं चित्रीकृतमिव सर्व्वतोमत्स्यजालग्रन्थिभिरिवाततं इत्येताअनेकभवपूर्व्विका तेनैव कर्म्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव वासनाः यस्त्वयं कर्म्माशय एष एवैकभविक उक्त इति ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनाः ताश्चानादिकालीना

कस्मादिति उत्तरं अनेकस्मिन् जन्मन्याहितमेक मेव कर्म्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्त मित्यवशिष्टस्य विपाक कालाभावः प्रसक्त स चाप्यनिष्ट इति कर्म्मवैफल्येन तदनुष्ठान प्रसङ्गात्। यदैकजन्मसमुर्च्छ ये कर्म्मण्येकस्मिन् फल-क्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुर्च्छ ये कर्म्मण्येकस्मिन् तत्र ह्य वसराभावात् विपाककालाभावएव साम्प्रतिकस्येति भावः। तृतीयं विकल्प-कल्पं निराकरोति। नचानेकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणं अत्र हेतुमाह। तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्ययोगिनइति। क्रमेण वाच्यं यदिहि कर्म्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसूवीत तत एव कर्म्मसहस्रप्रचयादवशिष्टस्य विपाककालः फल-क्रम मनियमश्च स्यातां नत्वस्ति जन्मनां यौगपद्यं एव मेव प्रथमपक्ष एवोक्तं दूषण मित्यर्थः। तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जननः कारणमिति प्रचोऽव्यवस्थित इत्याह।

इति यस्त्वसावैकभविकः कर्म्माशयः स नियतविपाकश्चा-
नियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यै
वायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्यकस्मात्
योह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः।
कृतस्याविपक्कस्य नाशः प्रधानकर्म्मण्या वापगमनं वा
नियतविपाकप्रधानकर्म्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थान
मिति। तत्र कृतस्याविपक्कस्य नाशो यथा शुक्लकर्म्मोदया
दिहैव नाशः कृष्णस्य यत्तेदमुक्तं द्वे द्वे ह वै कर्म्मणी वेदि

तस्माज्जन्मेतिजन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् विचित्रः
सुख दुःख फलोपहारेण विचित्रः यदत्यन्तमुद्भूतमनन्तरमेव फल दास्यति तत् प्रधान
यत्तु किञ्चिद्विलम्बेन तदुपसर्ज्जनं प्रायणं मरणं तेनाभिव्यक्तः स्वकार्य्यारम्भणाभि
मुख्य मुपनीत एकप्रघट्टकेन युगपत् सम्मूर्च्छित जन्मादिलक्षणे कार्य्ये कर्तव्ये एक
लोलीभावमापन्नः एक मेव जनम करोति नानेकं तच्च जनम मनुष्यादिभावः तेनैव
कर्म्मणा लब्धायुष्कं कालभेदान्नियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म्मणाभोगः
सुख दुःख साक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पद्यत इति तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायु-
र्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिक मुपसंहरति। अत एकभविकः
कर्म्माशय उक्तइति। एकोभवः एकभवः पुर्व्वकालेत्यादिना समासः एकभवोस्या-
स्तीति मत्वर्थीयष्ठन् क्वचित्पाठः एकभविक इति तत्रैकभवशब्दात् भवार्थे ठक्-
प्रत्ययः एकजनना वच्छिन्नमस्य भवन मित्यर्थः तदेव मौत्सर्गिकैक भविकस्य त्रिविपा-
कत्व मुक्ता दृष्टजन्मवेदनीय स्यैहिकस्य कर्म्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति। दृष्टेति
नन्दीश्वरस्य खल्वष्टवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगाधिमात्रोपायजन्मापुण्य-

तत्रे पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोपहन्ति तदिच्छस्व कर्म्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव कर्म्म कवयो वेदयन्ते प्रधानकर्म्मण्यावापगमनं यत्रेदमुक्तं स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम्। कस्मात् कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापगतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति नियतविपाकप्रधानकर्म्मणाभिभूतस्य

भेद आयुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाको नहुषस्य तु पार्श्णि प्रहार विरोधिनागस्त्वस्य-न्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्म्मणा आयुषो विहितत्वादपुण्यभेदोभोगमात्रहेतुः ननु यथैक-भविकः कर्म्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्म्मविपाकानुभववासना स्तथा च मनुष्यस्तिर्य्यग्योनिमापन्नो न तत्तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह।

क्लेशेति। संमूर्च्छितमेकलोलीभाव मापन्नं धर्म्माधर्म्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनाया स्वरूपमाह। ये संस्काराइति औत्सर्गिक मेकभविकत्व। क्वचिदपवदितुं भूमिका मारचयति। यस्त्वमाविति तु शब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियत विपाकस्यैवायमेक भविकत्वनियमः नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य किंभूतस्या नियत विपाकस्येति। हेतुं पृच्छति कस्मादिति। हेतुमाह योहीति। एकान्ताव-ङ्गतिमाह कृतस्येति। द्वितीयामाह प्रधानेति। तृतीयामाह नियतेति। तत्र प्रथमा विभजते तत्र कृतस्येति। संन्यासि कर्म्मभ्योऽशुक्लाकृष्णोभ्योन्यानिचीण्ये व कर्म्माणि कृष्ण शुक्ल कृष्ण शुक्लानि तदिह तपः स्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्म्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः अविशेषान्न प्रबलस्यापि कृष्णभाग योगादिति मन्तव्यं तत्रैव भगवान् आम्नाय मुदाहरति यत्रेदमिति। द्वे द्वे ह वैकर्म्मणी कृष्ण कृष्णशुक्ले अपहन्तीति सम्बन्धः वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता। कस्येत्यतआह पापकस्य

वा चिरमवस्थानं कथमिति अदृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्म्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारण-मुक्तं न त्वऽदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य यत्वदृष्ट-जन्मवेदनीयं कर्म्मानियतविपाकं तन्नश्येत आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्म्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करोतीति

पंश: कोसावसहन्तीत्यतआह एकोराशि: पुण्यकृत: समूहस्य समूहिमाध्यत्वात् तदनेन शुक्लकर्म्माशयस्तृतीय उक्त एतदुक्तं भवति ईदृशी नामायं परपोडादिरहित साधन साध्य: शुक्लकर्म्माशय: ,यदेकोपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिन: कर्म्माशयान् भूयसीप्यपहन्ति तत् तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदं शेषं सुगमम् अत च शुक्लकर्म्मोदयस्यैव स कोपि महिमायत इतरेषामभावी नतु स्वाध्यायादि जन्मनो दु:खात् नहिमात्र निबोध्य धर्म्मापितु स्वकार्य्य दु:ख विरोधिन च स्वाध्या-यादि जन्म दु:खं तस्य कार्य्यं तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादि विधानानर्थक्यात्तद्वलादेव तदुत्पत्ते: अनुत्पत्तौ वा कुम्भीपाकाद्यपि विधीयेत अविधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्व्वं चतुरस्र। द्वितीयां गतिं विभजते प्रधाने कर्म्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशु हिंसादेरावापगमनं द्वे खलु हिंसादि: काम्य प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपाकार: न हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थश्च तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानाद प्रधान तैरेत्यतो न द्राग्नित्येव प्रधान निरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति किन्त्वारब्ध विपाके प्रधाने साहायकमाचरती व्यवतिष्ठते प्रधानसाहायकमाचर-न्नाश्च स्वकार्य्ये वीजमात्रतयावस्थानं प्रधाने कर्म्मण्या वापगमनं यत्रेदमुक्तं पञ्च-शिखेन स्वल्प: संकरोज्योतीष्टोमादिजन्मन: प्रधानापूर्व्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽर्थ-

तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति न चोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्म्माशयोऽनुज्ञायतइति ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

हेतुना पूर्व्वेण सपरिहारः शक्योहि कियता [illegible] तेन परिहर्त्तुम् अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्म विपाक [illegible] येव विपच्येत तथापि यावन्तमसावनर्थं प्रसूते तावान् सप्रत्यवमर्षा मृष्यते [illegible] पुण्यसम्भारोपनीत सुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादिता [illegible] कणिका अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्यनापकर्षाय प्रचयाय पर्य्याप्तः पृच्छति [illegible] उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधान कर्म्मतया व्यवस्थितं दीर्घणीयादि [illegible] यथार्थं सङ्करः 'स्वल्पः स्वर्गेप्यस्य फलौ सङ्कीर्णं पुण्यलब्ध जन्मनः स्वर्गात सर्व्वथा दुःखेनापरामृष्टादपकर्ष मल्प मल्प दुःखसम्भेदं करिष्यतीति। तृतीयां गति विभजते नियतेति। बलीयस्त्वे नेह प्राधान्यमभिमतं मत्वश्रितया बलीयस्त्वञ्च [illegible] विपाकत्वे नान्यदानवकाशत्वादनियत विपाकस्य तु दुर्व्वलत्वमन्यदा सावकाश [illegible] चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण न पुनः प्रधानोपकारितया तस्य स्वतन्त्र [illegible] । ननु प्रायणेनैकदैव कर्म्माशयोभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिरावस्थानमुच्यते तत्[illegible] परं पूर्व्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति। उत्तरम् अदृष्टेति। आत्मभिप्रायमेकवचनं तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति यत्वदृष्टेति शेषं सुगमं [illegible] कर्म्मणः कर्म्ममूलत्वञ्च विपाकानां ॥ १३ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति। यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकं एवं विषयसुखकालेपि दुःख मस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः॥ १४॥

परिणामतापसंस्कार दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्व्वं विवेकिनः॥ १५॥

कथं तदुपपद्यते।—

अथ विपाकाः कस्य मूलं येनामीत्यत्राप्या इत्याह तेह्लादहेतुत्वात्। व्याचष्टे ते जन्मायुर्भोगा इति यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरिताप पूर्व्वभावितया तत्फलत्वं नतु भोगस्य ह्लाद परितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनस्तया प्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्म्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यं नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफलाभवन्तु हेयाः प्रतिकूल वेदनीयत्वात् कस्मात् पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफलाः अनुकूलवेदनीयत्वात् नचैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुं नच ह्लादपरितापौपरस्पराविनाभूतौ यतोह्लाद उपादीयमाने परितापोप्यवर्ज्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद्भिन्नरूपत्वात् चेत्यत आह। यथाचेदमिति॥१४॥

यद्यपि न पृथग्जनैः प्रतिकूलात्मतया विषयसुखकाले सम्वेद्यते दुःखं तथापि सम्वेद्यते योगिभिरिति प्रश्नपूर्व्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति। कथं तदुपपद्यत

सर्व्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनसुखा-नुभवइति तत्रास्ति रागजः कर्म्माशयः तथाच द्वेष्टि दुःख साधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति। तथाचोक्तं नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति हिंसाकृतोप्यस्ति शारीरः कर्म्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्। या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्याद-नुपशान्तिस्तद् दुखं। न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्त्तुं शक्यं कस्मात् यतो भोगाभ्यास मनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगा भ्यासइति स खल्वयं वृश्चिकविषभीतइवाशीविषेण दष्टो यः

इति। परिणामेत्यादि सूत्रं परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च एतान्येव दुःखानि तैरिति परिणामदुःखतया, विषयसुखस्य दुःखतामाह। सर्व्वस्यायमिति न खलु सुखं रागानुवेधमन्तरेण सम्भवति न ह्यस्ति सम्भवो न तत्र तुष्यति तच्च तस्य सुखमिति रागस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योपचयकारित्वात् तत्रास्ति रागज कर्म्मा-शयो सतीनुपजननात् तदाच सुखं भुञ्जानस्तत्र सक्तोपि विच्छिन्नावस्थेन द्वेषेण द्वेष्टि दुःखसाधनानि तानि परिहर्त्तुमशक्तो मुह्यति चेति द्वेष-मोहकृतोप्यस्ति कर्म्माशयः द्वेषवन्मोहस्यापि विपर्य्ययापरनाम्नः कर्म्माशय हेतुत्व-मविरुद्धं ननु कथं रक्तोद्वेष्टि मुह्यति वा रागकाले द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यत आह। तथाचोक्तं विच्छिन्नावस्थान् क्लेशानुपपादयन्नि रस्याभिस्यदनेन वाङ्मनसः प्रवृत्ति-जनयन्ती पुण्यापुण्ये दर्शिते इति रागादि जनमनः कर्त्तव्य मिदमिति मानसस्य संकल्पस्य साभिलाषत्वेन वाचनिकत्वसाम्य विशेषात्। यदाहुः साभिलाषश्च सङ्क-

सुखार्थी विषयाननुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ का तापदुःखता सर्व्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्म्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीड़ाभ्यां धर्म्माधर्म्मानुपचिनोति स कर्म्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्म्मभ्यो विपाके-

न्यीवाच्यार्थान्नातिरिच्यत इति। शारीरमपि कर्म्माशयं दर्शयति नानुपहत्येति अतएव धर्म्मशास्त्रकारा पञ्चसूना गृहस्थस्येत्याहुः स्यादेतन्न प्रत्यात्मवेदनीयस्य विषय सुखस्य प्रत्याख्यानमुचितं योगिनां अनुभव विरोधादित्यत आह। विषय सुखञ्चाविद्य-त्युक्तम्। चतुर्विध विपर्य्यासलक्षणा मविद्या दर्शयद्भिरिति नापातमात्रमपक्रियन्ते हन्त अस्ति खल्वापाततो मधुविषसंपृक्तान्नोपभोगेऽपि सुखानुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः किन्त्वायत्यामसुख मियञ्च दर्शिता भगवतेवेति। "विषयेन्द्रिय संयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमं। परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्" इति। चोदयति याभोगेष्विति। न वयं विषयह्लादं सुखमातिष्ठामहे किन्तु तृष्यतां पुंसां तत्त द्विषय प्रार्थना परिक्लिष्ट चेतसां तृष्णैव महद्दुःखं नचेयमुपभोगमन्तरेण शाम्यति न चास्याः प्रशमोः रागाद्यनुविद्ध इति नास्य परिणाम दुःखता इति भावः तृष्णा-क्षयाद्वै तीरिन्द्रियाणामुपशान्तिरप्रवर्त्तनं विषयेष्वित्यर्थः। तदेव व्यतिरेक मुखेन

ऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्म्माशयप्रचय इति एव-मिदमनादिदुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूला-त्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिन-मेव क्लिश्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारं इतरन्तु स्वकर्म्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानं अनादि-वासना विचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कार ममकारानुपातिनं जातं जातं वाह्या ध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेव

स्पृष्टघ्नि या लौल्यादिति। परिहरति नचेन्द्रियाणामिति हेतावनोः प्रयोगमन्यं तृष्णाच्चयःसुखमनवद्यं तस्य स न भोगाभ्यासो हेतुरपितु तृष्णाया एव तद्विरोधिन्या यथाहुः—"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय-वाभिवर्द्धत" इति। शेषमतिरोहितं तापदुःखतां पृच्छति अथ केति। उत्तरम् सर्व्वस्येति। सर्व्वजन प्रसिद्धत्वेन तत्स्वरूप प्रपञ्चमकृत्वातापदुःखतापि परिणामदुःख-तासमतया प्रपञ्चिता इति संस्कार दुःखतां पृच्छति केति। उत्तरं सुखानुभव इति सुखानुभवोहि संस्कारमाधत्ते स च सुखस्मरणं तच्च रागं सच मनः कायवचन चेष्टां साच पुण्यापुण्ये ततो विपाकानुभवस्ततो वासनेत्येवमस्मादितेति अथच सुखदुःख संस्काराश्रयात् तत्स्मरणं तस्माच्च रागद्वेषौ ताभ्यां कर्म्माणि कर्म्मभ्यो विपाक इति योजना तदेवं दुःखस्रोतःप्रसृतं योगिनमेव क्लिश्नाति नेतरं पृथक्जनमित्याह। एव मिदमनादि इति इतरं तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्त इति सम्बन्धः अधिदैविकाधि-

मनादिदुःखस्रोतसाव्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामञ्च दृष्ट्वा योगी सर्व्वदुःखक्षयकारिणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यतइति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्व्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेव वारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्ज्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्व्वे सर्व्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेष विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्व्वं विवेकिन इति । तदस्य

भौतिकयोस्तापयोर्ग्राह्यत्वेनैकत्वं विवक्षितं चित्तवृत्तिस्तयाह्वातव्य एव वह्नीन्द्रिय शरीरादौ दारापत्यादौ चाहङ्कार ममकारानुपातिन मिति तदत्र न सम्यग्दर्शनादन्यत्परित्राण मस्तीत्याह । तदेवमिति तदेवमौपाधिकं विषय सुखस्य परिणामतः संस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय स्वाभाविक मादर्शयति गुणवृत्ति विरोधाच्चे ति । व्याचष्टे । प्रख्याप्रवृत्ति स्थितिरूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं सुखात्मकं घोरं दुखात्मकं मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं आरभन्ते नच सोऽपि तादृशरूपोस्य परिणामः स्थिर इत्याह । चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नानेकप्रत्ययः कथं परस्परविरुद्ध शान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत आह रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुद्धन्ते सरूपाण्यष्टौ भावा धर्म्मादयो वृत्तयः सुखाद्यास्तदिह धर्म्मेण विपच्यमानेनाधर्म्मस्तादृशो विरुध्यते एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यैः सुखादिभिश्च

महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या तस्याश्च सम्यग्द-र्शनमभावहेतुः। यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं। रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूह-मेव। तद्यथा संसारः संसारहेतुः मोक्षो मोक्षो-पाय इति। तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं हानो-

तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वसमुदाचरद्रूपाणि अतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधात् प्रवर्त्तन्ते इति ननु एतत्नीमएततथापि विषय सुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्यत आह एवमेत इति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वा-दुपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः ततकिमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथाच बुद्धिव्यप-देशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह गुणप्रधानेति सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्व्वं विवेकिन इति दुःखं चाय प्रज्ञावतां नच तन्निदानं हानमन्तरेण तद्धेयं वितुमर्हति नचापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति। तदस्येति दुःखसमुदायस्य प्रभव उत्पत्ति र्भततद्बीजमित्यर्थः तदुच्छेदहेतुं दर्शयति तस्याश्चेति। इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्व्वानु-ग्रहार्थं प्रवृत्तस्यैतद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति। यथेति चत्वारोव्यूहाः सन्निवेशावयवरचना यस्य तत् तथोक्तम्। ननु दुःखं हेयमुक्ता संसारं हेयम् अभि-दधतः कुतो न विरोध इत्यत आह। तत्र दुःखबहुल इति। यत् कृत्वा अविद्या संसारं करोति तदस्या अवान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह। प्रधान पुरुषेति। मोक्षस्वरूपमाह। संयोगस्येति। मोक्षोपाय इति केचित् पश्यन्ति हातुः स्वरूप उच्छेद एव मोक्षः यथाहुः प्रदीपस्येव निर्व्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस इति अन्ये तु स वासनक्लेशसमुच्छेदाद्विशुद्ध विज्ञानोत्पाद एव मोक्ष इत्याचक्षते तान् प्रत्याह तत्रेति।

पायः सम्यग्दर्शनं। तत्र हातुः स्वरूपं उपादेयं हेयं वा न भवितुमर्हति इति। हाने तस्योच्छेदवादप्रसङ्गः उपादाने च हेतुवादः। उभयप्रत्याख्याने शाश्वतवाद इत्येतत् सम्यग्दर्शनं तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते ॥ १५ ॥

हेयं दुःखमनागतं ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते वर्त्तमानञ्च स्वक्षणभोगारूढ़मिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते तस्मात् यदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारं तदेव हेयतामापद्यते तस्मात् यदेव हेयमिति उच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते ॥ १६ ॥

तत्र हानं तावद्दूषयति। हानेतस्येति नहि प्रेक्षावान् कश्चिदात्मोच्छेदाय यतते। अनुदृश्यन्तेतीव्रगदोन्मूलितमफलसुखा दुःखमयीमिवमूर्त्तिमुद्वहन्तः स्वोच्छेदाय यतमानाः सत्यं केचिदेव तेन त्वेवंसंसारिणोविविध विचित्र देवाद्यनन्दभोग भागिनस्तपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते तस्मादपुरुषार्थत्व प्रसक्तेन हातुः स्वरूपोच्छेद मोक्षोऽभ्युपेयः। अस्तुतर्हि हातुः स्वरूपमुपादेय मित्यत आह। उपादानेच हेतुवादः उपादाने हि कार्य्यत्वेनानित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव च्यवेत् अमृतो हि मोक्षः नापि विशुद्धो विज्ञान सन्तानो भवत्यमृतः सन्तानिभ्यो व्यतिरिक्तस्य सन्तानस्य वस्तुसतोऽभावात् सन्तानिनां चानित्यत्वं तस्मात् तथा यतितव्यं यथा शाश्वतवादी भवति॥१५॥

तथाच पुरुषार्थता अपवर्गस्येत्याह उभय प्रत्याख्यान इति। तदेतत् स्वरूपा-

द्रष्टृदृश्ययो: संयोगो हेयहेतु:॥१७॥

द्रष्टा बुद्धे: प्रतिसंवेदी पुरुष: दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढ़ा सर्व्वे धर्म्मा: तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वम्भवति पुरुषस्य दृग्रूपस्य स्वामिन:। अनुभवकर्म्मविषयता मापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात् परतन्त्रं उभयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृत: संयोगो हेयहेतुर्दु:खस्य कारणमित्यर्थ:। तथा

वस्थानमेवात्मनो मोक्ष इति एतदेव सम्यग्दर्शनं तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमभिधीयते। हेयं दु:खमनागतम्। अनागतमित्यतीतवर्त्तमाने व्यवच्छिन्ने। तत्रोपपत्तिमाह दु:खमतीतं इति। ननु वर्त्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनातिवाहितमिति कस्मान्न हेय मित्यत आह। वर्त्तमानञ्चेति सुगमम्॥१६॥

हेयमुक्तं तस्य निदानमुच्यते। द्रष्टृदृश्ययो: संयोगो हेयहेतु:। द्रष्टृस्वरूपमाह। द्रष्टेति चितिच्छायापतिते बुद्धिप्रतिसंवेदित्वमुदासीनस्यापि पुंस:। नन्वेतावतापि बुद्धिरेवानेन दृश्येत शब्दादयोत्यन्तव्यवहिता इत्यत आह। दृश्याबुद्धिसत्त्वेति इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ शब्दाद्याकारेण परिणतायां दृश्यायां भवन्ति शब्दादयोपि धर्म्मा दृश्या इत्यर्थ: ननु तदाकारापत्त्या बुद्धि: शब्दाद्याकारा भवतु पुंसस्तु बुद्धिसम्बन्धेभ्युपगमस्समाने परिणामित्वं असम्बन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपारूढ़ानामपि शब्दादीनां दृश्यत्वं नहि दृशिना संस्पृष्टं दृष्टमित्यत आह। तदेतद् दृश्यमिति प्रपञ्चितमिदमस्माभि: प्रथमपादे एव यथा चित्या संपृक्तमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तस्वच्छतया चिति बिम्बोद्ग्राहितया समापन्न चैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति अतएव

चोक्तं तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःख प्रतिकारः कस्मात् दुःखहेतोः परिहार्य्यस्य प्रतीकारदर्शनात् तद्यथा पादतलस्य भेद्यता कण्टकस्य भेत्तृत्वं परिहारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वाधिष्ठानमेतत् एव योवेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाप्नोति कस्मात् त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्या-

शब्दाद्याकार परिणत बुद्धिसत्त्वोपनीतान् सुखादीन् भुञ्जानः स्वामी भवति द्रष्टा तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं सम्भवति। तदेतद्बुद्धिसत्त्वं शब्दाद्याकारवद्दृश्यमयस्कान्त मणिकल्पं पुरुषस्य सम्भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः कस्मादनुभवकर्म्मविषयतामापन्नं यतः अनुभवोभोगः पुरुषस्य कर्म्मक्रिया तद्विषयतां भुज्यमानता मापन्नं यस्मादत सम्भवति। ननु स्वयं प्रकाशं बुद्धिसत्त्वं स्यात् कथमनुभवविषय इत्यत आह। अन्य स्वरूपेणेति। यदि हि चैतन्यरूपं वस्तुतो बुद्धिसत्त्वं स्यात् भवेत् स्वयं प्रकाश किन्तु स्वं चैतन्यादन्यज्जडरूपं तेन प्रतिलब्धात्मकं तस्मात्तदनुभवविषयः। ननु यस्य हि यत्र किञ्चिदापतते तत्तदधीनं नच बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषमुदासीनं प्रति किञ्चिदापतत इति। कथन्तत तन्त्रं तथाच न तस्य कर्म्मेत्यत आह। स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात् पुरुषार्थत्वात् परतन्त्रं पुरुषतन्त्रम्। नन्वयं दृग्दर्शनशक्त्योः सम्बन्धः स्वाभाविकोवा स्यान्नैमित्तिको वा स्वाभाविकत्वे सम्बन्धिनो नित्यत्वादशक्योच्छेदः सम्बन्धः तथाच संसारनित्यत्वं नैमित्तिकत्वे तु क्लेशकर्म्म तद्वासनामन्तःकरणवर्त्तितया सत्यन्तःकरणे भावादन्तःकरणस्य च तन्निमित्तत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गादनादित्वस्य च सर्गादावसम्भवादनुत्पाद एव संसारस्य स्यात्। यथोक्तं "पुमानकर्त्ता येषां तु तेषामपि गुणैः क्रिया। यावदादौ भवेत्तत्र कर्म्म तावन्न विद्यते॥ मिथ्याज्ञानं न तथापि

दिति। तत्रापि तापकस्य रजसः सत्वमेव तप्यं। कस्मात् तपिक्रियायाः कर्म्मस्थत्वात् सत्वे कर्म्मणि तपिक्रियाणां परिणामिणि निष्क्रिये चेत्रज्ञे दर्शितविषयत्वात् सत्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति दृश्यते दृश्यरूपमुच्यते ॥ १७ ॥

रागद्वेषादयोपि वा। मनोहर्त्तिर्हि सर्व्वेषा नचोत्पन्नं मनस्तदेति' शङ्कामपनयति तयो दृग्दर्शनशक्त्यो रनादिरर्थकृत संयोगोहेयहेतुः सत्यं न स्वाभाविकस्तु न बर्थोनैमित्तिकस्तु नचैवमादिमान् अनादिनिमित्तप्रभवतया तस्याप्यनादित्वात् क्लेशकर्म्म तद्वासना सन्तानस्याप मनादिःप्रतिसर्गावस्थायां च सहान्तःकरणेन प्रधान साम्यमुपगतोपि सर्गादौ पुनस्तादृगेव प्रदुर्भवति वर्षापाय इव उद्भिज्जभेदोमद्भावमुपगतोपि पुनर्वर्षासु पूर्व्वरूप इत्यसकृदावेदितं प्रागभावितया संयोगस्याविद्याकारण स्थितिहेतुतया पुरुषार्थ कारणं तद्दर्शन तस्य स्थितेस्तदिदं मुक्तमर्थ कृत इति। तथाचोक्त पञ्चशिखेन तत्संयोगः बुद्धि संयोगः स एव हेतुः दुःखस्य तस्य विवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः अर्थात्तदपरिवर्जने दुःखमित्युक्तं भवति। तत्रैवात्यन्त प्रसिद्धं निदर्शनमाह। तदयथेति। पादत्राणमुपानत्। स्यादेतद्गुणसंयोगस्तापहेतुरिष्यमाने गुणानां तापकत्व मभ्युपेतं न च तपिक्रियाया अस्यादेरिव कतृस्थोभावो येन तप्यमन्यत्रापेक्षेत न चास्यास्तप्यतया पुरुषः कर्म्म तस्यापरिणामितया क्रियाजनित फलशालित्वायोगा तस्मात् स्तपेस्तप्य व्याप्तस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिमवगच्छामः। ज्वलन विरहेनेव धूमाभाव मित्यत आह।

तत्रापि तापकस्येति गुणानामेव तप्यतापकभावस्तत्र मृदुत्वात् पादतलवत् सत्वं तप्यं रजसः तीव्रतया तापकं पृच्छति। कस्मात् सत्वमेव तप्यं न तु पुरुषः।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्॥ १८॥

प्रकाशशीलं सत्वं क्रियाशीलं रजः स्थितिशीलं तम इति एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभागधर्म्माणः इतरेतरोपाश्रयेणोर्ज्जितमूर्त्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः। प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधानागुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्ति

उत्तरं। तपिक्रियाया इति तत् किमिदानीं पुरुषो न तप्यते तथाचाचेतनस्यास्तु सत्वस्य तापः किं नश्छिन्नमित्यत आह। दर्शित विषयत्वात् सत्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽप्यनुतप्यत इति दर्शितविषयत्वमनुतापहेतुस्तच्च प्राग्व्याख्यातम्॥ १७॥

दृश्यं व्याचष्टे। प्रकाशेति। सत्वस्य हि भागः प्रकाशस्तामसेन भागेन दैन्येन वा राजसेन वा दुःखेनानुरज्यते एवं राजसादिष्वपि द्रष्टव्यं तदिदमुक्तं परस्परोपरक्तप्रविभागा इति। पुरुषेण सहसंयोगधर्म्माणः। यथाम्नायते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति इतरेतरोपाश्रयेणोपर्ज्जिता मूर्त्तिः पृथिव्यादिरूपा यस्य तथोक्ता। स्यादेतत् सत्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति यदापि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदापि शान्तएवप्रत्ययउदीयेत न घोरो मूढो वा सत्वप्राधान्यइवेत्यतआह। परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागाः

ताः पुरुषार्थकर्त्तव्यतया प्रयुक्तसामर्थ्याः सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेण एकतमस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति। एतद् दृश्यमित्युच्यते। तदेतद् भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमतइति। तत्तु नाप्रयोजनं अपितु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्त्ततइति भोगापवर्गार्थं हि तद्दृश्यंपुरुषस्येति तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणं अविभागापन्नं भोगोभोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं

भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसी रजभावस्तथापि तेषां शक्तयः सङ्कीर्य्येरन् कार्य्यासङ्करो योहि शक्तीनामसभेद इति स्यादेतदसभेदश्चेत् शक्तीनां न सम्भूय कारित्वं गुणानां न जातु भिन्नशक्तीनां सम्भूयकारित्वं दृष्टं न हि तन्तु मृत्पिण्ड वीरणादिनि घटादीन् सम्भूय कुर्व्वत इत्यत आह। तुल्यजातीया तुल्यजातीय शक्तिभेदानुपातिनी यद्यपि तुल्यजातीये उपादान शक्तिः नान्यत्र सहकारि शक्तिस्तत्तुल्यजातीयेपटे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति सहकारि शक्तिरपीति न ते तन्तूनां सम्भूयकारित्वेति भावः तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु शक्येषु ये शक्तिभेदास्तानुपतितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः प्रधानवेलायामिति।

दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्वगुणः प्रधानमङ्गे रजस्तमसी। एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये, रजः प्रधानऽमङ्गे सत्वतमसी। एवं तिर्य्यक्शरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानमङ्गे सत्वरजसी। तेनैते गुणाः प्रधानत्ववेलायामुपदर्शित सन्निधानायाकार्यो प ... नं प्रत्युद्भूत वृत्तव इत्यर्थः प्रधानशब्दस्य भाव ... नः यथा ...

नास्ति। तथाचोक्तं अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्त्तृष्वकर्त्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्व्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कतइति। तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव प्रवर्त्तमानौ कथं पुरुषेऽपदिश्येते इति। यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिन्यपदिश्यते स हि तस्य फलस्य भोक्तेति एवं बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ पुरुषेऽपदिश्येत स हि तत्फलस्य भोक्तेति। बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धस्तदर्थावसायो मोक्षइति एतेन ग्रहणधारणोहाऽपोहतत्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्त्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपितसद्भावाः स हि तत्फलस्य भोक्तेति। दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते॥ ॥१८॥

कर्योर्हि वचनैकवचन इत्यत । द्विवेकत्वयोरिति। अन्यथा वेदमेष्विति स्यात्। ननु तदा प्रधान मुद्भूतनया अक्ष्यमस्तीति वक्तुमनुद्भूतानान्तु तदङ्गानां सद्भावे किं प्रमाणं इत्यत आह। गुणत्वेपिचेति। यद्यपि नोद्भूतास्तथापि गुणानामविवेकित्वात् संभूयकारित्वाच्च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधाने अन्तर्भूतं सदनुमितमस्तित्वं येषां ते तथोक्ताः। ननु सन्तु गुणाः संभूयकारिणः समर्थाः कस्मात् तत् पुनः कुर्व्वन्ति न हि समर्थ मित्येव कार्य्यं जनयति माभूदस्य कार्य्योपजननं प्रतिविराम इत्यत आह। पुरुषार्थे कर्त्तव्यतयेति। ततो निर्वर्त्तित निखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमः कार्य्यानारम्भणं इत्युक्तं भवति। ननु पुरुषस्यानुप-

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्व्वाणि ॥ १९ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणामविशेषानां विशेषाः तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्येकादशं मनः सर्व्वार्थमित्येतान्यस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषा गुणानामेष षोड़शको विशेषपरिणामः

कुर्व्वन्तः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यन्त इत्यत आह सन्निधिमात्रेति ननु धर्म्माधर्म्म लक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानां तत् किमुच्यते पुरुषार्थ प्रयुक्ता इत्यत आह प्रत्ययमन्तरेणेति। एकतमस्य सत्वस्य रजसस्तमसो वा प्रधानस्य स्वकार्य्ये प्रवृत्तस्य वृत्तिमित रैप्रत्ययं निमित्तं धर्म्मादिकं विनैवानुवर्त्तमाना यथाच वक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः चैत्रिकवदिति एते गुणाः प्रधान शब्दवाच्या भवन्तीति सम्बन्धः प्रधीयते आधीयते विश्वं कार्य्यमेभिरिति व्युत्पत्त्या एतद्द्रष्टृमुच्यते। तदेवं गुणानां शीलमभिधाय तस्य कार्य्यमाह तदेतदिति। सत्कार्य्य वाद सिद्धौ यद्यदात्मकं तत्तेन रूपेण परिणमत इति भूतेन्द्रियात्मकत्वं दीपयते भूतभावेनेत्यादिना भोगापवर्गार्थमिति सूत्रावयवमवतारयति। तत्‌ नाप्रयोजनमपितु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्त्तते भोगं विवृणोति तत्रेति। सुखदुःखेहि त्रिगुणाया बुद्धेः स्वरूपे तस्यास्तथात्वेन परिणामात् तथापि गुणगततया अवधारणेन भोग इत्यत आह अविभागापन्नमिति एतच्चासकृद्विवेचितं। अपवर्गं विवृणोति भोक्तुरिति। अपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः प्रयोजनान्तरस्याभावमाह। द्वयोरिति।

षड् विशेषाः। तद्यथा शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेत्येकद्वित्रिचतुःपञ्चलक्षणाः शब्दादयः पञ्चाविशेषाः षष्ठश्चाविशेषोस्मितामात्र इति एते सत्तामात्रस्यात्मनो महतो षड्विशेषपरिणामाः यत्तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति प्रसंहृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय यत्तन्निः

तथाचोक्तं पञ्चशिखेन अयन्तु खल्विति ननु वस्तुतो भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धिवर्त्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषेऽपदिश्येते इत्यत आह। तावेताविति भोक्तृत्वञ्च पुरुषस्योपादितमग्रे च वक्ष्यते परमार्थतस्तु बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिरिति एतेन भोगापवर्गयोः पुरुषसम्बन्धित्व कथनमार्गेण ग्रहणादयोपि पुरुष सम्बन्धिनो वेदितव्याः तत्र स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं ग्रहणं तत्र स्मृतिधारणं तद्गतानां विशेषाणा मूहन मूहः समारोपितानाञ्च युक्त्यापनयोऽपोहः ताभ्यामेवोहापोहाभ्यां तदवधारणं तत्वज्ञान तत्वावधारणं पूर्व्वं हानोपदानमभिनिवेशः दृश्यानां गुणानां स्वरूप भेदावधारणार्थ मिदमारभ्यते। येषामविशेषाणां शान्त घोर मूढलक्षण दिशेषरहितानां ये विशेषा विकार एव न तु तत्वान्तर प्रकृतयस्तेषां तानाह। तत्राकाशेति। उत्पाद क्रमानुरूप एवोपन्यास क्रमः अस्मिता लक्षणस्याविशेषस्य सत्वप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषा रजसस्तु कर्मेन्द्रियाणि मनस्तूभयात्मक मुभयप्रधानस्येति मन्तव्यं अत्र च पञ्चतन्मात्राणि बुद्धि कारणकार्य्यविशेषत्वादस्मितावदिति विकार हेतुश्चाविशेषत्वं तन्मात्रेषु चास्मितायाञ्च अवशिष्टं संकलय्याविशेषान् परिगणयति। गुणानामेषामिति। 'अविशेषा-

सत्तासत्त्वं निःसदसन्निरसदव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत्प्रतियन्तीति। एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामो निःसत्तासत्त्वञ्चालिङ्गपरिणाम इति। अलिङ्गावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुर्नालिङ्गावस्थायामादौ पुरुषार्थता कारणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थताकारणं भवतीति नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याख्यायते त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता

नपि गणयति षड़िति। सङ्ख्योदाहरति तद्यथेति विशिष्टं स्वपरं परेणेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणः रस आत्मना चतुर्लक्षणः रूपं आत्मना त्रिलक्षणं स्पर्श आत्मना द्विलक्षणः शब्दः शब्दलक्षण एवेति कस्य पुनः अमी जडविशेषाः कार्य्य मित्यत आह। एते सत्तामात्रस्यात्मनइति। पुरुषार्थ क्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्तातन्मात्रं तन्महत्तत्वं यावती काचित् पुरुषार्थक्रिया शब्दादि भोग लक्षणा सत्व पुरुषान्यता ख्याति लक्षणा वा अस्ति सा सर्व्वा महति बुद्धौ समाप्यत इत्यर्थः आत्मन इति स्वरूपोपदर्शनेन तुच्छत्व निषेधति प्रकृतेरयमाद्यः परिणामो वास्तवो नतु तद्विवर्त्त इति यावत् यत्तत्परं विप्रकृष्ट कालमविशेषेभ्यस्तदपेक्षया सन्निकृष्ट कालेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्वं तस्मिन्न ते जडविशेषा सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्य्य वाद सिद्धं विवृद्धिकाष्ठामनु भवन्ति प्राप्नुवन्ति। ये पुनरविशेषाणा विशेष परिणामा स्तेषाञ्च धर्म्मलक्षणावस्था परिणामाइति सेयमेषां विवृद्धि काष्टा परिणाम काष्ठेति तदेव मुत्पत्तिक्रम मभिधाय प्रलय क्रममाह प्रतिसृज्य माना प्रणीयमाना स्वात्मनि लीनविशेषा अविशेषा स्तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्या त्मन्यवस्थाय निलीय सहैव महता तेऽविशेषाः अव्यक्त मन्यत्र लयं न गच्छतीत्य लिङ्गं प्रति यन्ति तस्यैव विशेषणं निःसत्ताः सत्तं सत्तापुरुषार्थ क्रियाक्षमत्वं

कारणं भवति स चार्थोहेतुर्निमित्तकारणं भवतीत्यनित्याख्यायते। गुणास्तु सर्व्वधर्म्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयं तेनोपजायन्ते व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययागमवतीभिः गुणान्वयिनीभिरुपजननापायधर्म्मकाइव प्रत्यवभासन्ते यथा देवदत्तोदरिद्राति कस्मात् यतोस्य म्रियन्ते गावइति गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति समः समाधिः लिङ्गमात्रमलिङ्गस्य प्रत्यासन्नं तत्र तत् संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्तेः तथा षड़विशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमात् तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि

असत्ता तुच्छता निष्क्रान्त सत्ताया असत्तायाश्च यत्तत्तथोक्तं एतदुक्तं भवति सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थानं क्वचित् पुरुषार्थे उपयुज्यते इति न सतीनापि गगणकमलौम वत्तुच्छ स्वभावा तेन नासत्यापीति। स्यादेतदव्यक्तावस्थायामप्यस्ति महदादि तदात्मना नहि सतो विनाशो विनाशे वा न पुनरुत्पादो नह्यसत उत्पाद इति। महदादि सद्भावात् पुरुषार्थ क्रिया प्रवर्त्तेत तत् कथं निःसत्वमव्यक्त मित्यत आह। निःसदसदिति। निःष्क्रान्तं कारणं सतः कार्य्यात् यद्यपि कारणावस्थायां सदेव सत्यात्मना कार्य्यं तथापि स्वोचितामर्थक्रियामकुर्व्वदसदित्युक्तं नचैतत् कारणं शशविषाणायमानं कार्य्यमित्याह। निरसदिति निष्क्रान्तं असतस्तुच्छरूपात् कार्य्यात् तथा सति हि व्योमारविन्दमिवाऽस्मात् न कार्य्यमुत्पद्येतेति भावः प्रतिसर्गमुक्त मुपसंहरति। एतेषामिति एष इत्यनन्तरोक्तात् पूर्व्वस्य परामर्शः लिङ्गमात्राद्यवस्था पुरुषार्थं कृतत्वा दनित्या अलिङ्गावस्थातु पुरुषार्थेनाकृतत्वान्नित्येत्यत्र हेतुमाह। अलिङ्गावस्थायामिति कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो हेतु रित्यत आह मा-

संसृष्टानि विविच्यन्ते। तथाचोक्तम्। पुरस्तान्नविशेषेभ्यः परं तत्वान्तरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्वान्तरपरिणामस्तेषान्तु धर्म्मलक्षणावस्था परिणामा व्याख्यायिष्यन्ते॥ १९॥

व्याख्यातं दृश्यम्। अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारनार्थमिदमारभ्यते—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः॥२०॥

दृशिमात्र इति। दृक्शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः। स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी सबुद्धेर्न स्वरूपो नात्यन्तं विरूपइति न तावत् स्वरूपः कस्मात् ज्ञाता[illegible]त-

लिङ्गावस्थायामिति भवति नाविषयेन विषयिग्राभ मुपलक्षयति। एतदुक्तं भवति एवं हि पुरुषार्थता कारण मलिङ्गावस्थायां ज्ञायते यद्यलिङ्गावस्था शब्दाद्युपभोगं वा सत्वपुरुषान्यता ख्यातिं वा पुरुषार्थं निवर्त्तयेत् तन्निवर्त्तने हि न साम्यावस्था-स्यात् तस्मात् पुरुषार्थं कारणत्व मस्या न ज्ञायत इति नास्याः पुरुषार्थता हेतुः। उपसंहरति नासाविति। इति स्तु स्यादर्थे। अनित्यामवस्थामाह। त्रयाणां लिङ्ग-मात्राविशेषाविशेषाणामिति। पर्व्व स्वरूप दर्शयित्वा गुण स्वरूपमाह। गुणास्त्विति। निदर्शनमाह यथा देवदत्त इति। यस्मात्यन्त भिन्नानां गवासुपचयापचयौ देवदत्तोपचयापचयहेतुः तत्र कैव कथा गुणेभ्योऽभिन्नानां व्यक्तीना मुपजनापाययौ रित्यर्थः नतु सर्गक्रमः किमनियतो नेत्याह। लिङ्गमात्रमिति न खलु न्यग्रोधधाना अङ्कुरैक न्यग्रोध शाखिनं सान्द्रं शाद्वल दलजटिल शाखाकाण्ड निपीत मार्त्तण्ड चण्डातप मण्डलमारभन्ते किन्तु क्षितिसलिलतेजःसम्पर्कात् परम्परोपजायमाना

विषयत्वात् परिणामिनी हि बुद्धिस्तस्माच्च विषयोगवादिः घटादिर्ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति। परिणामित्वं दर्शयति। सदाज्ञातविषयत्वन्तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति। कस्मात् नहि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्याद् गृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति। किञ्च परमार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थःपुरुष इति। तथा सर्व्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा बुद्धिस्त्रिगुणत्वाद्

कुरपत्रकाक्लनाद्यादिक्रमेण एवमिहापि कुम्भागमविद्वः क्रम आस्थेय इति कथं अतीन्द्रियाद्यविशेष सृष्टामौत्यत आह। तथाचोक्तम्। पुरस्तादिदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचष्टे: अथ विशेषाणां कस्मान्न तत्वान्तरपरिणामस्तत्र इत्यत आह। न विशेषेभ्य इति किमिदानीमप्यपरिणामिन एव विशेषास्तथा च नित्याः प्रसज्येरन्नित्यत आह तथान्विति ॥१९॥

व्याख्यातं दृश्यं द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते दृश्यः। व्याचष्टे दृशिमात्र इति विशेषणानि धर्मान्तरपराकृष्टा तदनेन मात्रग्रहणस्य तात्पर्य्यं दर्शितं। स्यादेतत् यदि सर्व्वविशेषणरहिता दृक्शक्तिर्न तर्हि शब्दादयो दृश्येरन्नहि दृशिना असंस्पृष्टं दृश्यं भवतीत्यत आह। सपुरुष इति। बुद्धिदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्ब संक्रान्तिरेव बुद्धि प्रति संवेदित्वं पुंसस्तथाच दृशिच्छायापन्नाया बुद्ध्या संसृष्टाः शब्दादयो भवन्ति दृश्या इत्यर्थः। स्यादेतत् पारमार्थिकमेव बुद्धिचैतन्ययोः कस्माद्रैक्यं नोपेयते किमनया तच्छायापत्त्येत्यत आह स बुद्धेर्न सरूप इति तथाह स्वरूपस्य तच्छायापत्तिरपि दुर्घटेत्यत आह नात्यन्त विरूप इति। तत्र सारूप्यं निषेधति न तावदिति। हेतुं पृच्छति कस्मात्। सहेतुकं वैरूप्यहेतुमाह ज्ञातेति। परिणामिनी बुद्धिर्यस्मात् तस्माद्विरूपा यदा खल्वियं शब्दाद्याकारा भवति तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणोभवति विषयस्तदनाकारत्वे त्वज्ञातस्तथाच कदाचिदेव

चेतनेति गुणानान्तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न स्वरूपः अस्तु तर्हि विरूपइति नात्यन्तं विरूपः कस्मात् शुद्धोप्यसौ प्रत्ययानुपश्योयतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्न तदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते। तथाचोक्तं। अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमाच परिणामिन्यर्थे प्रति-

तदाकारतां दधती परिणामिनीति प्रयोगश्च भवति बुद्धिपरिणामिनी ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रादिवदिति तद्वैधर्म्यं पुरुषस्य तद्विपरीतत्वाद्धेतोः सिद्धमतीत्याह। सदेति। स्यादेतत् सदाज्ञातविषयश्चेत् पुरुषो न तर्हि केवलो स्यादित्याशयवान् पृच्छति कस्मादिति। उत्तरं न हि बुद्धिश्चनामेति। बुद्धग्रहणयोरस्ति सह सम्भवो निरोधावस्थायामत उक्तम्। विरोध सूचनाय पुरुषविषयश्चेति ▬तेनाद्यश्चकारो बुद्धिं विषयत्वेन समुच्चिनोति परिशिष्टो विरोधद्योतको चकाराविति प्रयोगस्तु पुरुषोऽपरिणामी सदा सम्प्रज्ञात व्युत्थानावस्थयोर्ज्ञात विषयत्वात्। य परिणामी नासौ सदाज्ञात विषयो यथा श्रोत्रादिरिति व्यतिरेकी हेतुः अपरमपि वैधर्म्यमाह। किञ्चपरार्थेति बुद्धिः खलुक्लेशकर्म्मवासनादिभिर्विषयेन्द्रियादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्त्तयन्ती परार्थाप्रयोगश्च परार्थबुद्धेः संहत्यकारित्वात् शयनासनाभ्यङ्गवदिति पुरुषस्तु न तथेत्याह। स्वार्थः पुरुष इति सर्व्वं पुरुषाय कल्पते पुरुषस्तु नकस्मैचिदित्यर्थः वैधर्म्यान्तर माह। सर्व्वेति। सर्व्वानर्थान् शान्तघोरमूढांस्तदाकार परिणता बुद्धिरध्यवस्यति सत्वरजस्तमसां चैते परिणामा इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति न चैवं पुरुष इत्याह गुणानामिति। तत्प्रतिबिम्बितः पश्यति नतु तदाकार परिणत इत्यर्थः। उपसंहरति अत इति। अस्तितर्हि विरूपइति नात्यन्तं विरूपः कस्मात् यतः शुद्धोपि प्रत्ययानुपपश्यः यथाचैतत् तथोक्तम्। अभिन्नारूप्यमितरत्रेत्यत्र तथाचोक्तं पञ्चशिखेन अपरिणामिनीहि भोक्तृशक्तिरात्मा अतः

संक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति। तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्म्मविषयतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति स्वरूपं भवतीत्यर्थः स्वरूपन्तु

एव बुद्धावप्रति संक्रमाच परिणामिनि बुद्धिरूपेऽर्थे सङ्क्रान्तेव तद्वृत्तिं बुद्धिवृत्तिमनुपतति। नन्वसङ्क्रान्ता कथं सङ्क्रान्तेव कथं वा वृत्तिं विना अनुपतति इत्यत आह। तस्याश्चेति। प्राप्तश्चैतन्योपग्रह उपरागो येनरूपेण तत्तथाप्राप्तचैतन्योपग्रहं रूपं यस्याः सा तथोक्ता एतदुक्तं भवति यथा निर्म्मले जलेऽसङ्क्रान्तोऽपि चन्द्रमाः सङ्क्रान्त प्रतिविम्बतया सङ्क्रान्तइव एवमत्राप्यसङ्क्रान्तापि सङ्क्रान्तप्रतिविम्बा चितिशक्तिः सङ्क्रान्तेव तेन बध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्ति मनुपततीति तदनेनानुपश्य इति व्याख्यातं तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपश्य इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षण सम्बन्धाङ्गं दृश्यस्य द्रष्ट्रर्थत्वमाह। तत्—त्मा। व्याचष्टे दृशिरूपस्य पुरुषस्यभोक्तुः कर्म्मरूपतां भोग्यतां मापन्नं दृश्यमिति तस्मात् तदर्थएव दृश्यस्यात्मा भवति न तु दृश्यार्थः ननुनात्मा आत्मार्थः इत्यत आह। स्वरूपं भवतीति एतदुक्तं भवति सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं सुखदुःखे चानुकूलयितृ प्रतिकूलयितृ नीतत्वेन तदर्थे एव व्यवतिष्ठेते विषया अपितु शब्दादयस्तादात्म्यादेवचानुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च नचात्मैवेषामनुकूलनीय प्रति-

स्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपहानात् दृश्यनाशः प्राप्तो न तु विनश्यति ॥ २१ ॥

कस्मात्—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रतिदृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात् कुशलं पुरुषं प्रति नाशं

कूलनीयश्च स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः परिशेष्याच्चिति शक्तिरेवानुकूलनीया प्रतिकूलनीयाच तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं नतु दृश्यार्थं अतस्तदर्थ एव दृश्यस्यात्मान दृश्यार्थो यत् स्वरूपमस्य यावत् पुरुषार्थमनुवर्त्तते निवर्त्तितेच पुरुषार्थे निवर्त्तत इत्याह स्वरूपन्तु दृश्यस्य जडं पररूपेण चैतन्येन प्रतिलब्धात्मक मनुभूत स्वरूपं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यते भोगः सुखाद्याकारः शब्दाद्यनुभवोपवर्गः सत्वपुरुषान्यतानुभवस्तश्च तदुभयमप्यजानतोः जड़योः बुद्धेः पुरुषच्छायापत्त्यं ति पुरुषस्यैव तथाच पुरुष भोगापवर्गयोः कृतयोः दृश्यस्य भोगापवर्गार्थता समाप्यत इति भोगापवर्गार्थतायां कृतायामित्युक्तं । मतान्तरे चोदयति स्वरूपहानादिति परिहरति न तु विनश्यति ॥ २१ ॥

मन्वत्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यति इत्याशयवान् पृच्छति। कस्मादिति। सूत्रेणोत्तरमाह। कृतार्थत्वात्। कृतोर्थोयस्य पुरुषस्य स तथा तं

प्राप्तमप्यकुशलान् पुरुषान् प्रत्यकृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्म्म-विषयतामापन्नं लभते एव पररूपेणात्मरूपमिति अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति तथा-चोक्तं धर्म्मिणामनादिसंयोगाद्धर्म्ममात्राणामप्यनादिसंयो-ग इति संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

प्रतिनष्टमप्यनष्टं तद् दृश्यं कुतः सर्व्वान् पुरुषान् कुशलाकुशलान् प्रति साधारण-त्वात्। व्याचष्टे कृतार्थमेकमिति नाशोऽदर्शनं अनष्टन्तु दृश्यमन्य पुरुषसाधारण-त्वात् तस्मात दृश्यात् परस्यात्मनः चैतन्यं रूपं तेन तदिह श्रुति स्मृति इतिहास पुराण प्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रयं व्यापि नित्यं विश्वकार्य्यैकशक्तिमत् यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतकार्य्यं न दृश्यते तथाप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति न हि रूपमन्धेन न दृश्यत इति चक्षुष्मतापि दृश्यमान मभावप्राप्तं भवति न च प्रधान वदेक एव पुरुषस्तन्नानात्वस्य जन्म मरण सुख दुःखोपभोग मुक्ति संसार व्यव-स्थया सिद्धेः एकत्वश्रुतीनाञ्च प्रमाणान्तर विरोधात् कथञ्चित् देशकाल विभागा-भावेन भक्त्याप्युपपत्तेः प्रकृत्येकत्व पुरुष नानात्वयोश्च श्रुत्यैव साक्षात् प्रति-पादनात् "अजामेकां लोहित शुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा। अजो-ह्येको जुषमाणो नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य." इति श्रुतिः अस्या एव-श्रुतेश्चानेन सूत्रेणार्थोऽनूदित इति यतो दृश्यं नष्ट मप्यनष्ट पुरुषान्तरं प्रत्यस्ति अतो दृग्दर्शन शक्त्योर्नित्यत्वादनादि संयोगो व्याख्यातः अत्रैवागमिना मनुमति माह। यथाचोक्त मिति। धर्म्मिणां गुणाना मानभिरनादि संयोगाद्धर्म्ममात्राणां महदादीना मप्यनादिः संयोग इति एकैकस्य महदादेः संयोगो अनादिरप्यनित्य-एव यद्यपि तथापि सर्व्वेषां महदादीनां नित्यपुरुषान्तराणां साधारणत्वादत उक्तं धर्म्ममात्राणामिति। मात्रग्रहणेन व्याप्तिं गमयति अत एतद्भवति॥ २२॥

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुःसंयोगः ॥ २३ ॥

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तस्तस्मात् संयोगाद्दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः दर्शनकार्यावसानः संयोगइति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तं दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वीति अदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तं नात्र दर्शनं मोक्षकारणमदर्शनाभावा-

यद्यप्येकस्य महतः संयोगोऽतीततामापन्न स्तथापि महदन्तरस्य पुरुषान्तरेण संयोगोऽनागत इति नित्यउक्तः तदेवं तादर्थ्ये संयोगकार उक्ते प्रासङ्गिके प्रधाननित्यत्वे संयोग सा मान्यनित्यत्वे हेतौ चोक्ते संयोगस्य यत् स्वरूपमसाधारणं विशेष इति यावत् तदभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवर्त्तते । स्व—गः । यतोदृश्यं तदर्थमतस्तज्जनित मुपकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति । भवति च दृश्यमस्य स्वं सचानयोः संयोगः शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धि हेतुः तदेतद्भाष्यमवद्योतयति पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण दृश्येन स्वेन योग्यतयैव दर्शनार्थं संयुक्तः शेषं सुगमं स्यादेतत् द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिरपवृज्यते अनेनेत्यपवर्गउक्तः नचमोक्षः साधनवांस्तथा सत्ययं मोक्षत्वादेव च्यवेतेत्यत आह । दर्शनकार्य्यावसानो बुद्धिविशेषेण सहपुरुष विशेषस्य संयोगइति दर्शनं वियोग कारणमुक्तं कस्मं कथं पुनर्दर्शन कार्य्यावसानत्वं संयोगस्येत्यत आह । दर्शनमिति । ततः किमित्यत आह । अदर्शनमविद्या संयोग निमित्तमित्युक्तं उक्तमर्थं स्पष्टयति । नात्रेति । ननु दर्शनमदर्शनं विरोधिनं विनिवर्त्तयतु बन्धस्य कुतो निवृत्तिरित्यत आह । दर्शनस्येति । बुध्यादि हि विविक्तस्यात्मनः स्वरूपा-

देव बन्धाभावः स मोक्षइति दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्या-
दर्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तम्।
किञ्चेदमदर्शनं नाम किं गुणानामधिकारः आहोस्वि-
द् दृशिरूपस्य स्वामिनोदर्शितविषयस्य चित्तस्यानुत्पादः
स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने योदर्शनाभावः किमर्थवत्ता
गुणानामथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्यो-
त्पत्तिबीजं किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः।

बन्धानं मोक्षउक्तोन तस्य साधनं दर्शन मविप्लवदर्शन निवृत्ते रित्यर्थः असाधारणसं-
योग हेतुमदर्शनविशेषं गृहीतुं अदर्शनमात्रं विकल्पयति। किञ्चेदमिति पर्य्युदास
गृहीत्वाह किं गुणानामधिकारः कार्य्यारम्भण सामर्थ्यं ततोहि संयोगः संसार हेतु
रुपजायते। प्रसज्य प्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह,आहोस्विदिति दर्शित-
विषयः शब्दादिः सत्वपुरुषान्यताच येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः एतदेव
स्फोरयति। स्वस्मिन् दृश्ये शब्दादौ सत्वपुरुषान्यतायाञ्चेति तावदेव प्रधानं विते-
ष्टते न यावत् द्विविधं दर्शनमभिनिर्वर्त्तयति निष्पादितोभय दर्शनं तु विनिवर्त्तते
इति पर्य्युदास एव। तृतीयं विकल्पमाह किमर्थवत्ता गुणानां सत्कार्य्यवाद
सिद्धौहि भाविनावपि भोगापवर्गावव्यपदेश्यतयास्त इत्यर्थः पर्य्युदास एव चतुर्थं
विकल्पमाह। तथाविद्या प्रति सर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धाप्रधान साम्यमा-
गता वासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्ति बीजं तेन दर्शनादन्या विद्यावासनैवादर्शन
मुक्तापर्य्युदासएव। पञ्चमं विकल्पमाह किं स्थिति संस्कारस्य प्रधानवर्त्तिनः
साम्यपरिणाम परम्परा वाहिनः क्षये गति महदादि विकारारम्भस्तद्धेतुः संस्कार-
प्रधानस्य गति संस्कारारम्भथाभिव्यक्तिः कार्य्योन्मुखत्वं तदुभय संस्कार सद्भावे
मतान्तरानुमति माह। यत्रे सुक्तमेकान्तिकत्वं व्याचेषन्ति; प्रधीयते जन्यते विकार

यत्रेदमुक्तं प्रधानं स्थित्यैव वर्त्तमानं विकाराकारणाद-प्रधानं स्यात्तथा गत्यैव वर्त्तमानं विकारनित्यत्वाद-प्रधानं स्यात् । उभयथा चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेव समानश्चर्चः दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरितिश्रुतेः सर्व्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो

जात मनेनेति प्रधानं तच्चेत् स्थित्यैव वर्त्तेत न कदाचिद्गत्या ततो विकाराकरणात्र प्रधीयते तेन किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात् । अथ गत्यैव वर्त्तेत न कदाचिदपि स्थित्या तदाह । तथागत्यैवेति क्वचित्पाठः । स्थित्यै गत्यै इति तादर्थ्ये चतुर्थी एवकारश्च द्रष्टव्यः स्थित्यैवेन्नवर्त्तेत न क्वचिद्विकारो विनश्येत तथाच भावस्य सतो ऽविनाशिनो नोत्पत्तिरपीति विकारत्वादेव च्यवेत एवञ्च न प्रधीयते अत किञ्चि-दित्यप्रधानं स्यात् । तदुभयथा स्थित्या गत्या चास्य वृत्ति प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा एकान्ताभ्युपगमे । न केवलं प्रधाने कारणान्तरेष्वपि परब्रह्मतन्मात्रा परमाण्वादिषु कल्पितेषु समानश्चर्चो विचारः तान्यपि हि स्थित्यैव वर्त्तमानानि विकाराकरणादकारणानि स्युः गत्यैव वर्त्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च पर्य्युदासएव । षष्ठं कल्पमाह दर्शनशक्तिरेवेति । यथा प्रजापतिव्रतं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति अनीक्षण प्रत्यासन्नः सङ्कल्पो गृह्यते एवमिहापि दर्शन-निषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसीतुं द्रष्टारं दृश्येन योजयतीति अत्रैव श्रुतिमाह ।

प्रधानस्येति । स्यादेतत् प्रधानं आत्मख्यापनार्थं प्रवर्त्तते इति श्रुतिराह नतु आत्मदर्शनशक्तिः प्रवर्त्तत इत्यतआह सर्व्वबोध्यबोधसमर्थ इति प्राक् प्रवृत्तेः प्रधा-नस्य नात्मख्यापनयाथं प्रवृत्तौ प्रयोजकमसामर्थ्यात् तद्योगात्तस्मात् सामर्थ्यं प्रवृत्तेः

न पश्यति सर्व्वकार्य्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति। उभयस्याप्यदर्शनं धर्म्मइत्येके। तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययमपेक्ष्य दर्शनं दृश्यधर्म्मत्वेन भवति तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं पुरुषधर्म्मत्वेनेवादर्शनमवभासते दर्शनं ज्ञानमेवादर्शन-मिति केचिदभिदधति इत्येते शास्त्रगता विकल्पास्तत्र विकल्पबहुत्वमेतत् सर्व्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधारण-विषयं यस्तु प्रत्येकचैतन्यस्य स्वबुद्धिसंयोगः॥ २३॥

प्रयोजक मिति। श्रुत्यार्थादुक्त मित्यर्थः दर्शन शक्तिः प्रधानाश्रयेत्यङ्गीकृत्य षष्ठः कल्पः। इमामेवोभयाश्रयामास्थाय सप्तमं कल्पमाह उभयस्य पुरुषस्यच दृश्यस्यचा दर्शनं दर्शनशक्ति धर्म्म इत्येके स्यादेतन्न्याख्यामहे दृश्यस्येति तस्य सर्व्वशक्त्याश्रयत्वान्न द्रष्टुरिति पुनर्व्याख्यामः नहि तदाधारा ज्ञानशक्तिस्तत्रज्ञानस्यासमवायादन्यथा परिणामापत्तिरित्यत आह। तत्रेदमिति भवतु दृश्यात्मकं तथापि तस्य जड-त्वेन तद्गत शक्तिकार्य्यं दर्शनमपि जडमिति न शक्यं तद्धर्म्मत्वेन विज्ञातुं जडस्य स्वयम प्रकाशत्वादतो दृशेरात्मनः प्रत्ययं चैतन्यच्छायापत्ति मपेक्षा दर्शनं तद्धर्म्मत्वेन भवति विज्ञायते विषयेण विषयिणो लक्षणात् नन्वेतावतापि दृश्यधर्म्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति ननु पुरुषधर्म्मत्व मपीत्यत आह। तथापुरुषस्येति सत्वं पुरुषस्यानात्मभूतमेव तथापि दृश्यबुद्धिसत्वस्य यः प्रत्ययश्चैतन्यच्छायापत्तिस्तमपेक्षा पुरुष धर्म्मत्वेन इव न तु पुरुषधर्म्मत्वेन एतदुक्तं भवति चैतन्यविम्बोद्ग्राहितया बुद्धिचैतन्ययोरभेदात् बुद्धिधर्म्माश्चैतन्य धर्म्माइव च कासति इति॥ अष्टमं कल्पमाह दर्शनं ज्ञानमेव शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्वपुरुषान्यतया इति केचिद् यथावस्तुरूपे प्रमाणमपि रसादाव प्रमाण मुच्यते। एतदुक्तं भवति। सुखाद्याकार शब्दादि ज्ञानानि

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्य्ययज्ञानवासनेत्यर्थः विपर्य्ययज्ञान वासना वासिता न कार्य्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्त्तते। सा तु पुरुषख्यातिपर्य्यवसाना कार्य्यनिष्ठां प्राप्नोति चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धकारणाभावान्न पुनरावर्त्तते अत्र कश्चित् षण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति मुग्धया भार्य्ययाभिधीयते षण्डक आर्य्यपुत्रापत्यवती मे

स्वसिद्धानुगुणतया द्रष्टृदृश्यसंयोगमात्रिपत्नीति। तदेवं विकल्पा चतुर्थं विकल्पं स्वीकर्त्तुं इतरेषां विकल्पानां सांख्यशास्त्र गतानां सर्व्वपुरुषसाधारण्येन भोग वैचित्र्याभाव प्रसङ्ग न दुष्यति इत्येते शास्त्रगता इति चतुर्थं विकल्प निर्द्धारयितुं निर्द्धारितम् ॥ २३ ॥

सूत्रमवतारयति। यस्तु प्रत्येकचेतनस्य स्वबुद्धि संयोग इति प्रति प्रतीपमच्छति प्राप्नोति इति प्रत्येक असाधारणस्तु संयोग एकैकस्य पुरुषस्य कयैकया बुद्ध्या-वैचित्र्यहेतुः सूत्रं पठति। तस्येति। ननु अविद्याविपर्य्यय ज्ञानं तस्य भोगापवर्गयोरिव स्वबुद्धिसंयोगोहेतुः असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः तत्कथमविद्या संयोगभेदस्य हेतुरित्यत आह। वि र्य्यय ज्ञानवासनेति सर्गान्तरीयायाः अविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रधाने अस्ति वासना तद्वासनावासितञ्च प्रधानं तत्तत् पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजति एवं पूर्व्वं पूर्व्वसर्गेष्वित्यनादित्याददोषः अतएव प्रतिसर्गावस्थायां न पुरुषोमुच्यते इत्याह विपर्य्ययज्ञानेति।

यदा पुरुषख्यातिं कार्य्यनिष्ठां प्राप्तातदाविपर्य्यय ज्ञान वासनाया बन्धकारणस्याभावान्न पुनरावर्त्तते इत्याह। सात्विति अत्र कश्चिन्नास्तिकः कैवल्यं षण्डकोपा-

भगिनी किमर्थं नाहमिति स तामाह मतस्त्वेहमपत्य मुत्पादयिष्यामि इति तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा तत्राचार्य्यदेशीयोव्यक्तिः न तु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षोऽदर्शनकारणाभावात् बुद्धिनिवृत्तिस्तत्रादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते। तत्रचित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः किमर्थमस्था एवास्य मति विभ्रमम् ॥ २४ ॥

हेयं दुःखं हेयकारणञ्च संयोगाख्यं स निमित्तमुक्तमतः परं हानं वक्तव्यम्—

तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

ख्यानंनोपहसति। षण्डकोपाख्यानमाह मुग्धयेति किमर्थमित्यर्थः शब्दोनिमित्त मुपलक्षयति प्रयोजनस्यापि निमित्तत्वात् षण्डकोपाख्यानेन साम्यमापादयति तथेदं विद्यमानं गुण पुरुषान्यताख्याति ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति परवैराग्येन ज्ञान प्रसाद मात्रेण स सस्कारं निरुद्ध विनष्टं करीष्यतीति का प्रत्याशा यस्मिन् सत्येव यद्भवति तत् तस्यकार्य्यं न तु यस्मिन् सतीति भावः अत्रैकदेशिमतेन परिहारमाह। तत्रेति ईषद परिसमाप्त आचार्य्य देशीयः आचार्य्यस्तु वायुप्रोक्तं कृतलक्षणः आचिनोति च शास्त्रार्थं समाचारे स्थापयत्यपि स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन चोच्यते इति भोगविवेक ख्यातिरूप परिणत बुद्धि निवृत्तिरेव मोक्षः न च बुद्धि स्वरूप निवृत्तिः सा च धर्ममेघान्त विवेकख्याति प्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति सत्यपि बुद्धि स्वरूपमात्रावस्थानं इत्यर्थः एतदेव स्फोरयति अदर्शनस्य बन्धकारणस्याभावात्

तस्माद्दर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावः आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एतद्धानं तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्॥ २५॥

अथ हानस्य कः प्रत्युपाय इति—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः॥ २६॥

सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः सत्वनिवृत्तमिथ्याज्ञानाप्लवते यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं वन्ध्यप्रसवं सम्पद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य विवेकप्रत्यय-

बुद्धिनिवृत्तिस्तस्माद्दर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या सत्यपि बुद्धिस्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः एकदेशिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः। ननूक्तं दर्शने निवृत्ते ऽचिराच्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति। कथं दर्शनकार्य्यमित्यत आह। किमर्थमस्थाने बत्ति विभ्रम इति अयमभिसन्धिः यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणभावमङ्गीकुर्व्वीमहि तत एवमुपालभ्येमहि किन्तु विवेकदर्शनं प्रकर्षकाष्ठां प्राप्तं निरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमत्युग्र स्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे तदेवमुपालभ्येमहीति॥ २५।

प्रवाहोनिर्म्मलोभवति सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानस्यो-
पायः ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धवीजभावोपगमः पुनश्चा
प्रसवइत्येष मोक्षस्य मार्गोहानस्योपायइति ॥ २६ ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येति। प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्या-
वरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्त-
प्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति। तद् यथा परिज्ञातं हेयं

तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति। हेयं दुःखमुक्तमिति। तुल्यं व्याचष्टे तस्येति। अस्ति हि महाप्रलयेपि संयोगाभावः तदुक्तं मात्यन्तिक इति दुःखोपरमोहानमिति। पुरुषार्थता दर्शिताशेषमतिरोहितार्थं हानोपाय लक्षणं चतुर्थं व्यूहमाख्यातुं सूत्रमवतारयति अथेति। आगमानुमानाभ्यामपि विवेक-ख्यातिरस्ति नचासौ व्युत्थानं तत्संस्कारं वा निवर्त्तयति तद्वतोपि तदनु-वृत्ते रिति तन्निवृत्यर्थं मविप्लवेति विप्लवः मिथ्याज्ञानं तद्रहितः एतदुक्तं भवति श्रुतमयेन ज्ञानेन विवेकं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्य दीर्घकाल नैरन्तर्य्य सत्कार सेवितायां भावनायाः प्रकर्ष पर्य्यन्तं समधिगता साक्षात्कारवती विवेक ख्याति निवर्त्तित सवासन मिथ्याज्ञानानि विप्लवा हानोपाय इति। शेषं सुगमं भाष्यं ॥ २६ ॥

विवेकख्याति निष्ठाया स्वरूपमाह सूत्रेण तस्य—प्रज्ञा। व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदित ख्याते वर्त्तमान ख्याते योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तमलस्य तदेवमलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थान

नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना ज्ञानं। भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायइत्येषा चतुष्टयी कार्य्याविमुक्तिः प्रज्ञायाः चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा बुद्धिगुणा गिरिशिखरकूटच्युताइव ग्रावाणोनिरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति। न चषां विप्रलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतःस्वरूपमात्र ज्योतिरमलः केवलीपुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशलइत्याख्या-

प्रत्ययानुत्पादेनिर्विप्लवविवेकख्याति निष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञाविवेकिनी भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः प्रकृष्टोन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ताभूमयः यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्त प्रकाराःप्रज्ञाभूमी उदाहरति। तदयथेति तत्र पुरुष प्रयत्न निष्पाद्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किल प्राधानिकं तत्सर्व्वं परिणामताप संस्कारैर्गुणवृत्ति विरोधात् दुःखमेवेति हेयं तत्परिज्ञातं प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चिद परिज्ञातं परिज्ञेयमस्ति। द्वितीयामाह क्षीणा इति। प्रान्ततामाह न पुनरिति। तृतीयामाह साक्षात् कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं मया संप्रज्ञातावस्थाया मेव निरोधसमाधि साध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्य मस्तीतिशेषः। चतुर्थी माह भावितो निष्पादितः विवेकख्यातिरूपो हानोपायो नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः एषा चतुष्टयी कार्य्याविमुक्तिः समाप्ति कार्य्यतया प्रयत्न व्याप्यता दर्शिता क्वचित् पाठः कार्य्यविमुक्तिरिति कार्य्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञायां इत्यर्थः प्रयत्ननिष्पा-

यते प्रतिप्रसवेपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणा तीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति ॥ २७ ॥

न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥२८

योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि तेषामनुष्ठाना पञ्चपर्व्वणो विपर्य्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशस्तत्क्षये सम्यः ज्ञानस्याभिव्यक्तिर्यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथ

यानुनिष्पादनीयाम प्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी प्रथम माह चरिताधिकारा बुद्धिकृतभोगापवर्गा कार्य्येत्यर्थः । द्वितीयामाह गुणाश्च प्रान्ततामाह न चैषामिति । तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति एतस्यामवस्था जीवन्नेव पुरुषः कुशलोमुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याहएतामिति । अनौप रिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुण तीतत्वादिति ॥ २७ ॥

तदेवं चतुर्व्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्यहानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादि प्राक् सिद्धेरसिद्धस्य चोपायत्वाभावात् सिध्युपायानि वक्तुमारभत इत्याह । सिद्ध तवाभिधास्यमानानां साधनानां येनप्रकारेण विवेकख्यात्युपायत्वं तद्दर्शयति सू त्रेति। योगाङ्गानि हि यथायोगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिं चिखन्ति पञ्चपर्व्वणो विप र्य्य स्येत्युपलक्षणं पुण्यापुण्ययोरपि जात्यायुर्भोगहेतुत्वे न्नशुद्धिरूपत्वादिति शेषं सु नानाविधस्य कारण भावस्य दर्शनात् योगाङ्गानुष्ठानस्य कीदृशं कारणत्वमि

तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथाच चीयते तथा तथाच चयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्ति र्विवर्द्धते सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आविवेकख्यातेः वा गुणपुरुष स्वरूप विज्ञानादित्यर्थः। योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं यथा परशुः छेद्यस्य विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्म्मः सुखस्य नान्यथाकारणं कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति नवैवेत्याह। तद् यथा—"उत्पत्तिस्थित्याभिव्यक्ति विकारप्रत्ययाप्तयः। वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा

आह। योगाङ्गानुष्ठानमिति। अशुध्या वियोजयति बुद्धिसत्वमिति अशुद्धेर्वियोग कारणं दृष्टान्त माह। यथा परशुरिति परशुः छेद्यं वृक्षं मूलेन वियोजयति अशुद्ध्या वियोजयद्बुद्धि सत्वं विवेकख्यातिं प्रापयति यथा धर्म्मः सुखं तथा योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारेणेत्याह। विवेकख्यातेस्त्विति नान्यथेति। प्रतिषेध श्रवणात् पृच्छति कति चैतानीति। उत्तरं नवैवेति तानि दर्शयति कारिकया तद्यथा उत्पत्ति इति मनोदाहरणान्याह मनोत्पत्तिकारणमिति मनोविज्ञान मव्यपदेश्यावस्थातोपनीय वर्त्तमानावस्थामापाद्य दुत्पत्ति कारणं विज्ञानस्य स्थिति कारणं मनसः पुरुषार्थता अभिलाषाया उत्पन्नं मनस्तावदेव तिष्ठते न यावद्विविधं पुरुषार्थमभि निर्वर्त्तयति अथ निर्वर्त्तित पुरुषार्थे इयं स्थितेरपैति तस्मात् स्वकारणादुत्पन्नस्य मनसोनागत पुरुषार्थता स्थिति कारणं दृष्टान्तमाह। शरीरस्येवेति प्रत्यक्षज्ञान निमित्त मिन्द्रियद्वारा स्वली वा विषयस्य संक्रियाभिव्यक्तिस्तस्याः कारणं यथा रूपस्यालोकः विकार कारणं मनसो विषयान्तरं यथा हि सकामः समाहित मदसी वल्लकी विपञ्चमान पञ्चमस्वर श्रवण समनन्तर मुन्मीलितावस्थ।

स्मृत”मिति । तत्रोत्पत्तिकारणं मनोभवति ज्ञानस्य स्थिति-कारणं मनसः पुरुषार्थता शरीरस्येवाहारइति अभि-व्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकस्तथा रूपज्ञानं । विकार-कारणं मनसो विषयान्तरम् यथाग्निः पाक्यस्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञान मग्निज्ञानस्य प्राप्तिकारणं योगा-ङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः अन्य-

स्वरूप लावण्य यौवनसम्पन्ना मप्सरसं प्रम्लोचा मीक्षमानस्य समाधिमपहाय तस्यां सक्तं मनोबभूवेति अत्रैव निदर्शनमाह । यथाग्निः पाक्यस्य तण्डुलादेः कठिना-वयव सन्निवेशस्य प्रशिथिलावयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य कारणं मतएव विषयस्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्येति ज्ञायतइति ज्ञानं अग्निश्चासौ ज्ञानं चेति अग्निज्ञानं तस्य एतदुक्तं भवति वर्त्तमानस्यैवाग्ने र्ज्ञेयस्य प्रत्यय कारणतया कारण-मिति औत्सर्गिकी निरपेक्षाणां कारणानां कार्यक्रिया प्राप्तिस्तस्याः कुतश्चिदपवादो ऽप्राप्तिः यथा निम्नोपसर्पणस्वभावानामपां प्रतिबन्ध सेतुना तथेहापि बुद्धिसत्वस्य सुख प्रकाश शीलस्य स्वाभाविकी सुख विवेकख्याति जनकता प्राप्तिः । सा कुतश्चिद्धर्म्मा-त्तमसो वा प्रतिबन्धान्न भवति धर्म्मात् योगाङ्गानुष्टानाद्वा तदपनये तद् प्रतिबन्ध-च्युति स्वभावत एव तज्जनकतया तदाप्तेः यथा वक्ष्यति निमित्त प्रयोजकं प्रकृतीना वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति तदेव विवेकख्याति लक्षण कार्य्यापेक्षया प्राप्तिकारण मुक्त मवान्तर कार्य्यापेक्षया तु तदेव वियोग कारण मित्याह वियोगकारण मिति ।

अन्यत्वकारणमाह । अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्य कटककुण्डल केयूरादिभ्योभिन्नाभिन्नस्य भेद विवक्षया कटकादि भिन्नस्या भेदः विवक्षया कटकादि भिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वं तथाच कटककारी सुवर्णकारः कुण्डलादभिन्नात् सुवर्णादन्यत् कुर्वन्नन्यत्वकारणं अग्निरपि पाक्यस्यान्यत्व कारणं यद्यपि तथापि

त्वकारणं यथा सुवर्णकारः। एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्या विद्यामूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे रागः सुखत्वे तत्वज्ञानं माध्यस्थे धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां तानि च तस्य महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्व्वेषाम्। तैर्य्यग्यौनमानुष-दैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपियोज्यानि॥ २८॥

धर्म्मिणोधर्म्मयोः पुलाकत्व तण्डुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्म्मयोरुपजननापायेपि धर्म्मा-नुवर्त्तत इति न तस्यान्यत्वं शक्यं कर्त्तुम् इति विकारमात्र कारणत्वमुक्तमिति न सङ्करः न च संस्थानभेदो धर्म्मिणोन्यत्व कारणमिति व्याख्येयं सुवर्णकार इत्यस्या सङ्गति वाह्यमन्यत्व कारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहरति एवमेकस्येति अविद्या कमनीयेयं कन्यकेत्यादि ज्ञानं सम्मोहयोगात् सएव स्त्रीप्रत्ययो मूढो विषमो भवति चैत्रस्य मैत्रस्य पुण्यवती कलत्ररत्नमेतन्नतु मम भाग्यहीनस्येति एवं सपत्नीजनस्य तस्यां द्वेषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वे एवं मैत्रस्य तस्याः भर्त्तुः रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वे तत्वज्ञानं त्वङ्मांस मेदोस्थिमज्जा समूह स्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचि-रिति विवेकिनां माध्यस्थे वैराग्ये कारणमिति धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां विधारकमिन्द्रियाणि च शरीरस्य सामान्यकारण वृत्तेर्हि प्राणाद्यावायवः पञ्च तद भावे शरीरपातादेवं मांसादिकाबाङ्गानामपि परस्पर विधार्य्य विधारकत्वं एव महाभूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्य वरुण सूर्य्य गन्धवह शशिलोकनिवासिनां शरी-राणां तानि च परस्परं पृथिव्यां हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्द गुणानां पञ्च महाभूतानि परस्परं विधार्य्य विधारक भावेनावस्थितान्यप्सु चत्वारि तेजसि त्रीणि द्वे च मातरिश्वनीति तैर्य्यग्यौन मानुष्य दैवादीनि च विधार्य्य विधारकभावेनावस्थितानि

योगाङ्गानुष्ठानन्तु द्विधैव कारणत्वं लभते इति योगाङ्गान्यवधार्य्यन्ते—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥२९॥

यथाक्रमं एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः ॥२९॥

तत्र—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहायमाः ॥३०॥

तत्राहिंसा सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वभूतानामनभिद्रोहः।

नन्वाधाराधेयभावरहितानां कुतस्तत्वमित्यत आह। परस्परार्थत्वादिति मनुष्य-शरीरं हि पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावर शरीरोपयोगेन ध्रियते एवं व्याघ्रादि शरीर-मपि मनुष्यपशुमृगादि शरीरोपयोगेन एवं पशुपक्षिमृगादि शरीरमपि स्थावराद्युप-योगेन एवं दैव शरीरमपि मनुष्योपहृतच्छागमृगकपिञ्जलमांसाज्य पुरोडाश सह-कारि शाखाप्रस्तरादिभि रिज्यमानं तदुपयोगेन एवं देवतामपि वरदान दृष्टा-दिभिर्मनुष्यादीनि धारयतीत्यस्ति परस्परार्थत्वमित्यर्थः शेष सुगमं॥ १८॥

सम्प्रति न्यूनाधिक सङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्यवधारयति। तत्र योगाङ्गान्य वधार्य्यन्ते इति। य—नि। अभ्यास वैराग्यश्रद्धावीर्य्यादयोपि यथायोगमेतेष्वेव स्वरूपतोमान्तरीयकतया चान्तर्भावयितव्याः॥ २९॥

यमनियमाद्यङ्गाम्बुद्दिश्य यम निर्द्देशकं सूत्रमवतारयति तत्रेति। यमाः

उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतया तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते तदवदातकरणायैवोपादीयन्ते। तथाचोक्तं। स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे यथादृष्टं यथानुमितं यथाश्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि

योगाङ्गमहिंसामाह सर्व्वथेति। ईदृशीमहिंसां स्तौति उत्तरे चेति तन्मूला इत्यहिंसामपरिपाल्य कृता अप्यकृतकल्पा निष्फलत्वादित्यर्थः तत्सिद्धिपरतया एवानुष्ठानमहिंसाचेन्मूलमुत्तरेषां कथं ते अहिंसा सिद्धिपरा इत्यत आह। तत्प्रतिपादनायेति सिद्धिज्ञान नोत्पत्तिरित्यर्थः स्यादेतद् हिंसा ज्ञानानां यद्युत्तरे- ष्वतं तैरन्यतएव तदवगमादित्यत आह तदवदातेति। यद्युत्तरैनानुष्ठीयेरन अहिंसामलिनास्यादसत्यादिभिरित्यर्थः अत्रैवागमिकसम्मतिमाह। तथाचेति सुगमं। सत्यलक्षणमाह यथार्थे वाङ्मनसे इति। यथा शब्दं साकाङ्क्षां पूरयति यथादृष्टमिति प्रतिसम्बन्धिनं तथा शब्दं प्रतिक्षिपति॥ तथा वाङ्मनश्च विवक्षया कर्त्तव्यायामिति। अन्यथा तु न सत्यं एतस्योपपत्तिक्रमाह परत्र पुरुषे स्वबोध संक्रान्तये स्वबोध सदृशबोध जनना यवागुक्ता स्याविता अतः सा यदि न वञ्चिता वञ्चिता यथा द्रोणाचार्य्येण स्वतनयाश्वत्थाममरणमायुष्मत्स्वधनाश्वत्थामाहत इति पृष्टस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचनं हस्तिनमभिसन्धाय "सत्यं हतोऽश्वत्थामेति॥ सदिदमुक्तस्योत्तरं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधं संक्रामयति स्वबोधस्य त्वस्य हस्तिहनन- विषय इन्द्रिय जन्मा नासौ संक्रान्तः किन्त्वन्यएव तस्य तनयवधबोध जात इति

न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेत् इत्येषा सर्व्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत् तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेन कष्टं तमः प्राप्नुयात् तस्मात् परीक्ष्य सर्व्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् स्तेयमशास्त्रपूर्व्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं। तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति ब्रह्मचर्य्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः। विषयानामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः ॥३०॥

भ्रान्ता वा भ्रान्तिजा भ्रान्तिश्च विवक्षा समये वा ज्ञेयार्थावधारण समये वा प्रतिपत्त्यावन्ध्या प्रतिपत्तिवन्ध्या यथा तत्रार्थ्यान् प्रति म्लेच्छभाषा प्रतिपत्तिवन्ध्यानि निष्प्रयोजना वा स्यादिति यथाऽनपेक्षिताभिधाना वाक् तत्र हि परत्र स्वबोधस्य संक्रान्तिरप्यसंक्रान्तिरेव निष्प्रयोजनत्वादिति एवं लक्षणमपि सत्यं परापकार फलं सत्याभासं न तु सत्यमित्याह एषेति तद्यथा सत्यतपसस्तस्करैः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानमिति अभिधीयमानोच्चार्य्यमाणा शेषसुगमं अभावस्य भावधीन निरूपणतया स्तेयलक्षणमाह स्तेयमशास्त्र पूर्व्वकमिति विशेषेण सामान्यं लक्षते इत्यर्थः मानस व्यापारपूर्व्वकत्वाद्वाचनिक कायिक व्यापारयो प्राधान्यान्मनो व्यापार उक्तोऽस्पृहा रूपमिति ब्रह्मचर्य्यं स्वरूपमाह गुप्तेति। संयतोभस्थोपि हि स्त्रीप्रेक्षण तदालाप कन्दर्पायतन तदङ्ग स्पर्शन शक्तो न ब्रह्मचर्य्यं वानिति तन्निराशयोक्तं गुप्तेन्द्रियस्येति इन्द्रियान्तराण्यपि तत्र लोलुपानि रक्षणीयानीति अपरिग्रह स्वरूप-

ते तु—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्ना सार्व्वभौमा महाव्रतम्॥३१॥

तत्राहिंसाजात्यवच्छिन्ना मत्स्यवधकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा सैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामिति सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्द्दश्यां न पुण्ये ऽहनि हनिष्यामिति सैव त्रिभि रुपरतस्य समयावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थेनान्यथा हनिष्यामिति यथा च क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसान्यत्रेति एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्व्वथैव परिपालनीयाः सर्व्वभूमिषु सर्व्वविषयेषु सर्व्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्व्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्ते॥ ३१ ॥

माह विषयाणामिति तत्र सङ्गदोष उक्तो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति हिंसालक्षणश्च दोषोनानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति अशास्त्रीयाणामयत्नोपलभ्यानामपि विषयाणां निन्दित प्रतिग्रहादिरूपार्ज्जन दोष दर्शनात् शास्त्रीयाणामप्युपार्ज्जितानाञ्च रक्षणादि दोषदर्शनाद स्वीकरणमपरिग्रहः॥ ३०॥

सामान्यत उक्ता यादृशाः पुनर्योगीनामुपादेयास्तादृशान् वक्तुं सूत्रमवतारयति। तेत्विति। जा—तं। सर्व्वासु जात्यादि लक्षणासु भूमिषु विदिताः सार्व्वभौमाः अहिंसादय इत्यन्यत्राप्यवच्छेद ऊहनीयः सुगमं भाष्यं॥३१॥

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि-
नियमाः ॥३२॥

तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यमाभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनं। सन्तोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा। तपोद्वन्द्वसहनं द्वन्द्वञ्च जिघत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौन कारमौने च व्रतानि चैव यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणा मध्ययनं प्रणवजपोवा ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्व्वकर्म्मार्पणं "शय्यासनस्थोथ पथि व्रजनं वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः। संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी।" यत्रेदमुक्तं ततः प्रत्यक् चेतनाधिगमोप्यन्तराया भावश्चेति ॥ ३२ ॥

शौचादि नियममाचष्टे। शौ- मा.। व्याचष्टे शौचमिति। आदि शब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते। गोमूत्रयावकादि। मेध्यं तस्याभ्यवहरणादि आदिशब्दात् ग्रासपरिमाणसंख्यानि यमादयोग्राह्या. मेध्याभ्यवहरणादि जनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्य्यकारणोपचारात् चित्तमला: मदमानासूयादयः तदपनयो मनःशौचं प्राणयात्रामात्र इतोऽभ्यधिकस्यानुपादित्सा सन्तोषः प्रागेव स्वीकरस्य परित्यागादिति विशेषः काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं अवचनमाकारमौनं परिक्षीय वितर्कजाल इति वितर्को वक्ष्यमाणः संशय विपर्य्ययौ चेति एतावता सुखाभिसन्धिरुक्तः एते च यमनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः

एतेषां यमनियमानाम्—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥३३॥

यदास्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्काजायेरन् हनिष्या-म्यहमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणाति दीप्तेन बाध्यमानस्तत् प्रतिपक्षान् भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्व्वभूताभयप्रदानेन योगधर्म्मः स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान् पुनस्तानाददान

"ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् । स्वाध्याय शौच सन्तोष: तपांसि नियतात्मवान् । कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः" एते यमाः स नियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विशिष्ट फलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदा" इति ॥३२॥

श्रेयां बहुविघ्नानीति एषामपवादसम्भवे तत् प्रतिकारोपदेशं परं सूत्रमवतारयति एतेषां यमनियमानामिति । सूत्रं वि—नं । वितर्कानां भाष्ये-नास्ति तिरोहितमिव किञ्चन तत्र वितर्कानां स्वरूप प्रकार कारणधर्म्म-फलभेदान् प्रतिपक्ष भावना विषयान् प्रतिपक्षभावना स्वरूपाभिधित्सया सूत्रमाह वि – नं । व्याचष्टे तत्र हिंसेति प्राणभृद्दयापरिसंख्येय-त्वान्नियम ।वकल्प समुच्चया सम्भविनः हिंसा हिंसादिषु तत्राधर्म्मतः तमः समुद्रेके

स्तुल्यः खवृत्तेनेति भावयेत् यथा श्वावान्तावलेहृत तथा त्यक्तस्य पुनरादान इति एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥३४॥

तत्र हिंसा तावत् कृतकारितानुमोदितेति त्रिधा लोभेन मांसचर्म्मार्थेन क्रोधेनापकृतमनेनेति मोहेन धर्म्मो भविष्यति लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधाः मृदुमध्याधिमात्रा इत्येवं सप्तविंशति भेदा भवन्ति हिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रेधा मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति । तथा मृदुमध्यः मध्यमध्य स्तीव्रमध्यइति तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसङ्ख्या प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वा-

मिति चतुर्व्विध विपर्य्यय लक्षणस्या ज्ञानस्याभ्युदय इत्यज्ञान फलत्वमप्येतेषामिति दुःखज्ञानानन्त फलत्वमेव हि प्रतिपक्षभावनं तदभ्यासादेभ्यो निवृत्तिरिति । तदेव प्रतिपक्षभावनं स्फोरयति अध्यस्य पश्चादवीर्य्यं प्रयत्नं कायव्यापार हेतुं प्रथममाक्षिपति यूपनियोजेन तेन हि पर्व्वतप्रागल्भ्यं भवति शेषमति स्फुटम् ॥३३॥

उक्ता यमनियमास्तदपवादकामाश्च वितर्काणां प्रतिपक्षभावनातो हानिरुक्ता

दिति एवमनृतादिष्वपि योज्यं ते खल्वमी वितर्का दुःखाज्ञानानन्तफलाइति प्रतिपक्षभावनं दुःखमज्ञानं चानन्तफलं येषामिति प्रतिपक्षभावनं तथाच हिंसकः प्रथमं तावत् बध्यस्य वीर्य्यमाक्षिपति। ततः शस्त्रादि-निपातेन दुःखयति। ततो जीवितादपि मोचयतीति। ततो वीर्य्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्य्यं भवति दुःखोत्पादान्नरकतिर्य्यक्प्रेतादिषु दुःखमनु भवति जीवितव्यपरोपणात् प्रतिक्षणञ्च जीवितात्यये वर्त्तमानो-मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य नियतविपाकवेदनीयत्वात् कथञ्चिदेवोच्छ्वसति यदिच कथञ्चित् पुण्यावापगता हिंसा-भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति एव मनृतादिष्वपि योज्यं यथा सम्भवं एवं वितर्कानाञ्चामुमेवानुगतं विपाक-मनिष्टं भावयन्नवितर्केषु मनः प्रणिदधीत प्रतिपक्षभाव-नात् हेतोर्हेया वितर्का यदास्युरप्रसवधर्म्माणस्तदा तत्कृत मैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति ॥ ३४ ॥

तद्यथा—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

सप्रत्ययप्रत्यूहं यमनियमाभ्यासात् सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिह्नानि उपन्यस्यति यत्परिज्ञानात् योगी तत्र तत्र कृत कृत्यः कर्त्तव्येषु प्रवर्त्तते इत्याह यदेति ॥ ३४ ॥

शाश्वतिक विरोधा अप्यश्वमहिष मूषकमार्जाराऽहि नकुलादयोपि भगवतः प्रतिष्ठिताऽहिंसस्य सन्निधानात्तच्चित्तानुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥ ३५ ॥

सर्व्वप्राणिनां भवति ॥३५॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्॥ ३६ ॥

धार्म्मिकोभूया इति भवति धार्म्मिकः स्वर्गं प्राप्नु-हीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग् भवति ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्व्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ॥३७॥

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति। सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति इति ॥ ३८ ॥

सत्वं क्रियमाध्यौ धर्म्माधर्म्मौ क्रिया तत्फलञ्च स्वर्गनरकादि ते एव आश्रय णीत्याश्रयस्तस्य भावस्तत्वं तदस्य भगवतो वाचोभवतीति क्रियाश्रयत्वमाह धार्म्मिक इति। फलाश्रयत्वमाह स्वर्गमिति अमोघा अप्रतिहता ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्व्वरत्नोपस्थानं सुबोधम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः। वीर्य्यं सामर्थ्यं यस्य लाभाद प्रतिघान् गुणान् अणिमादीन् उत्कर्षयत्युपचिनोति सिद्धश्च तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरूहा द्यपरिणामभिरुपेतो विनेयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतदङ्ग विषयमाधातुं समर्थो भवतीति॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासम्बोध. ॥ ३६॥

अस्य भवति कोऽहमासं कथमहमासं किंखिदिदं कथं स्विदिदं कोवा भविष्याम् कथं वा भविष्याम् इत्येवमस्य पूर्व्वान्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्त्तते एतायमस्थैर्य्येसङ्गय: नियमेषु वक्ष्यमाण: ॥ ३८ ॥

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्ग: ॥ ४० ॥

स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौच मारभमाण: कायावद्यदर्शी कायानभिष्वङ्गीयति भवति किञ्च परैरसंसर्ग: कायस्वभावा-

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्म कथन्ता सम्बोध: । निकाय विशिष्ट देहेन्द्रियादिभिरभिसम्बन्धो जन्म तस्य कथन्ता किं प्रकारता तस्या: सम्बोध: साक्षात्कार: सप्रकारातीन्द्रिय शास्त्रोदिताऽव्यपदिश्य जन्मपरिज्ञानमिति यावत् अतीतं जिज्ञासते कोऽहमासमिति । तस्यैव प्रकार भेदमुत्पाद्‌ स्थितौच जिज्ञासते कथमहमासमिति । वर्त्तमानस्य जन्मन: स्वरूपं जिज्ञासते । किं स्विदिति शरीरं भौतिकं किंभूतानां समूह मात्रमाहोस्वित् भौन्यदिति । अत्रापि कथं स्विदित्यनुषञ्जनीयं क्वचित् उत एव अनागतं जिज्ञासते के भविष्याम इति अत्रापि कथं स्विदित्यनुषङ्ग एव स्येति पूर्व्वान्तोतीत: परान्तं भविष्यन्मध्यो वर्त्तमानस्तेष्वात्मनीभाव: शरीरादि सम्बन्धस्तस्मिन् जिज्ञासा ततश्च ज्ञानं यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति न्यायात् । । ३८ ॥

शौ— गं । अनेन वाह्यशौच सिद्धि सूचकं कथितं ॥ ३८ ॥

वल्लीको स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिः प्रक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्यते।

किञ्च—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति। एतच्छौचस्थैर्यादधिगम्यत इति ॥४१॥

तथाचोक्तम्—

सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्। तृष्णा-क्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ॥ ४२ ॥

आन्तरं शौचसिद्धिसूचकमाह। किञ्चेति स च चित्तमलानामाक्षालने चित्तसत्त्वममलं प्रादुर्भवति वैमल्यात् सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छे तदैकाग्र्यं ततो-मनस्तन्त्राणामिन्द्रियाणां तज्जयाज्जयस्तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति ॥ ४१ ॥

स—भः। नविद्यतेऽस्मादुत्तमः इत्यनुत्तमः। यथा चोक्तं प्रजापतिना पुरो

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्व्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलं तदावरणमलापगमात् कायसिद्धिरणिमाद्या तथेन्द्रियसिद्धि दूराच्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्य्ये चास्य वर्त्तन्ते इति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्व्वभावस्य समाधिसिद्धिर्यया सर्व्वमीप्सितमवितथं जानाति देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे च ततोऽस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानातीति ॥ ४५ ॥

यौवनम यता "या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतां। तां तृष्णां संत्यजन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्य्यते"। तदेतद्दर्शयति। यच्च कामसुखं लोके इत्यादिना ॥ ४२ ॥

तपःसिद्धिसूचकमाह। का—सः। अशुद्धिलक्षणमावरण तामसमधर्म्मादि अणिमादि महिमा प्राप्तिश्च सुगम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्याय सिद्धि सूचक माह। स्वा—गः। सुगमम् ॥ ४४ ॥

स—णात्। नच वाच्यमीश्वर प्रणिधानादेव चेत् संप्रज्ञात सिद्धौ च संयोग

उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनि वक्ष्यामः तत्र ।—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथा पद्मासनं वीरासनं भद्रासनं स्वस्तिकं दण्डासनं सोपाश्रयं पर्य्यङ्कं क्रौञ्चनिषदनं हस्तिनिषदनं उष्ट्रनिषदनं समसंस्थानं स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादीति ॥ ४६ ॥

पृथगेव न दग्धइव कृतार्थता पुरुषार्थताच । नचैव मनन्तरं गताधारणाध्यान समाधीनां संप्रज्ञात सिद्धौ संप्रज्ञात समान गोचर तयाङ्गान्तरेभ्योऽतदर्गोचरेभ्योऽत्यान्तरंगत्व प्रतीतिरीश्वर प्रणिधानमपि हीश्वर गोचरं न सप्रज्ञेयगोचरमिति बहिरङ्गमिति सर्व्वमवदातं प्रज्ञानातीति प्रज्ञाव्युत्पत्तिदर्शिता ॥ ४५ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनि वक्ष्याम । तत्र स्थि—नं । स्थिरं निश्चलं यत् सुखं सुखावहं तदासनमिति सूत्रार्थः आस्यते अत्र वाऽनेन इत्यासनं। तस्य प्रभेदानाह तद्यथेति पद्मासनं प्रसिद्धं । स्थितस्यैकतर पादोभून्यस्तः एकतरश्चाकुञ्चितजानोरुपरिन्यस्तः । इत्येतद्वीरासनं । पादतले वृषण समीपे संपुटीकृत्य तस्योपरि पाणि कच्छपिकां कुर्य्यात् तद्भद्रासनं । सव्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घोर्व्वन्तरे दक्षिणञ्चाकुञ्चितं वामजङ्घोर्व्वन्तरे निक्षिपेदेतत् स्वस्तिकं । उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौभूमिश्लिष्ट जङ्घोरुपादौ प्रसार्य्य दण्डासन मभ्यसेत् योगपट्टक योगात्सोपाश्रयं जानुप्रसारित बाहोः शयनं पर्य्यङ्कः क्रौञ्चनिषदनादीनि । क्रौञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि पार्ष्णिपादाग्राभ्यां द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्य सम्पीडनं सम संस्थानं येन संस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्य्यं सुखं

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीति वाक्यशेषः प्रयत्नोपरमात् सिद्ध्यत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ॥ ४८ ॥

सिध्यति तदासनं स्थिरं सुखं तत् तत्र भगवतः सूत्रकारस्य सम्मतं तस्य विवरणं यथा सुखञ्चेति ॥ ४६ ॥

आसन स्वरूपमुक्ता तत् साधनमाह। प्र—भ्यां। सांसिद्धिकोहि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्य तत् कारणत्वे उपदेश वैयर्थ्यात् स्वरसत एव तत्सिद्धेः तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधकः विरोधीच स्वाभाविकः प्रयत्नः तस्यच याद्दच्छिकासन हेतुतयासन नियमोपहन्तृत्वात् तस्मादुपदिष्ट नियमासन मभ्यस्यता स्वाभाविक प्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविक प्रयत्न शैथिल्यमासन सिद्धिहेतुः अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरफणा सहस्र विधृत विश्वम्भरा मण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

आसन विजय सूचक माह। त—तः। निगदव्याख्यातं भाष्यं ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

स तु —

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः

आसनमप्युक्तं विष्णुपुराणे एवं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतं इति आसनानन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह त—स। रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्यते पूरके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कौष्ठ्यो वायुर्विरेच्य बहिर्धार्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्येणोच्यते। सत्यासनेति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति स त्विति। बा—क्ष्मः। वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरण

सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्व्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभावइति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देशइति। कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घात स्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः॥ ५०॥

प्रयत्नौघप्रविधारक प्रयत्नो नापि रेचक प्रयत्नौघ निवारण प्रयत्नोऽपि तर्हि किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारक प्रयत्न निरुद्धक्रियः शरीरएव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषय प्रादेश वितस्तिहस्तादि परिमितो निवाते प्रदेशे ईषिका तूलादि क्रियानुमितो बाह्य एव मान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिका स्पर्शसदृशेनानुमित स्पर्शेन निमेष क्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भाग क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानु मण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्न कालोमात्रा ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यम स एव त्रिगुणीकृत स्तृतीय स्तीव्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह सङ्ख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वास प्रश्वास क्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिका काल समानः प्रथमोदघात कर्मता नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणा-नामियत्ताकालो विवक्षितः श्वास प्रश्वासैयत्ता सङ्ख्येति कथञ्चिद्भेदः सखल्वयं प्रत्यह

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसङ्ख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथा-भ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्-पूर्व्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणा-यामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदा-रब्धएव देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्व्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभया-क्षेपपूर्व्वका गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषइति ॥ ५१ ॥

मभ्यस्तो दिनमपक्षमासादिक्रमेण देशकाल प्रचय व्यापितया दीर्घः परमनैपुण्य-समधिगमनीय तयाच सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

एवं त्रयोविशिष्टा लक्षिता, चतुर्थं लक्षयति वा-ह्ये। व्याचष्टे देशकाल-सङ्ख्याभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृतादृपादवरोपित, सोपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्-पूर्व्वको बाह्याभ्यन्तर विषयः प्राणायामो देशकाल संख्यादर्शन पूर्व्वकः न चासौ चतुर्थः तृतीयइव सकृत् प्रयत्नादङ्काय जायते किन्त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्था विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति ॥

ननूभयोर्गत्यभावस्तम्भवृत्तावप्यस्तीति। कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह। तृतीय इति अनालोचन पूर्व्व सकृत्प्रयत्न निर्वर्त्तित स्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचन पूर्व्वोबहु प्रयत्न निर्वर्त्तनीय इति विशेषः तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोयं तु देश-काल सङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्॥ ५२॥

प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते। महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसार निबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्ब्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथाचोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्॥ ५२॥

प्राणायामस्यावान्तर प्रयोजनमाह। तत इति। आव्रियतेऽनेन बुद्धि सत्त्व प्रकाश इत्यावरणं कर्म्म पाप्मा च व्याचष्टे प्राणायामानिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धि सत्त्व प्रकाश विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेय प्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः. कर्म्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत् कारणं क्लेशं लक्षयति अत्र वागमिना मनुमतिमाह। यत्तदाचक्षत इति महामोहेनारागः तदविनिर्भाग वर्त्तित्वाविद्यापि तद्ग्रहणेन गृह्यते अकार्य्यमधर्म्मः ननु प्राणायाम एव चेत्पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्ब्बलं भवतीति न तु सर्व्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्षते इति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह। तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह प्राणायामैर्दहेद्दोषानिति। प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः। प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ। कुरुतस्सद्वि-

अथ कः प्रत्याहारः—

स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः॥ ५३ ॥

स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियानि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते। यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः॥ ५३ ॥

धानेन तृतीयं संयमात्तयो" रिति। किञ्च व्यासः "प्राणायामैर्हि मनः स्थिरीकुर्व्वन् धारणासु योग्यं करोति॥ ५२ ॥

तदेवं यमादिभिः संस्कृत मयमाय प्रत्याहार मारभते तस्य लक्षण सूत्र मवतारयितुं पृच्छति अथेति। स्व—र। चित्तमपि मोहनीय रञ्जनीय कोपनीयैः शब्दादिभिः विषयैर्नसंप्रयुज्यते तदसंप्रयोगाच्चक्षुरादीन्यपि न सम्प्रयुज्यत इति सोयमिन्द्रियाणा चित्तस्वरूपानुकारः यत् पुन स्तत् चित्तमभिनिविशते न तत्रेन्द्रियाणां वाह्यविषयाणा मनुकारोपि अत उक्त मनुकारइवेति स्वविषया संप्रयोगस्य साधारणस्य धर्मस्य चित्तानुकार मिमित्तं मनम्या दर्शयति स्वेति। अनुकारं विवृणोति चित्तनिरोध इति। द्वयोर्निरोधे निरोधहेतुश्च प्रयत्नस्तुल्यइति सादृश्यं। अत्रैव दृष्टान्त माह यथा मधुकर राजमिति। दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति। अत्रापि विष्णुपुराण वाक्यं। "शब्दादिष्वनुषक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्। कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहार परा-

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५४ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादि ज्ञानमिन्द्रियजयइति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे

यम." । तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितं "वश्यता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम् । इन्द्रियाणामवश्यैः स्तैर्न योगी योगसाधकः" इति ॥ ५३ ॥

अस्यानुवादकं सूत्रं त—णां । ननु सन्ति किमन्या अपरमा इन्द्रियाणां वश्यता या अपेक्ष्य परमेयमुच्यते अत्त्रा ता दर्शयति । शब्दादिष्विति एतदेव विवृणोति । शक्तिः रागोव्यसनं कया व्युत्पत्त्या व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येनं श्रेयस इति तद्भावो ऽव्यसनं वश्यता । अपरामपि वश्यतामाह अविरुद्धा श्रुत्याविरुद्धं शब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेष्वप्रवृत्तिः सैव न्याय्या न्यायादनपेता यतः अपरामपि वश्यतामाह शब्दादि संप्रयोग इति शब्दादिष्विन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वेच्छया भोग्येषु स खल्वयं स्वतन्त्रो न भोग्यतन्त्रइत्यर्थः । अपरामपि वश्यतामाह रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं माध्यस्थेन शब्दादि ज्ञानं इत्येके सूत्रकाराभिमतां ।

परमर्षि संमतामाह चित्तस्यैकाग्र्यात् सहेन्द्रियैरप्रवृत्तिरेव शब्दादिष्विति जैगीषव्यः । अस्याः परमतामाह परमात्विति तु शब्दो वश्यतान्तरेभ्यो विशिनष्टि वश्यतान्तराणि हि विषयाशी विषसम्प्रयोगशालितया लेशविषसम्पर्कशङ्कातापं क्रामन्ति नहि विषविद्यावित् प्रकृष्टोपि वशीकृत भुजङ्गमो भुजङ्गमङ्के निधाय स्वपिति विस्रब्धः इयन्तु वश्यता विदूरीकृत निखिल विषयव्यतिषङ्गनिराशङ्कतया

निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकृत मुपा- यान्तरमपेक्षन्ते योगिनइति ॥ ५४ ॥

इति पातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचने
साधननिर्द्देशोनाम द्वितीय पादः ॥ २ ॥

धरमेत्युच्यते नेतरेन्द्रिय जयवदिति । यथा यतमानसंज्ञायामेकेन्द्रिय जयेपी- न्द्रियान्तर जयाय प्रयत्नान्तर मपेक्षन्ते नचैवं चित्तनिरोधे वाह्येन्द्रिय निरो- धाय प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

क्रियायोगं जगौ क्लेशान् विपाकान् कर्म्मणामिह ।
तत् व्यूहानञ्च द्वितीये पादे योगस्य पञ्चकमिति ॥ २ ॥

इति महामोहपाध्याय वाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां
साधननिर्द्देशोनाम द्वितीयपादः ॥२॥

विभूतिपादः ।

उक्तानि पञ्च वहिरङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्याः -

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्रइत्येवमादिषु देशेषु वाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धोधारणा ॥ १ ॥

प्रथम द्वितीय पादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम्। तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः प्रतीत्यादहेतवो विभूतयो वक्तव्या तासु संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यानसमाधि समुदाय इति विभूति साधनतया पञ्चभ्यश्च योगाङ्गेभ्यो वहिरङ्गेभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेष ज्ञापनार्थं मत्र त्रयस्योपन्यास तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीना कार्य्यकारणभावेन नियतपौर्व्वापर्य्यत्वात्तदनुरोधेणोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह उक्तानीति। देशाध्यात्मिक देशमाह। नाभिचक्र इति। आदिशब्देन ताल्वादयो ग्राह्याः बन्धः सम्बन्धः। वाह्यदेशमाह वाह्यइति। वाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेण इति अत्रापि पुराणं "प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियं। वशीकृत्य ततः कुर्य्याच्चित्त स्थानं शुभाश्रये' शुभाश्रया नाम्ना हिरण्यगर्भ वासव प्रजापति प्रभृतय इदञ्च तत्रोक्तम्।"मूर्त्तं भगवतोरूपं सर्व्वापाश्रय निष्पृहम्। एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्य्यते॥ तच्च मूर्त्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप। तत् श्रूयता मनाधारा धारणा नोपपद्यते। प्रसन्न वदनं चारु पद्मपत्रनिभेक्षणम्। सुकपोलं सुविस्तीर्ण ललाट फलकोज्ज्वलम्। समकर्णान्त विन्यस्त चारुकुण्डलभूषणम्। कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्कित वक्षसम्। वलीविभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेणच। प्रलम्बाष्टभुजं विष्णु मथवापि चतुर्भुजम्। समस्थितोरुजङ्घञ्च सुस्थिताङ्घ्रि कराम्बुजम्। चिन्तये

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता। सदृशप्रवाहप्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्म्मलवाससम्। किरीट चारु केयूर कटकादि विभूषितम्। शार्ङ्गचक्रगदा खड्ग शङ्खाच वलयान्वितम्। चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम्। तावत् यावत् दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा। एतदातिष्ठतोन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म कुर्व्वतः। नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदेति" ॥ १ ॥

धारणा साध्य ध्यानं लक्षयति। त—नं। एकतानता एकाग्रता सुगमं भाष्यम्। पुराणं "तद्रूप प्रत्ययैकाग्रा सन्ततिश्चान्य निस्पृहा। तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृपेति" ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति। त – धिः। व्याचष्टे। ध्यानमेवेति। ध्येयाकारनिर्भासमिति। ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्यानाकारस्येति अतएवाह। शून्यमिति ननु शून्यं चेत् कथं ध्येयं प्रकाशतेत्याह इवेति। अत्रैव हेतुमाह। ध्येयस्वभावावेशादिति। अत्रापि पुराणम् "तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूप

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

तदेतत् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः एक विषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते त्रदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति ॥ ४ ॥

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात् समाधिप्रज्ञाया भवत्यालोका यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदी भवति ॥ ५ ॥

ग्रहणं हि यत्। मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोभिधीयते" इति ध्येयात् ध्यानस्य भेदः कल्पना तद्धीनमित्यर्थं अष्टाङ्ग योगमुक्त्वा खाण्डिक्याय केशिध्वज उपसंहारः। "चेतस करणो ज्ञाणं करणं तदचेतन। निष्पाद्य-मुक्तिकार्य्यं वैकृतकृत्यं निवर्त्तते" इति ॥ ३ ॥

धारणा ध्यान समाधि रित्येतत् त्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विक संज्ञोच्चारणे गौरवं स्यादिति लाघवार्थं परिभाषा सूत्रमवतारति त्र-मः। व्याचष्टे। एकविषयाणीति वाचकत्व शङ्काम पनयति तदस्येति। तन्त्रते व्युत्पाद्यते योगी येन शास्त्रेण तत्तन्त्रं तद्भवा तान्त्रिकी संयमः प्रदेशाः परिणाम-त्रय संयमादित्येवमादयः ॥ ४ ॥

संयम विजयस्याभ्यास साधनस्य फलमाह। तत्-कः प्रत्यया न्तरानभिभूतस्य निर्मले प्रवाहेऽवस्थानमालोकः प्रज्ञायाः सुगमं भाष्यं ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमेर्यानन्तराभूमिस्तत्र विनियोगः। नह्यजिताधरभूमिरनन्तर भूमि विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते तदभावाच्च कुतः तस्य प्रज्ञालोक ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तर भूमिकस्य च नाधारभूमिषु परचित्तज्ञानादिसंयमोयुक्तः कस्मात् तदर्थस्यान्यतएवावगतत्वात् भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपाध्यायः कथमेवमुक्तम्। "योगेन योगोज्ञातव्यो योगोयोगात् प्रवर्त्तते। योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरमिति" ॥६॥

क्व पुनर्विनियुक्तस्य संयमस्य फलमेतदित्यत आह त—गः। भूमिं विशेषयति भाष्यकारः तस्येति जिताधराभूमेः यानन्तरा भूमिरवस्था अजिता तत्र विनियोग. स्थूलविषये वितर्के समाधौ वशीकृते संयमेन सयमस्याविजिते निर्वितर्के विनियोगः तस्मिन्नपि वशीकृते सविचारे विनियोगः एवं निर्विचारे विनियोगः इत्यर्थः अतएव स्थूलविषय समापत्ति सिद्धौ सत्यां पुराणे "तत्तदायुध भूषणापनयेन सूक्ष्म विषयः समाधिरवतारितः ततः। शंखगदाचक्रशार्ङ्गादि रहितं बुध.। चिन्तयेत् भगवद्रूपं प्रशान्तं साचसूत्रकं। यदा च धारणा तस्मिन्नवस्थानवती ततः। किरीट केयूर मुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत्। तदेकावयवं देव सोहं चेति पुनर्बुधः। कुर्यात् ततोह्यहमिति प्रणिधानपरोभवेदिति। कस्मात् पुनरधरांभूमिं विजित्योत्तरां विजयते विपर्य्ययःकस्मान्न भवति इत्यत आह। नह्यजिताधरभूमिरिति। न हि शिलाह्रदात् गङ्गां प्रतिप्रस्थितो प्राप्य सैधवनं गङ्गां प्राप्नोति ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तर भूमिकस्यचेति। कस्मात्तदर्थस्य उत्तर भूमि विजयस्य प्रत्यासन्नस्यान्यतो एवेश्वर

त्रयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं सम्प्रज्ञातस्य समाधेः पूर्व्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्यः इति ॥ ७ ॥

तदपि वहिरङ्गं निर्व्वीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयं निर्व्वीजस्य योगस्य वहिरङ्गं भवति कस्मात् तदभावेऽभावादिति ॥ ८ ॥

प्रणिधानादेवावगतत्वात् । निष्पादितक्रिये कर्म्मण्यनिमिषाधायिनः साधनस्य साधन न्यायादिति । स्यादेतदागमतः सामान्यतोऽवगतानामप्यवान्तरभूमिभेदाना कुतः पौर्व्वापर्य्यावगतिरित्यत आह । भूमिरस्या इति जितः पूर्व्वा योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञान प्रवर्त्याधिगमहेतुः अवस्थेवावस्थावानित्यभिप्रत्य तत् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मात् पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेऽपि संयमस्य तत्र तत्र विनियोग नेतरेषा पञ्चाना-मित्यत आह । त—भ्यः । तदिदं साधन त्रयं साध्यसमान विषयत्वनान्तरङ्गं सर्व्वेत्रं यमादयस्तस्मात् ते वहिरङ्गाइत्यर्थः साधनत्रयस्य सप्रज्ञात एवान्तरङ्गत्वं नत्वसप्र-ज्ञाते ॥ ७ ॥

तस्य निर्व्वीजतया तैः सह समानविषयत्वाभावात् तेषु चिरनिरूढेषु संप्रज्ञात परमकाष्ठाऽपरनाम । ज्ञानप्रसादरूप परवैराग्यानन्तर मुत्पादाच्चेत्याह तदिति । तस्य समान विषयत्व मन्तरङ्गत्व प्रयोजकमिह न तु तदनन्तरभावस्तस्य वहिरङ्गेश्वर प्रणिधानवर्त्तितया स व्यभिचारत्वादिति स्थिते स व्यभिचार मप्यन्तरङ्ग लक्षणं तदनन्तर भावित्वमस्य नास्ति तस्माद् दूरापेतान्तरङ्गता संयमस्यासंप्रज्ञात इति दर्शयितुं तदभावे भावादित्युक्तं ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृग-स्तदाचित्तपरिणामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥९॥

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधेन निरुद्धा निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्मा-स्तयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते निरोध-संस्कारा आधीयन्ते निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदेकस्य

परिणामत्रय संयमादित्युक्तोपयोगित्वमाण परिणाम त्रय प्रति पिपादयिषु निर्बिज प्रसङ्गेन पृच्छति अथेति व्युत्थान संप्रज्ञातयो श्चित्तस्य स्फुटतर परिणाम भेद प्रचया-नुभवान्न प्रश्नावतारो निरोधे तु मानुभूयते परिणामो नास्ति चित्तस्य त्रिगुणतया चलत्वेन गुणानां क्षणमपि अपरिणामस्यासम्भवादित्यर्थः । प्रश्नोत्तरं सूत्रं । व्युत्थान निरोधपरिणामः असम्प्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातो व्युत्थानं निरुध्यतेऽनेनेति निरोधो ज्ञान प्रसाद.परवैराग्यं तयो व्युत्थाननिरोध संस्कारयोरभिभव प्रादुर्भावो तत्र व्युत्थान संस्कारस्याभिभवो निरोध संस्कारस्याभिभाव: चित्तस्य धर्मिणो निरोध क्षणस्य निरोधावसरस्य द्वयोरवस्थयोरन्वयः न हि चित्तं धर्म्मि संप्रज्ञातावस्थायाञ्च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यते इति । ननु यथोत्तरे क्लेशा अविद्या निवृत्तौ निवर्त्तन्ते इति तन्निवृत्तौ न पृथक् प्रयत्नान्तरमास्थीयते एवं व्युत्थान प्रत्यय मूलाः संस्कारा व्युत्थान निवृत्तावेव निवर्त्तन्ते इति तन्निवृत्तौ न निरोध

चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणाम स्तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम ॥ ९ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षाप्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति । तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्म्मिणा संस्कारेण निरोधधर्म्मः संस्कारोऽभिभूयत इति ॥ १० ॥

संस्कारोपिचितव्य इत्यत आह । व्युत्थान संस्कारा इति न कारण मात्र निवृत्ति कार्य्यनिवृत्तिहेतुर्नाभूत् कुविन्द निवृत्तावपि पटस्य निवृत्तिरपितु यत् कारणात्मकं यत् कार्यं तत् कारण निवृत्तौ तत् कार्य्य निवृत्तिः उत्तरे च क्लेशा अविद्यात्मान इत्यतः अतस्तन्निवृत्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना नत्वेवं प्रत्ययात्मानः संस्काराश्चिर निरुद्धे प्रत्यये संप्रतिस्मरणदर्शनात्तस्मात् प्रत्यय निवृत्तावपि तन्निवृत्तौ निरोध संस्कार प्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः सुगममन्यत् । ९ ॥

सर्व्वथा व्युत्थान संस्काराभिभवेतु बलवता निरोध संस्कारेण चित्तस्य कीदृश परिणाम इत्यत आह । व्युत्थान संस्कार मलरहित निरोध संस्कार परम्परा मात्र वाहिता प्रशान्तवाहिता । कस्मात् पुनः संस्कार पाटवमपेक्षते नतु संस्कार मात्र मित्यत आह । तत् संस्कारमान्द्य इति तदिति निरोधं परामृशति ये तु नाभिभूयत इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परामृशन्ति ॥ १० ॥

सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः॥ ११॥

सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं तदिदं चित्तमपायोपजननयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः॥ ११॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः॥ १२॥

समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्त मुभयोरनुगतं पुनस्तथैव। आस-

सम्प्रज्ञात समाधि परिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति। स—मः। विक्षिप्तता सर्व्वार्थता सर्व्वविनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः आत्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपाया एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूत साध्यमानं समाधि विशेषणं भवतीति। ११॥

त—मः पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीत वर्त्तमानौ तुल्यौच तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणा-
माः व्याख्याताः ॥१३॥

माधिभ्रंषादिति । स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रता परिणामः ॥ १२ ॥

एतेन पूर्व्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चोऽवस्थापरिणामश्चोक्तोवेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्म्मयोरभिभव-प्रादुर्भवौ धर्म्मिणि धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणः त्रिभिरध्वभियुक्तः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः

पादृश्यं समाहित चित्तस्येति समाधि निष्पत्तिः दर्शिता ॥ तथैवैकाग्रमेव अवधिमाह आसमाधि भ्रंषात् । भ्रंशादिति ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकञ्च वक्ष्यमाणोपयिकञ्च भूतेन्द्रिय परिणामं विभजते ए-ताः । व्याचष्टे एतेनेति ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामास्तत् कथं तेषामतिदेश इत्यत आह । तत्र व्युत्थाने निरुद्धयोरिति धर्मलक्षणावस्था शब्दाः परं नोच्चारिताः न तु धर्म लक्षणावस्था परिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः तथा हि व्युत्थान निरोध संस्कारयोरित्यत्रैव सुत्रे धर्म परिणाम उक्त इमञ्च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारयो लक्षणपरिणामोपि सूचित एवेत्याह लक्षण परिणाम इति लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं कालभेदः तेन हि लक्षितवस्तु वस्त्वन्तरेभ्यः कालान्तर युक्तेभ्योऽव्यवच्छिद्यत इति

यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां वियुक्तः तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं लक्षणं हित्वा धर्म्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं। प्रतिपन्नमेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा नचानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः। एवं पुन र्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्म्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एवोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तमित्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति। तथाऽवस्थापरिणामो निरोधलक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्ब्बला व्यु-

निरोध त्रिलक्षणः अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः कालवचनः स खल्वनागत लक्षण मध्वानं प्रथमं हित्वा तत् किमध्ववत् धर्म्मनिरोधत्व मप्यति पतति नेत्याह धर्म्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्र विरोधी ऽनागत आसीत् सएव संप्रति वर्त्तमानो न तु निरोधी ऽनिरोध इत्यर्थः। वर्त्तमानता स्वरूप व्याख्यानं यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थः क्रियाकारित्वाभिव्यक्तिः समुदाचारः एषोऽस्य प्रथम मनागत मध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा। स्यादेतत् अनागत मध्वानं हित्वा चेद्वर्त्तमानता मापन्नस्ताम् हित्वा अतीता मापत्स्यते इत्त भो रध्वना मुत्पादविनाशौ स्यातां न चेष्यते नह्यसतोत्पादो नापि सतोविनाश इत्यत आह। नचातीता नागताभ्यां सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्तइति। अनागतस्य निरोधस्य वर्त्तमानता लक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमान व्युत्थानस्यातीततां तृतीय मध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति तत् किं निरोध एवानगतो न व्युत्थानं नेत्याह। एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थान जात्यपेक्षया पुनर्भावः न व्यक्त्यपेक्षया न ह्यतीतं

स्थानसंस्कारा इत्येष धर्म्माणामवस्थापरिणामः तत्र धर्म्मिणोधर्म्मैः परिणामो धर्म्माणां अध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणामः इत्येवं धर्म्मलक्षणावस्था परिणामैः शून्यं क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते। चलञ्च गुणवृत्तं गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति। एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्म्मधर्म्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः। परमार्थतस्त्वेक एव परिणामो धर्म्मिस्वरूपमात्रो

पुनर्भवतीति। स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थ क्रियाक्षमस्याविर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम उक्तः तस्यातीतेषु पौनः पुन्येन वर्त्तत इत्यत आह। एवं पुनरिति धर्म्मपरिणाम-सूचितमेवावस्था। परिणाममाह तथेति धर्म्माणां वर्त्तमानाध्वनां बलवत्ता बलवत्वे ऽवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्यं परिणामः उपसंहरति एष इति परिणाम भेदानां सम्बन्धिभेदान्निर्धारयति। तत्रानुभवानुसारात् धर्म्मिण इति॥ तत् किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह। एवमिति कस्मात् पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत आह। चलञ्च ति। चोहेत्वर्थः वृत्तं प्रचारः एतदेव कुत इत्यत आह। गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमवैव पुरस्तात् सोयं त्रिविधोपि चित्तपरिणामः भूतेन्द्रियेषु सञ्चकारेण निर्द्दिष्ट इत्याह। एतेनेति। एष धर्म्मधर्म्मिभेदो धर्म्मधर्म्मिणोर्भेदमालम्ब्य तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्म्मिणां गवादि घटादि र्वा धर्म्मपरिणामः। धर्म्माणां चातीतानागत वर्त्तमान रूपता लक्षण परिणामः वर्त्तमान लक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्य कौमार यौवनवार्द्धक्यमवस्थापरिणामः घटादीनामपि नव पुरातनतावस्था परिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्म्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्म्मपरिणामो धर्म्मस्य वर्त्तमानादि लक्षण परिणामो वर्त्तमान लक्षणस्य रत्नाद्यालोचन स्फुटत्वा स्फुटत्वादिरवस्था परिणामः सोयमेवंविधो भूतेन्द्रिय परिणामो धर्म्मिणो धर्म्म-

हि धर्म्मोधर्म्मिविक्रियैवैष धर्म्मद्वारा प्रपञ्चते इति तत्र धर्म्मस्य धर्म्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्त्तमानेषु भावा-न्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वान्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वमिति अपर आह "धर्म्मानभ्यधिको धर्म्मी पूर्व्वतत्त्वानतिक्रमात्" पूर्व्वपरावस्था भेद मनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्त्तेत यद्यन्वयी स्यादित्यय मदोषः कस्मात् एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्ते

लक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः। अभेदमाश्रित्याह। परमार्थतस्त्विति न शब्दोभेदपक्षाद्विशिनष्टि पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते नत्वन्यस्य परिणामस्य निषि-ध्यते। कस्मात् धर्म्मिस्वरूपमात्रोह्येति ननु यदि धर्म्मिक्रियैव धर्म्मः कथमसङ्कर प्रत्ययो लोके परिणामिष्वित्यत आह। धर्म्मद्वारेति धर्म्मशब्देन धर्म्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तद्द्वारेण धर्म्मिण एव विक्रियेत्यकात्वासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदोपि धर्म्मिणः परस्परासङ्करात्। ननु धर्म्माणामभिन्नत्वे धर्म्मिणोऽध्वमात्र भेदे धर्म्मिणो ऽनन्यत्वेन धर्म्मेणापि इहधर्म्मिवद्भवितव्यमित्यत आह तत्र धर्म्मस्येतिभावः संस्थान-भेदः सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचक स्वस्तिक व्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति न तु द्रव्यं सुवर्णतामुपैति अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोभिसन्धिः एकान्तवादिनं बौद्धमुत्थापयति अपर आहेति धर्म्माएवहि रुचकादयस्तयोव्यक्ताः परमार्थ सन्तो न पुनः सुवर्णं नाम किञ्चिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति यदि पुन-र्निवर्त्तमानेष्वपि धर्म्मेषु द्रव्यमनुगतं भवेत्तती न चितिशक्तिवत् परिणमेत अपितु कौटस्थ्येनैव परिवर्त्तेत परिणामात्मकं रूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्त्तनं परिहत्तिः यथा चितिशक्तिरन्यथान्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपाद प्रच्युता कूटस्थनित्यैवं सुवर्णाद्यपि स्यान्न चेष्यते तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्म्मेभ्य इति परि-

दपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति । लक्षणपरिणामः धर्मोऽध्वसु वर्त्तमानः अतीतोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तस्तथाऽनागतोऽनागतलक्षणयुक्तः वर्त्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तस्तथा वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यामवियुक्त इति यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति । अत्र लक्षणपरिणामे सर्व्वलक्षणयोगादध्वसंकरः प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत इति तस्य परिहारो

हरति अयमदोष इति कस्मादेकान्तानभ्युपगमात् यदि चितिशक्तिरिव द्रव्यस्यैकान्तिकीं नित्यतामभ्युपगच्छेम अतएवमुपालभ्येमहि नत्वैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे किन्तु तदेतत् त्रैलोक्यं न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तेरर्थक्रियाकारिणोऽपादपैति कस्मान्नित्यत्व प्रतिषेधात् प्रमाणेन यदिह घटीव्यक्तेर्नापेयात् कपाल शर्करा चूर्णादिष्ववस्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्व्ववत उपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्य्यात्तस्मादनित्यं त्रैलोक्यं अस्तु तर्ह्यनित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगणारविन्दवदिति तुच्छत्वादित्यत आह । अपेतमप्यस्ति नात्यन्त तुच्छता येनैकान्ततोऽनित्यं स्यादित्यर्थः कस्माद्विनाश प्रतिषेधात् प्रमाणेन तथाहि यत्तुच्छं न तत् कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये करोति यथा गगणारविन्दं करोति चैतत् त्रैलोक्यं कदाचिदुपलब्ध्यर्थक्रिये इति कथोत्पत्तिमत् द्रव्यत्व धर्म्मलक्षणावस्था योगित्वादयोऽप्यत्यन्त तुच्छ गगनमलिन मरीचिकादि व्यावृत्ताः सत्वहेतव उदाहार्य्या तथाच नात्यन्तनित्यो येन चितिशक्तिवत् कूटस्थ नित्यः स्यात् किन्तु कथं चिन्नित्यः तथाच परिणामीति सिद्धं एतेन अपिण्डाद्यवस्थासु कार्य्याणां घटादीनामनागतानां सत्वं

धर्म्माणां धर्म्मत्वप्रसाध्यं। सति च धर्म्मत्वे लक्षणभेदोपि वाच्यो न वर्त्तमान समय एवास्य धर्म्मत्वं एवं हि चित्तं राग धर्म्मकं स्यात् क्रोध काले रागस्यासमुदाचारादिति किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति सम्भवः क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावोभवेदिति। उक्तञ्च रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते सामान्यानित्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते तस्मादसङ्करो यथा रागस्यैव क्वचित् समुदाचार इति न तदानीमन्यतराभावः किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत

वेदितव्यं स्यादेतदपीतमपि चदस्ति। कस्मात् नैवन्नोपलभ्यत इत्यत आह। संस-र्गात् स्वकारण लयात् सौक्ष्म्य दर्शनानर्हत्वं ततश्च अनुपलब्धिरिति। तदेव धर्म्मपरिणामं लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते। लक्षण परिणाम इति एकैकं लक्षणं लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः। नन्वेक लक्षण-योगे लक्षणान्तरेणानुभूयेते तत्कथं तद्योग इत्यत आह। यथा पुरुष इति। तस्यनुभवाभावः प्रमाण सिद्धमपलपित तदुत्पादएव तत्र तत्सद्भावे प्रमाणमसत उत्पादासम्भवात नरविषाणवदिति।

परीक्ष दोषमुत्थापयति। अत्र लक्षण परिणाम इति यदा धर्म्मवर्त्तमान सदैव यद्यतीतो नागतश्च तदाचयोप्यध्वानः सङ्कीर्य्येरन् अनुक्रमेण च अध्वनां भावे अस-दुत्पाद प्रसङ्ग इति भावः। परिहरति तस्य परिहार इति वर्त्तमानतैव हि धर्म्मणामनुभवसिद्धा ततः प्राक् पश्चात् काल सम्बन्ध मवगमयति न खल्वसदुत्पद्यते न च सद्विनश्यति। तदिदमाह एवं हि न चित्तमिति क्रोधोत्तर कालं हि चित्तं राग धर्म्मकमनुभूयते यदा च रागः क्रोध समये ऽनागतत्वेन नासीत्तत्कथमसावुत्पद्येत अनुत्पन्नश्च कथमनुभवेदिति भवत्वेवं तथापि कुतोऽध्वनामसङ्कर इति पृच्छति किञ्चेति

द्रव्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः। तथा लक्षणस्येति न धर्म्मो त्र्यध्वा धर्म्मास्तु त्र्यध्वानस्ते लक्षिता अलक्षिताश्च तां ताम वस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्द्दिश्यन्ते अवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने यथाचैकत्वेपि स्त्रीमता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति। अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः कथं अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात् यदा धर्म्मः स्वव्यापारं

किं कारणमसङ्करे च पुनरर्थे उत्तरमाह त्रयाणां लक्षणानां युगपन्नास्ति सम्भवः कश्चिन्नैकस्यां चित्तवृत्तौ क्रमेण क्रमेण तु लक्षणा एकतमस्य स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो-भवेत् सम्भवेत् लक्ष्याधीन निरूपण तया लक्षणानां लक्ष्यानुसारेण तद्वृत्ता। अत्रैव पञ्चशिखाचार्य्य सम्मति माह उक्तञ्चेति एतच्च प्रागेव व्याख्यात उपसंहरति तस्मादिति आविर्भाव तिरोभाव रूप विरुद्धधर्म्म संसर्गाद सङ्करोध्वनामिति दृष्टान्त माह। यथा रागस्येति पूर्व्वं क्रोधस्य रागसम्बन्धावगमो दर्शित इति। इदानीन्तु विषयान्तरवर्त्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्त्तिना रागान्तरेण सम्बन्धावगम इति। दार्ष्टान्तिक माह। तथा लक्षणस्येति। ननु सत्यप्यनेकान्ताभ्युपगमे भेदोस्तीति धर्म्मलक्षणावस्थान्यत्वे तदभिन्नस्य धर्म्मिणोप्यन्यत्व प्रसङ्गः स एव च नेष्यते तदनुग-मानुभव विरोधादत्यत आह। न धर्म्मस्त्र्यध्वायत स्तदभिन्नाधर्म्मास्त्र्यध्वानः धर्म्मा-णामध्वत्रय योग मेव स्फोरयति। ते लक्षिता अभिव्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत् अलक्षिता अनभिव्यक्ता अनागता अतीता इति यावत् तत्र लक्षितानां तामवस्थां बलवत्व दुर्व्वलत्वादिकां प्राप्नुवन्तो ऽन्यत्वेन प्रतिनिर्द्दिश्यन्ते। अवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः। अवस्था शब्देन धर्म्मलक्षणावस्था उच्यन्ते। एतदुक्तं भवत्यनुभव एव हि धर्म्मिणो धर्म्मादीनां भेदाभेदौ व्यवस्थापयति नह्यैकान्तिके ऽभेदधर्म्मादीनां

न करोति तदानागतः यदा करोति तदा वर्त्तमानः यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इत्येवं धर्म्मधर्म्मिणो लक्षणानामवस्थानाञ्च कौटस्थं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते नासौ दोषः कस्मात् गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्द्दवैचित्र्यात् यथा संस्थानमादिमद्धर्म्ममात्रं शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनामेवं लिङ्गमादिमद्धर्म्ममात्रं सत्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां तस्मिन् विकारसंज्ञेति तत्रेदमुदाहरणं मृद्धर्म्मी पिण्डाकाराद्धर्म्माद्धर्म्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्म्मतः परिणमते

धर्म्मिणो धर्म्मिरूपवद्धर्म्मादित्व नाध्यैकान्तिकं भेदे गवाश्ववत् धर्म्मादित्वं स चानुभवो नैकान्तिकत्व मवस्थापयन्नपि धर्म्मादिषूपजनापाय धर्म्मकेष्वपि धर्म्मिण मेक मनुगमय धर्म्मांश्च परस्परतोव्यावर्त्तयन् प्रत्यात्म मनुभूयते इति तदनुसारिणो वयं न तमति वर्त्त्य स्वेच्छया धर्म्मानुभवान् व्यवस्थापयितु मीश्महे इति अत्रैव लौकिकं दृष्टान्त माह । यथैकाविरेति । यथा तदेव रेखास्वरूपं तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यते एवं तदेव धर्म्मिरूपं तत्तत् धर्म्म लक्षणावस्था भेदेनान्यत्वेन प्रति निर्द्दिश्यते इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकार्थं दृष्टान्तान्तर माह । यथा चैकत्वेपीति । अत्रान्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति अवस्थेति । अवस्था परिणामे धर्म्म लक्षणावस्था परिणामे कौटस्थ्य दोष प्रसङ्ग उक्तो धर्म्मिधर्म्म लक्षणावस्थानां पृच्छति । कथमिति उत्तरं अध्वनो व्यापारेणेति दध्नः किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्त्तमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्दधि तो: यदा धर्म्मं दधिलक्षणः स्वव्यापारं दाधिकाद्याकारं भं क्षीरे सन्नपि न करोति तदा नागतः यदा करोति तदा वर्त्तमानः यदा कृत्वा निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापारात् दाधिक्याद्याकारात् तदातीत इति । एवं त्रैकाल्येपि सत्वादिधर्म्मिणो लक्षणानामवस्थानाच कौटस्थ्यं प्राप्नोति सर्व्वेषां सत्वाद्वि

घटाकार इति घटाकारोनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमान लक्षणं प्रतिपद्यते इति लक्षण परिणामते घटोनवपुराणतां प्रतिक्षणमनुभवन् अवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति धर्म्मिणोपि धर्म्मान्तरमवस्थाधर्म्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेति एक-एव द्रव्यपरिणामः भेदेनोपदर्शित इति एवं पदार्थान्तरे ष्वपि योज्यमिति एते धर्म्मलक्षणावस्था परिणामा धर्म्मि-स्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्व्वानमून् विशेषानभिप्लवते । अथ कः परिणामः अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्व्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरोत्पत्तिः परिणामइति ॥१३॥

नित्यत्वं चतुर्णामपि च सर्व्वदा सत्वे क्षमत्वे वा नोत्पादः तावन्मात्रञ्च लक्षण कूटस्थ नित्यतायाः न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थ नित्यायाः कश्चिदन्योविशेष इति भावः परिहरति नासौ दोषः कस्मात् गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्द्दो अन्योन्यभिभाव्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात् एतदुक्तं भवति यद्यपि सर्व्वदा सत्वगुणानामपि गुणि गुणानां तथापि विमर्द्द वैचित्र्येण तदात्मभूत तद्विकाराविर्भाव तिरोभाव भेदेन परिणामशालितया न कौटस्थ्यं चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूत विकाराविर्भाव: तिरोभाव इति कौटस्थ्यं यथाहुः"नित्यन्तमाहु विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति" इति विमर्द्द वैचित्र्यमेव विकार वैचित्र्ये हेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति यथा संस्थानं पृथिव्यादि परिणाम लक्षण मादिमद्धर्म्ममात्रं विनाशि तिरोभावि शब्दादीनां शब्दस्पर्शरूप रसगन्ध तन्मात्राणां स्वकार्य्यमपेक्षयाविनाशिनाम तिरोभाविनाम् । प्रकृतौ दर्शयति एवं लिङ्गमिति तस्मिन् विकार संज्ञा सत्वे वं विकारवती चिति शक्तिरिति तदेवं परीक्षक सिद्धां विकृतिञ्च प्रकृतिञ्चोदाहृत्य विकृतावेव लोकसि-

तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्म्मानुपाती धर्म्मी ॥ १४ ॥

योग्यतावच्छिन्ना धर्म्मिणः शक्तिरेव धर्म्मः सच फलप्रसवभेदानुमतिसद्भावः एकस्यान्योन्यश्च परिदृष्टः तत्र वर्त्तमानः स्वव्यापार मनुभवधर्म्मो धर्म्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते। यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति। तदा धर्म्मिस्वरूपमात्रत्वात् कोसौ केन भिद्येत। तत्र ये खलु धर्म्मिणो धर्म्माः शान्ता उदिता ऽव्यपदेश्याश्चेति तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः स्वव्यापारा उदितास्ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तराः वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीताः किमर्थमतीतस्यानन्तरा

द्वाया गुणविमर्द्द वैचित्र्यं धर्म्मलक्षणावस्था परिणाम वैचित्र्य इतुमुदाहरति। तत्रेद मुदाहरणमिति न चायं नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम इति सर्व्वेषामेव धर्म्मलक्षणावस्था भेदानामवस्थाशब्दा वाच्यत्वादेक एवावस्था परिणामः सर्व्वसाधारण इत्याह धर्म्मिणोपीति व्यापकं परिणाम लक्षणमाह अवस्थितस्येति। धर्म्मशब्द आश्रितत्वेन धर्म्मालक्षणावस्थावाचकः ॥१३॥

यस्यैष त्रिविध परिणामस्तं धर्म्मिणं सूत्रेण लक्षयति। तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्य धर्म्मानुपाती धर्म्मी। धर्म्मास्यास्तीति धर्म्मीति नाविज्ञाते धर्म्मे स शक्यो ज्ञातुमिति धर्म्मं दर्शयति। योग्यस्येति धर्म्मिणो द्रव्यस्य मृदादेः शक्तिरेव चूर्ण पिण्ड घटाद्युत्पत्ति शक्तिरेव धर्म्मास्तेषां तथाव्यक्तत्वेन भावइतियावत् ॥

न भवन्ति वर्त्तमानाः पूर्व्वपश्चिमताया अभावात् यथानागत वर्त्तमानयोः पूर्व्वपश्चिमता नैवमतीतस्य तस्मान्नातीतस्यास्ति समनन्तरस्तदानागत एव समनन्तरो भवति वर्त्तमानस्येति ॥

नन्वेवमव्यक्ततया सन्तस्ते ततः प्रादुर्भवन्तु उदकाहरणादयस्तु तैः स्वकारणाद् नासादिताः कुतः प्राप्ता इत्यत उक्तम्। योग्यतावच्छिन्नेति यासौ घटादीनामुत्पत्ति शक्तिः सोदकाहरणादि योग्यतावच्छिन्ना तेनोदकाहरणादयो घटादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इतिभावः। अथवा के धर्म्मिण इत्यत्रोत्तरं योग्यतावच्छिन्ना धर्म्मिण इति को धर्म्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरेव धर्म्मस्तेषां योग्यतैव धर्म्म इत्यर्थः अतस्तद्वान् धर्म्मी इति सिद्धं भवति तत्सद्भावे प्रमाणमाह स च फल प्रसव भेदानुमित एकस्य धर्म्मिणोऽन्यश्चान्यश्च चूर्णपिण्ड घटादिरूप इत्यर्थः कार्य्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत् परिदृष्ट उपलब्धः तत्रानुभवारोहिणो वर्त्तमानस्य स्वपिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्यां मृच्चूर्णं मृद्घटाभ्यां भेदमाह तत्र वर्त्तमान इति। यदि न भिद्यते पिण्डवच्चूर्णे घटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापार व्याप्ति प्रसङ्ग इति भावः अव्यक्तस्य तु पिण्डस्य नोक्तं भेदसाधनं सम्भवति इत्याह। यदात्विति कोऽसौ केन भेद साधनेन भिद्यत। तदेवं धर्म्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भेदं विभजते तत्र येष्वित्विति उदिता इति वर्त्तमाना इत्यर्थः अध्वनां पौर्व्वापर्य्यं निगमयति ते चेति चोदयति किमर्थमिति। किं निमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्त्तमानाः। हेतुमाह पूर्व्वपश्चिमताया अभावात् विषयेण विषयिणीमनुपलब्धिं दूषयति अनुपलब्धमेवोपलब्ध वैधर्म्म्येण दर्शयति। यथा वर्त्तमानाऽनागतयोरिति। उपसंहरति तस्मादनागत एव समनन्तरः पूर्व्वत्वेन भवति वर्त्तमानस्य

अथाव्यपदेश्याः के सर्व्वं सर्व्वात्मकमिति यत्रोक्तम् जलभूम्योः परिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्व्वं सर्व्वात्मकमिति। देशकालाकारनिमित्तोपबन्धान्न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति य इतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्म्मेषु अनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्म्मी यस्य तु धर्म्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः कस्मात् अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्म्मणो-

नातीतः अतीतस्य वर्त्तमानः पूर्व्वत्वेन समनन्तरो नाव्यपदेश्यः तस्मादध्वानां यवि-शेषोऽतीत इति सिद्धं स्यादेतदनुभूयमानावनुभूततया उदितातीतौ शक्यावुन्नेतु मव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्म्मा अव्यपदेश्यतयैव शक्या नोन्नेतु मित्याशयवान् पृच्छति। अथाव्यपदेश्या के। केषु समीचामहे। अत्रोत्तरमाह। सर्व्वं सर्व्वात्मकमिति यत्रोक्तमिति। एतदेवोपपादयति जलभूम्योरिति जलस्य हि रसरूपस्पर्श शब्दवतो भूमेश्च गन्धरसरूपस्पर्श शब्दवत्याः पारिणामिकं वनस्पतिलता गुल्मादिषु मूलफल प्रसव पल्लवादिगत रसादि वैश्वरूप्यं दृष्टं नोचमनेन मात्रिकाया भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य परिणामी भवतु मर्हति उपपादितं हि नासत् उत्पाद्यत इति तथा स्थावराणां पारिणामिकं जङ्गमेषु मनुष्य पशु मृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टं उपभुञ्जाना हि ते फलादीनि रूपादि भेदसम्पदमासादयन्ति एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टं रुधिरावसेकात् किल दाड़िमीफलानि तालफलमात्राणि भवन्ति उप-संहरति। एवमिति एवं सर्व्वं जलभूम्यादि सर्व्वरसाद्यात्मकम्। तत्र हेतुमाह

ऽन्यत् कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत। तत् स्मृत्यभावश्च नान्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १४ ॥

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्य धर्म्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्तेः क्रमा-

न्यत्वमनुच्छेदेन जलत्वभूमित्वादिजातेः सर्व्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुच्छेदात् ननु सर्वं चेत् सर्व्वात्मकं हन्त भोः सर्व्वस्य सर्व्वदा सर्व्वत्र सर्व्वार्था सन्निधानात् समानकालीनाभावानामव्यक्तिःप्रसज्येत न खलु सन्निहिताविकलकारणं कार्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत आह। देशकालेति यद्यपि कारणं सर्व्वं सर्व्वात्मकं तथापि यो यस्य कार्य्यस्य देशो यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरः तेषां सत्वेपि पाञ्चालादिषु न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य पाञ्चालादिष्वभिव्यक्तिरेवं निदाघेन प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनां एवं न मृगी मनुष्यं प्रसूते न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति एवं नापुण्यवान् सुखरूपं भुङ्क्ते न तस्मिन् पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति तस्मादेश-कालाकारनिमित्तानामनुबन्धादुपममात्र समानकालमात्मनां भावानामभिव्यक्तिरिति तदेवं धर्म्मान् विभज्य तेषु धर्म्मिणोऽनुगमं दर्शयति। यत्रेत्विति। सामान्यं धर्म्मिरूपं विशेषोधर्म्मस्तदात्मोभयात्मक इत्यर्थः तदेव मनुभवसिद्धमनुगतं धर्म्मिणं दर्शयित्वा तमनिच्छतो वैनाशिकस्य क्षणिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टं प्रसङ्गमुच्चारयति यस्येति वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्चेति न हि देवदत्तेन दृष्टं यज्ञदत्तः प्रत्यभिजानाति तस्मादयमनुभविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

न्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति तद्यथा चूर्णमृत्पिण्ड मृद्घट मृत्कपाल मृत्कण मृदिति च क्रमः। यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः। पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायते इति धर्मपरिणामक्रमः लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्त्तमानभावक्रमः तथा पिण्डस्य वर्त्त-मानभावादतीतभावक्रमः। नातीतस्यास्ति क्रमः कस्मात्

क—नु'। किमेकस्य धर्म्मिण एक एव धर्म्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणामः उत बहवो धर्म्मलक्षणावस्थालक्षणाः परिणामास्तत्र किं प्राप्तं एकत्वाद्धर्म्मिण एक एव परि-णामः न हि एकरूपात् कारणात् कार्य्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्व प्रसङ्गा-दिति। एवं प्राप्ते उच्यते। क्रमान्यत्वात् परिणामान्यत्वं एकस्याम्मृदश्चूर्णपिण्ड घटकपाल कणाकारा परिणतिपरम्परा क्रमवती लौकिक परीक्षके रध्यक्षं समी-क्ष्यते अध्यक्षेदं चूर्णपिण्डयो रानन्तर्य्यमन्यत्र पिण्डघटयोरन्यत्र घटकपालयोरेकत्र परस्मान्यत्र पूर्व्वत्वात्सोयं क्रमभेदः परिणामे एकस्मिन्नवकल्पमानः परिणामभेद-मापादयति एकोपिच मृद्धर्म्मी क्रमोपनिपातित तत्तत्सहकारि समवधान क्रमेण क्रम-वतीं परिणाम परम्परामुद्वहन्नानाकस्मिकयतीति भावः धर्म्मपरिणामान्यत्ववत् लक्षणपरिणामान्यत्वे वस्थापरिणामान्यत्वे च समानं क्रमान्यत्वं हेतुरिति तदेतत् भाष्ये णावद्योत्यते एकस्य धर्म्मिण इति क्रम क्रमवतोरभेदमाश्राय स तस्य क्रम इत्युक्तं तथावस्था परिणाम क्रम इति तथाहि कौनाशेन कोष्टागारे प्रयत्न संरक्षिता अपि हि व्रीहयो हायनैरति बहुभि' पाचिस्सर्ब्बमात्र विशीर्य्यमाणावयव संस्थानाः परमाणुभाव मनुभवन्तो दृश्यन्ते न चायमभिनवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितु मर्हति तस्मात् क्षण परम्पराक्रमेण सूक्ष्म सूक्ष्मतर सूक्ष्मतमः ब्रह्त् ब्रहत्तर ब्रहत्तमादि क्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोयं लक्ष्यते इति। तदिदं क्रमान्यत्वं धर्म्मधर्म्मिभेदापेक्षम्। तत्र

पूर्व्वापरतायां सत्यां समनन्तरत्वं सा तु नास्त्यतीतस्य तस्मात् द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः। तथावस्थापरिणाम क्रमोपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते सा च क्षणपरम्परानुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्ति मापद्यतइति धर्म्मलक्षणाभ्याञ्च विशिष्टोयं तृतीयपरिणाम इति। तत्र ते क्रमा धर्म्मधर्म्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः धर्म्मोपि धर्म्मी भवत्यन्यधर्म्मस्वरूपापेक्षयेति यदा तु परमार्थतो धर्म्मिन्यभेदोपचारास्तद्द्वारेण सएवाभिधीयते धर्म्मस्तदायमेवं त्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते चित्तस्य ये धर्म्माः परिदृष्टाश्च अपरिदृष्टाश्च तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टा वस्तु मात्रात्मका अपरिदृष्टास्ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापित-

देरपि तन्मात्रापेक्षया धर्म्मत्वादित्याह धर्म्मोपीति यदा परमार्थे धर्म्मिण्यलिङ्गेऽभेदोपचारप्रयोगस्तद् द्वारेण सामानाधिकरण्य द्वारेण धर्म्मोत्र धर्म्म इति यावत् तदैकएव परिणामः धर्म्मिपरिणाम एवेत्यर्थः धर्म्मलक्षणावस्थानां धर्म्मि स्वरूपाभिनिवेशात् तदनेन धर्म्मिणो दूरोत्सारितं कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तप्रायं धर्म्मपरिणामं प्रतिपादयन प्रसङ्गेन चित्तधर्म्माणां प्रकारभेदमाह चित्तस्येति परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः अपरिदृष्टाः परोक्षाः तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणादयो रागादयश्च वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह। स्यादेतदपरिदृष्टाश्चेन्न सन्त्येवेत्यत आह। अनुमानेन प्रापित वस्तुमात्र सद्भावो येषां ते तथोक्ताः पश्चात्मानसा धर्म्माः आगमीप्यनुमानं। सप्त परिदृष्टान् कारिकया संगृह्णाति। निरोधेति निरोधोऽक्षीणामसम्प्रज्ञातावस्था

वस्तुमात्रसद्भावा । "निरोधधर्म्मसंस्काराः परिणामोथ जीवनं । चेष्टाशक्तिश्च चित्तस्य धर्म्मादर्शनवर्जिता" इति अतोयोगिन उपात्तसर्व्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते ॥ १५ ॥

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥१६॥

धर्म्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तस्तेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु सम्पादयति ॥ १६ ॥

उपलक्षयति क्वचित् कर्मेतिपाठस्तत्रापि तज्जनिते पुण्यापुण्ये एव गृह्यते ते चागमतः सुखदुःखोपभोग दर्शनाद्वानुमानतो गम्यते संस्कारस्तु स्मृतेरनुमीयते एवं त्रिगुणत्वाच्चित्तस्य चञ्चलगुणवृत्तिमिति प्रतिक्षण परिणामोनुमीयते एवं जीवनं प्राणधारणं प्रयत्नभेदो असंविदितः चित्तस्य धर्मश्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते एवं चेतसश्चेष्टाक्रिया यथा यथा तैस्तैरिन्द्रियैःशरीर प्रदेशैर्वा सं प्रयुज्यते सापि तत्सं योगादेवानुमीयते एवं शक्तिरपि उद्भूतानां कार्य्याणां सूक्ष्मावस्था चेतसोधर्मः स्थूलकार्य्यानुभवादेवानुमीयते इति ॥ १५ ॥

अतः परमापाद परिसमाप्तेः संयमविषयः तद्वशीकार सूचनी विभूतिश्च वक्तव्या तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत् प्रथममुपात्त सकल योगाङ्गस्य योगिनः संयमविषयतयोपक्षिपेति । प – नं । ननु यत्र संयमः तत्रैव साक्षात्करणं तत्

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्कर-
स्तत् प्रविभागसंयमात् सर्व्वभूतरुतज्ञानम् ॥१७॥

तत्र वाग् वर्णेष्वेवार्थवती। श्रोत्रञ्च ध्वनिपरिणाम-
मात्र विषयं पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति वर्णा
एकसमयासम्भवित्वात् परस्परनिरनुग्रहात्मानस्तेपदम

कथं परिणामत्रयसंयमोतीतानागतं साक्षात्कारयेदित्यत आह। तेन परिणामत्रयं
साक्षात् क्रियमाणं तेषु परिणामिष्वनुगते ये अतीतानागते तद्विषयज्ञानं सम्पादयति
परिणामत्रय साक्षात् करणमेव तदन्तर्भूतातीतानागत साक्षात्करणात्मकमिति
न विषयभेदः संयम साक्षात्कारयोरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अयमपरसंयमस्य विषय उपक्षिप्यते। श—नं। अत्र वाचकं शब्दमाचिख्यासुः
प्रथमं तावत् वाग्व्यापारविषयमाह। तत्र वाग्वागिन्द्रियं वर्णव्यञ्जकमष्टस्थानं
यथाह। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा॥ जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च
नासिकौष्ठौ च तालुचेति" सा वाग्वर्णेष्वेव यथा लोकप्रतीति सिद्धेष्वर्थवती
न च वाचक इत्यर्थः श्रोत्रव्यापारविषयं निरूपयति श्रोत्रं पुनर्ध्वनेरुपादानस्य वागि-
न्द्रियाभिघातिनो यः परिणतिभेदो वर्णात्मा तेनाकारेण परिणतं तन्मात्रविषयं
न तु वाचकविषयमित्यर्थः यथा लोकप्रतीति सिद्धेभ्यो वर्णेभ्यो वाचकं भिनत्ति
पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यं यथाप्रतीति सिद्धान्नादान् वर्णान् प्रत्येकं
गृहीत्वा अनु पश्चाद् या संहरत्येकत्वमापादयति गौरित्येतदेकं पदमिति तया
पदं गृह्यते यद्यपि प्राच्योपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयन्ति तथापि
न विशदं प्रथते चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहार बुद्धिनिर्ग्राह्य-

संस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपद-स्वरूपा उच्यन्ते वर्णाः पुनरेकैकः पदात्मा सर्व्वाभिधानशक्ति-प्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्व्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्व-रूप्यमिवापन्नः पूर्व्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्व्वेण विशेषेऽवस्थापित

सुक्तं यत्तु वैजात्यादिकपदानुभवमविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह वर्णा इति ते खल्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन्नागदन्तका इव शिक्यावलम्बनं संहता वा ग्रावाण इव पिठरधारणं न तावत् प्रथमकल्पः एकस्मा-दर्थ प्रतीतिरनुत्पत्तेरुत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारण प्रसङ्गो निष्पादितक्रिये कर्म्मणि विशेषाणाधायिनः साधनस्य साधन न्यायातिपातात् तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यते सम्भवति हि ग्रावणां संहतानां पिठरधारणं एक समयभावित्वात् वर्णा-नान्तु यौगपद्यासम्भवीतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात् सम्भूयापि नार्थे धियमादधते। ते पदरूपमेकमसंस्पृशन्तः तदात्मनातएवानुपस्थापयन्तः आविर्भू-तास्तिरोभूता अयशलाकाकल्पा प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्पृशेयुः वर्णास्ततो नोक्तदोष प्रसङ्ग इत्याह। वर्णाः पुनरेकैकः पदात्मा सर्व्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निश्चितो गौर्गणः गौरनग इत्यादिषु हि गकारो गोत्वा-द्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधान शक्तिः एवं सोमशोचिरित्यादिष्वौकारादयोऽर्था-भिधायिषु पदेषुः तु वर्णदृष्टः सोपि तत्तदभिधानशक्तिः एवं सर्व्वत्रोहनीयं सचै-कैको वर्णः गकारादिः सहकारि यद्वर्णान्तरमौकारादि तदेव प्रतियोगि प्रति-सम्बन्धि यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्वं तस्माद्वैश्वरूपं नानात्वमिवापन्नो न तु नानात्वमापन्नः तत्त्वादेव पूर्व्वेवर्णो गकारः उत्तरेण औकारेण गवादिपदेभ्यो

इत्येवं बहवोवर्णाः क्रमानुरोधिनोर्थसङ्केतेनावच्छिन्ना इयं तत्र ते सर्व्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्ज्जनीया सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति। तदेतेषां अर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां यत्नकोबुद्धि

व्यावर्त्तान्तरस्य श्रौकारो गकारेण गोचिरादि पदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गोत्ववाचके गोपद स्फोटेवस्थापितोनुसंहार बुद्धौ अयमभिसन्धिरर्थ प्रत्ययो हि वर्णानियत क्रमतया परस्परमसम्भवद्भिरशक्यः कर्त्तुं न च संस्कार द्वाराग्नेयादीनामिव परमापूर्व्वं वा स्वर्गं वा जनयितव्ये नियत क्रमाणामपि साहित्यमर्थबुध्युपजनने च वर्णानामिति साम्प्रतं विकल्पासहत्वात्। स खल्वयं वर्णानुभवजन्यः संस्कार स्मृति-प्रसवहेतुरन्यो वाग्नेयादि जन्य इवा पूर्व्वाधानो न तावदन्तरः कल्पनागौरवापत्ते स एव तावददृष्ट पूर्व्वं कल्पनीयं तस्य च क्रमभङ्गिर्वर्णानुभवैरेकस्य जन्यत्वं न सम्भवतीति तज्जातीयानेकावान्तर संस्कार कल्पनेति गौरवं न चैष ज्ञापकहेत्वङ्गमज्ञात स्वदङ्गतामनुभवतीति न खलु सम्बन्धीर्थं प्रत्ययाना गमज्ञातोङ्गतामुपैति स्मृतिफल-प्रसवानुमितस्तु संस्कारः स्वकारणानुभव विषय नियतो न विषयान्तरे प्रत्ययमाधातुमुत्सहते अन्यथा यत्किञ्चिदेवैकैकमनुभूय सर्व्वः सर्व्वं जानियादिति न च प्रत्येकवर्णानुभव जनित संस्कार पिण्डलब्ध जन्मस्मृतिदर्पेण समारोहिणो वर्णाः समधिगत सहभावा वाचका इति साम्प्रतं क्रमाक्रम विपरीत क्रमानुभूताना तथाविशेषेणार्थ धीजनन प्रसङ्गात् न चैतत्स्मरण ज्ञानं पूर्व्वानुभववर्त्तिनौ परापरतां गोचरयितु मर्हति तस्माद्वर्णेभ्यो सम्भवन्नर्थ प्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनिमित्तं उपकल्पयति न चैकपदेपि प्रसङ्गः तर्हि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदे भिन्नाभिनयौ व्यञ्जयन्तः परस्पर सदृश तत्तत्पदव्यञ्जक ध्वनिभिस्तुल्य स्थानकरणं

निर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य सङ्केत्यते। तदेकं पाद-मेकबुद्धिविषयएकप्रयत्नाक्षिप्तमभागक्रममवर्णं बौद्धमन्त्य-वर्णप्रत्ययोव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णै-रेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यव-

निष्पन्नाः सदृशाः सन्तोन्योन्य विसदृशैः पदैः पदमेकं सदृशमापादयन्तः प्रतियोगि भेदेन ततत् सादृश्यानां भेदात्तदुपधानादेकमपि अनवयवमपि सावयवमिवा-नेकात्मकमिवाव भासयन्ति यथा नियत वर्ण परिमाण संस्थानं मुखमेकमपि मणि कृपाण दर्पणादिभिर्विभिन्न वर्ण परिमाण संस्थानमनेक दर्शयन्ति न परमार्थतः सादृश्योपधान भेदकल्पिता भागाएव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः तेन तद्बुद्धि वर्णा-त्मना पदभेदे स्फोटसभेदमेव निर्भागमेव सभेदमिव सभागमिवालम्बते अतो गोपदस्फोट भेदस्यैकस्य गकारोभाग गौरादि पद स्फोट सादृश्येन न निर्द्धारयति स्वभागिगोमित्योकारेण विशिष्टो निर्द्धारयत्येव ओकारोपि भागः शोचिरादि पदसदृशतया न शक्तो निर्द्धारयितुं स्वभागिनं गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्द्धारयति असहभाविनामपि च संस्कार द्वारेणास्ति सहभावः इति विशेषण विशेष्य भावोपपत्तिः न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोर्भागद्वयविषययोरनुभवयो स्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेक विषयत्वात् केवलभागानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते अन-न्तरद्वारविषया तु भागानुभवयोनि संस्कारलब्ध जन्मनाव्यक्तमिति विशेषः अव्यक्ता-नुभवाश्च प्राञ्चः संस्काराधान क्रमेण व्यक्तमनुभवमादधाना दृष्टाः यथा दूरादन-न्तरावस्थितप्रत्यया अव्यक्ताव्यक्त वनस्पति प्रत्ययहेतवः न चेयं विधारणानामर्थ प्रत्या-यने सम्भविनिनी खलु वर्णाः प्रत्येकमव्यक्तमर्थं प्रत्ययमादधत्यन्त्ये व्यक्त मिति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञानएव नियमात् व्यक्ताव्यक्तत्वस्य वर्णाधियस्त्वर्थे प्रत्यये न प्रत्यक्षः तदेष वर्णेभ्यो जायमानः स्फुटएव जायेत न वा जायेत नत्वस्फुट स्फोटस्य तु

द्वारवासनानुविद्धया लोकबुद्धा सिद्धवत् संप्रतिपत्त्या प्रतीयते। तस्य सङ्केतबुद्धितः बुद्धिप्रविभागः एतावतामेव जातीयकोनुसंहारः एकस्यार्थस्य वाचकइति सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकोयोयं शब्दः

अभिव्यञ्जकस्य प्रयत्नस्य सतः स्फुटास्फुटत्वे कल्पते इत्यसमानं एवं प्रत्येक वर्णानुभव जनित संस्कार सहित श्रोत्रलब्ध जन्मन्यनु संहार बुद्धी संहतावर्णा एकपद स्फोटभावमापन्नाः प्रयत्न विशेष व्यञ्जकतया प्रयत्नविशेषस्य च नियत क्रमापेक्षतया क्रमस्यान्यत्वे तदभिव्यञ्जक प्रयत्न विशेषाभावेन तदभिव्यञ्जकाभाव प्रसङ्गात् क्रमानुरोधिनोर्थ सङ्केतेनावच्छिन्ना सङ्केतावच्छेदमेव लौकिकं सभागपदविषय दर्शयन्ति इयन्तोद्वित्रास्त्रिचतुराः पञ्चषड्वा एते सर्वाभिधानशक्ति परिवृता गकारौकार विसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थमवद्योतयन्ति तत् किमिदानीं सङ्केतानसारेण वर्णानामेव वाचकत्वं तथाच न पदं नाम किञ्चिदेकमित्यत आह ।

तदेतेषामिति ध्वनि निमित्तः क्रमोध्वनि क्रमः। उपसंहृतोध्वनिक्रमोयेषु ते तथोक्ता बुद्धा निर्भास्यते प्रकाश्यत इति बुद्धिनिर्भासः सङ्केतावच्छिन्नाः स्थूलदर्शि लोकाशयानुरोधेन गकारौकार विसर्जनीया इत्युक्तं गकारादीनामपि तदभाग तया तादात्म्येन वाचकत्वात् प्रतीत्यनुसारतत्वेकमेव पदं वाचकमित्यर्थ.। एतदेव स्पष्टयति। तदेकं पदं लोक बुद्धा प्रतीयत इति सम्बन्धः। कस्मादेक मित्यत आह एक बुद्धि विषयो गौरित्येकं पदमित्येकाकारया बुद्धेर्विषयो यतः तस्मादेकं तस्य व्यञ्जकमाह। एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति रस इति पदव्यञ्जकात् प्रयत्नात् विलक्षणः सर इति पदव्यञ्जकः प्रयत्नः सचोपक्रमतः सर इति पदव्यक्तिः लक्षण क्षणावच्छिन्न पूर्व्वापरीभूत एकस्तदाक्षिप्तं भागानां साङ्ख्योपधान भेद कल्पितानां

सोऽयमर्थयोर्थः सम्बन्ध इत्येवमितरेतराध्यासरूपः सङ्केतो भवति इत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात् सङ्कीर्णं-गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानं यएषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित्। सर्व्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिर्वृक्ष इत्युक्ते

परमार्थसता मभावादभागं अतएव पूर्व्वापरीभूत भागाभावादक्रमं ननु वर्णाः पूर्व्वापरीभूताः तेचास्य भागाइति कथमक्रममभागं चेत्यत आह। अवर्णा नह्यस्य वर्णा भागाः किन्तु सादृश्योपधानभेदात् पदमेव तेन तेनाकारेणापरमार्थ सता प्रथते न हि मणिकृपाण दर्पणादि वर्त्तीनि मुखानि मुखस्य परमार्थसतोऽवयवा इति बौद्धमनुसंहारः बुद्धौविदित मन्त्यवर्ण प्रत्ययस्य व्यापार संस्कारः पूर्व्ववर्णानुभवजनित संस्कारसहितस्तेनोपस्थापितं विषयीकृतं वर्णानुभव तत्तत्संस्काराणाञ्च पद-विषयत्वं उपपादित मधस्तात् स्यादेतदभागमक्रममवर्णञ्चेत् पदतत्वं कस्मादेवं विधं कदाचिन्न प्रथते नहि लाक्षारसावसेकोपधानापादितारुण भावः स्फटिक मणिस्तदपगमे स्वच्छधवलो नानुभूयते तस्मात् पारमार्थिका एव वर्णा इत्यत आह। परञ्चेति प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाधीयमानैः रुच्चार्य्यमाणैः श्रूयमाणैश्चश्रोतृभि-रनादिः योऽयं वाग्व्यवहारो विभक्तार्ण पद निबन्धनः तज्जनिता वासना साप्यनादि-रेव तदनुविद्धया तद्वासितया लोकबुद्ध्या विभक्त वर्णरचित पदावगाहिन्या सिद्ध-वत् सम्प्रतिपत्त्या सम्वादेन वृद्धानां पदं प्रतीयते एतदुक्तं भवति यस्मि कश्चिदुपाधि र उपधेयेन संयुज्यते वियुज्यते च यथा लाक्षादिस्तत्र तद्वियोगे स्फटिकः स्वाभावि-केन स्वच्छधवलेन रूपेण प्रकाश इति युज्यते पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीत ध्वनि-भेदादव्यतीनुत्पादात्तस्य च सदासादृश्य दोषभूषिततया वर्णात्मनैव प्रत्यय जनकत्व मिति क्षतीनिरूपाधिनः पदस्य प्रथमा यथाहुर्ब्व नयः सादृश्यात्मनो विपर्यासस्य हेतवः

ऽस्तीति गम्यते न सत्तां पदार्थो व्यभिचारयतीति तथा नह्य साधना क्रियास्तीति तथा च पचतीत्युक्ते सर्व्वकारकाणामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवादः कर्त्तृकरणकर्म्मणां चैत्राग्नितण्डुलान्यमिति। दृष्टञ्च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते जीवति प्राणान् धारयति। तत्र वाक्ये पदपदार्थाभिव्यक्ति-

उपलम्भक मेतेषां विपर्य्यासस्य कारणं उपायवाच्च नियतः पददर्शित दर्शिनां ज्ञानस्यैव च वाधेयं लौकिभ्रुवमुपपन्न इति। यतः पदात्मा विभक्तवर्णरूपितः प्रकाशते अतः स्थूलदर्शिलौकी वर्णानिक पदमभिमन्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोर्थे भेदे सङ्केतयतीत्याह। तस्येति तस्य पदस्याजानत. एकस्यापि सङ्केत बुद्धितः स्थूलदर्शिलोक हितये वर्णात्मना विभाग। विभागमाह एतावता न न्यूनाना अधिकाना वा एवंजातीयकी नैरन्तर्य्य क्रमविशेष अनुसंहार एक बुद्ध्युपग्रहः। एकस्यार्थस्य गोत्वादेर्वाचक इति। ननु यद्येकस्यार्थस्यायं शब्दोवाचक इति सङ्केत. हन्तभो. शब्दार्थयोर्नेतरेतराध्याससङ्केतस्यात आह। सङ्केतस्त्विति। स्मृतात्मा स्वरूप यस्य स तथोक्तः तत्रिबिन्नितइत्ये वपद्धे तीर्थमवधारयत्यपितुस्मर्य्यमाण एतदुक्तं भवतिअभिन्नाकारएवसङ्केत कथञ्चिद्भेदं विकल्पा षष्ठीप्रयुक्तेति। यएवं प्रविभागज्ञ सतत्संयमेभवतिसर्व्वबित् सर्व्वभूतरुतज्ञ इति। तदेवं विकल्पितवर्णभागमेकमनयवयवं पदं व्युत्पाद्यकल्पित पदविभागं वाक्यं एकं अनवयवं व्युत्पादयितुमाह। सर्व्वपदेषुचास्तिवाक्यशक्तिः अयमभिसन्धिः परप्रत्यायनायशब्द.प्रयुज्यते तदेवचपरं प्रतिप्रतिपादयितव्यं यत्ते.प्रतिपित्सितं यदुपदानादिगोचरोनचपदार्थमात्रं तद्गोचरःकिन्तुवाक्यार्थइतिवाक्यपराएवसर्व्वे शब्दास्तेनसएवतेषामर्थःअतीयवापिकेवलस्यपदस्यप्रयोगस्तत्रापिपदान्तरेणसहैकीकृत्यतर्त्तोयोगम्यतेनतुकेवलात्कस्मात्तस्माशमासामर्थ्यात्तथाचवाक्यमेवतत्रतत्र चकंनतुपदानि

स्तत: पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं कारकवाचकं वा अन्यथा भवत्यश्वोऽजापयद्दत्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्याद्निर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः। तद् यथा श्वेतते प्रसादइति क्रियार्थ: श्वेतश्वेत: प्रसादइति कारकार्थ: शब्द: क्रिया कारकात्मा तदर्थ: प्रत्ययश्च कस्मात्

तद्भागतयातुतेषामप्यस्तिवाक्यार्थवाचकशक्तिपदार्थ इव पदभागतयावर्णानांतेन यथा वर्ण एकैक: सर्व्वपदार्थाभिधानशक्तिप्रचितएवं पदमप्येकैकं सर्व्ववाक्यार्थाभिधान शक्तिप्रचितं तदिदमुक्तं सर्व्वपदेषुचास्तिवाक्यशक्ति:वृत्तइत्युक्ते अस्तीतिगम्यतेअध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्षइतिपदं वाक्यार्थंवर्त्तइतितद्भागत्वाद्धचपदं तत्रवर्त्तते तस्मात्पुनरस्तीति गम्यतेइत्यतआह। नसत्तांपदार्थो व्यभिचरतीतिलोकएवहिपदानामर्थावधारणोपाय:सचकेवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्यसर्व्वत्रवाक्यार्थीकरोतिसोयमाभिचार:सत्तया पदार्थस्यअतएवशब्दवृत्तिविदांव्यवहारोयंयत्रान्यक्रियापदं नास्तितत्रास्तिभवन्तिपर:प्रयोक्तव्यइतिक्रियाभेदाव्यभिचारिप्रातिपदिकमुक्ताक्रियाभेदं कारकाव्यभिचारिणं दर्शयति तथाचपचतीत्युक्तेहिकारकमात्रस्यतदन्वययोग्यस्याक्षमात् अन्यव्यावृत्तिपरस्तद्भेदानांअनुवाद:तद्देवभेदएववाक्यार्थइति। तथानपेत्तमपिपदं वाक्यार्थंवर्त्तमानं दृश्यतइति सुतरामस्तिवाक्यशक्ति:पदानामित्याह। दृष्टश्चेतिनचैतावतापिश्रोत्रियादिपदस्यस्वतन्त्रस्यैवं विधार्थप्रत्यायनं नयावदस्त्यादिभिरभिसमासोस्यभवति तथाचास्यापिवाक्यावयवत्वातकल्पितत्वमेवेतिभाव:स्यादेतत्पदानामेवचेद्वाक्यशक्ति: कृतं तर्हिवाक्येनतेभ्यएवतदवायादित्यतआह।

* तत्रवाक्यइति। उक्तमेतत्‌मकैवत्वात्‌पदात्‌पदार्थप्रतिपित्सित: प्रतीयतेनयाव-

सोयमित्यमभिसम्बन्धादेकाकारएव प्रत्ययः सङ्केत इति यस्तु विलोर्थः स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूत सङ्खिवाभिर-वस्थाभिर्व्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः। एवं शब्द एवं प्रत्ययोनेतरेतरसहगतइति। अन्यथार्थोन्यथा शब्दोन्यथा प्रत्ययइति विभागः। एवं तत् प्रविभाग-संयमात् योगिनः सर्व्वभूतरुतज्ञानं सम्पद्यते इति ॥१७॥

देतत्पदान्तरेणाभिसमस्यतइतितथाचवाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य कल्पितानिवाक्यार्थोवा-पोद्धृत्यतदेकदेशंकारकं वाक्रियांवातत्पदंप्रकृत्यादिविभागकल्पनयाव्याकरणीयमन्वा-ख्येयंकिमर्थं पुनरेतावताक्लेशेनान्वाख्यायतइत्यतआह। अन्यथेतिचटीभवतिभवति भिद्यांदेहि भवतितिष्ठतीतिनामाख्यातयोश्च सामान्यतएवमश्वस्तंअश्वीयातीति एवमजापयः पिबअजापयःशव्रूनितिनामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातंनामत्वेनाख्यातत्वेन वाअन्वाख्यानाभावेनिष्कृष्यज्ञातंकथंक्रियायांकारकेवाव्याक्रियेततस्माद्वाक्यात्पदान्यपो-द्धृत्यव्याख्यातव्यानिनतुअन्वाख्यानादेवपारमार्थिकोविभाग.पदानामिति। तदेवंशब्द रूपंव्युत्पाद्यशब्दार्थप्रत्ययानांसङ्केतापादितसङ्कराणामसङ्करमाख्यातुमुपक्रमते। तेषां शब्दार्थप्रत्ययानांविभागः। तद्यथाश्वेततेप्रसादइति। क्रियार्थःशब्दःस्फुटतरोह्यत्र पूर्व्वपरीभूतायाः क्रियायाःसाध्यरूपायाःसिद्धरूपक्रियार्थःश्वेतइति। भिन्नःशब्दः। यत्रापिशब्दार्थयोःसिद्धरूपत्वंतत्राप्यर्थादस्तिशब्दस्यभेदइत्याह। श्वेतःप्रसादइतिकार-कार्थःशब्दोभिहितत्वान्नकारकविभक्तेरभावः। अर्थंविभजतेक्रियाकारकात्मातदर्थ स्तयोःशब्दयोरर्थःक्रियात्माकारकात्माच। प्रत्ययंविभजते प्रत्ययश्चेति चशब्देनतदर्थ इत्येतत् पदसमानुकृष्यतेतदत्वान्यपदार्थप्रधानंसम्बध्यतेसएवक्रियाकारकात्मार्थोयस्य सतथोक्तः। नन्वभेदेनप्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानांसङ्करात्कुतःप्रविभागइत्याशयवान्,

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्व्वजातिज्ञानम्॥१८॥

द्वये खल्वमी संस्काराः स्मृतिः क्लेशहेतवोवासनारूपा विपाकहेतवः धर्म्माधर्म्मरूपास्ते पूर्व्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टा निरोधशक्तिजीवनधर्म्मवदपरिदृष्टा चित्तधर्म्मास्तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः। न च देशकालनिमित्तानुभवैर्विनातेषामस्ति साक्षात्करणम्। तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्व्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः। परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात् परजातिसम्वेदनम्। अत्रेदमाख्यानं श्रूयते भवगतोजैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभवत् अथ भगवानावट्यस्तनुधरमुवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्वेन त्वया

प्रच्छविकल्पादिति। उत्तरमाह सोयमित्यभिसम्बन्धादिति। सङ्केतोपाधिरेकाकार प्रत्ययोनतुतात्विकइत्यर्थः सङ्केतस्यनिमित्ततादर्शितासङ्केतइतिसतन्यापरमार्थमाह। यस्तु श्वेतोर्थइतिश्रवस्थानवपुराणत्वादयःसङ्गतसङ्कीर्णएवस्वप्रविभागसंयमात्योगिनः सर्व्वेषांभूतानांपशुमृगसरीसृपवयःप्रभृतीनांयानिरुतानितत्राप्यव्यक्तं पदं तदर्थःप्रत्यय श्चेतितदिहमनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेषुक्तः संयमःसमानजातीयतया तेष्वपिकृतएवेति तेषां रुतंतदर्थंभेदंतत्प्रत्ययञ्चयोगीजानातीतिसिद्धम्॥१७॥

सं – नं ज्ञानजाद्विसंस्काराःस्मृतेर्हेतवो अविद्यादिसंस्काराश्चविद्यादीनां क्लेशानां हेतवः। विपाकी जात्यायुर्भोगरूपस्तस्य हेतवो धर्म्माधर्म्मरूपाः पूर्व्वेषु भवेष्वभि

नरकतिर्य्यग् गर्भसम्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयो किमधिकमुपलब्धमिति भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्वेन मया नरकतिर्य्यग्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं तत् सर्व्वं दुःखमेव प्रत्यवैमीभगवानावट्य उवाच यदिदमायुष्मतः। प्रधानवसित्वमनुत्तमञ्च सन्तोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निःक्षिप्तमिति भगवान् जैगीषव्य उवाच विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्वस्यायं धर्म्मस्त्रिगुणः त्रिगुणस्य प्रत्ययोहेयपक्षे न्यस्तइति। दुःखस्वरूपस्तृष्णातन्तुस्तृष्णादुःखसन्तापापगमात् प्रसन्नमबाधं सर्व्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति॥ १८॥

संस्कृताः निष्पादिताः स्वकारणैर्यथा संस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते परिणामचेष्टा निरोध शक्ति जीवनान्येव धर्म्माश्चित्तस्य तद्रूपरिदृष्टाश्चित्तधर्म्मास्तेषु श्रुतेष्वनुमितेषु सपरिकरेषु सयम संस्काराणां द्वयेषां साक्षात्क्रियायै समर्थः। अस्तु तत्र संयमात्तत्साक्षात्कारः पूर्व्वजाति साक्षात् कारस्तु कुत इत्यतआह। नच देशेति निमित्तं पूर्व्व शरीर मिन्द्रियादि च सानुबन्ध संस्कारसाक्षात्कार एव नान्तरीयक तया जात्यादि साक्षात्कार माक्षिपतीत्यर्थः स्वसंस्कार संयमं परकीयेष्यति दिशति। परत्राप्येवमिति अत्र श्रद्धोत्पादे हेतु मनुभवत आवट्यस्य जैगीषव्येण संवाद मुपन्यस्यति। अत्रानुश्रूयत इति। महाकल्पः महासर्गः तनुधरइति निर्म्माणकायसम्पदुक्ता भव्यः शोभनो विगलित रजस्तमोमल इत्यर्थः प्रधान वशित्वमैश्वर्यं तेन हि

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥१९॥

प्रत्यये संयमात् प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानं न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् रक्तं प्रत्ययं जानत्यमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति परप्रत्ययस्य यदालम्बनं तद् योगिचित्तेन नालम्बनीकृतं परप्रत्ययमात्रन्तु योगिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति ॥ १९ ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥२०॥

कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्यशक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानमुत्प-

प्रधानं विक्षोभ्यः यस्मै यादृशीं कायेन्द्रिय सम्पदं दित्सति तस्मै तादृशीं दत्ते परकीयानि च कायेन्द्रिय सहस्राणि निर्म्माय्यान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति। सन्तोषो हि तृष्णाक्षयी बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तता धर्म्मः ॥ १८ ॥

प्र—नं। परप्रत्ययस्य चित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति यथा संस्कार साक्षात्कार, तदनुबन्ध पूर्व्वजन्म साक्षात्कार माक्षिपत्येवं परचित्त साक्षात्कारः अपि तदालम्बन साक्षात्कार माक्षिपेदिति प्राप्ते आह नचेति। सानुबन्ध संस्कार विषयो सौयं यमः अयन्तु परचित्तमात्र विषय इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

का – नम्। पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्तद्रूपस्य चक्षुर्ग्रहण कर्म्मशक्ति मनुभवति तत्र यदा रूपे संयम विशेषो योगिना

यते योगिनः। एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥२०॥

सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्योवा ॥२१॥

आयुर्व्विपाकं कर्म्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं। तत्र यथार्द्रवस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमं। यथाच तदेव सपिण्डितं चिरेण संशुष्येत् एवं निरुपक्रमं। यथावाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तोवातेन समं ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमं यथा वा सएवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत् तथा निरुपक्रमं। तदेकभविकमायुष्करं कर्म्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च तत्संयमादपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानमरिष्टेभ्यो वेति त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिदैविकञ्चेति तत्राध्या

क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपत्वत्काय प्रत्यक्षता हेतु स्तम्भते तस्मात् ग्राह्यशक्ति स्तम्भे सत्यन्तर्द्धान योगिन स्ततः परकीय चक्षु र्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोग चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वयोगिनः कायस्येति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्ये ऽन्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः। एतेनेति काय शब्दस्पर्श रसगन्ध संयमात्तद्ग्राह्यशक्ति स्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसन घ्राण प्रकाशा सम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानमिति ॥ २० ॥

सूत्र मूहनीयं सो—वा। आयुर्व्विपाकञ्च कर्म्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च यत्खल्वेकं भविकं कर्म्म जात्यायुर्भोग हेतु स्तदायुर्व्विपाकं चिरकालानपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं दत्त बहुभोगमल्पावशिष्टफलं प्रवृत्तव्यापार

त्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति ज्योतिर्वा नेत्रे वष्टब्धे पश्यति। तथाधिभौतिकं यमपुरुषान् पश्यति पितॄनतीतानकस्मात् पश्यति। आधिदैविकं स्वर्गमकस्मात् सिद्धान् वा पश्यति विपरीतं वा सर्व्वमिति अनेन वा जानात्यपरान्तं मरणमुपस्थितमिति॥ २१॥

मैत्र्यादिषु बलानि॥२२॥

मैत्रीकरुणामुदितेति तिस्रोभावनास्तत्र भूतेषु सुखिभूतेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते दुःखितेषु करुणां

केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तुं एकेन शरीरेणाशक्यत्वाद्विलम्बितं तदिदं सोपक्रमः सुपक्रमोव्यापारस्तत् सहितमित्यर्थः तदेव तु दत्तस्तोकफलं तत्कालमपेक्षा फलदानाय व्याप्रियमाणं कादाचित्क मन्दव्यापारं निरुपक्रमं एतदेव निदर्शनाभ्यां विशदयति तव यथेति अत्रैवाति वैशद्याय निदर्शनान्तरं दर्शयति। यथा वा वह्निरिति परान्तं महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणं तस्मिन् कर्म्मणि धर्म्माधर्म्मयोः संयमात् परान्तज्ञानं ततः एव योगी सोपक्रम मात्मनः कर्म्म विज्ञाय बहून् कायान्निर्माय सहसा फलं भुक्त्वा स्वेच्छया म्रियते। प्रासङ्गिकमाह अरिष्टेभ्यो वा अरिवत् त्रासयन्तीत्यरिष्टानि विविधानि मरणचिह्नानि विपरीतवासर्व्वं माहेन्द्रजालानि व्यतिरेकेन ग्रामनगरादि स्वर्गमभिमन्यते मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति॥ २१॥

मै—नि। मैत्रादिषु संयमात् मैत्रादिबलान्यस्य भवन्ति तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवलोकं सुखाकरोति ततः सर्व्वहितोभवति एवं करुणाबलात् प्राणिनो दुःखाद् दुःखहेतोर्व्वा समुद्धरति एवं मुदिताबलाज्जीवलोकस्य माध्यस्थं माधत्ते

भावयित्वा करुणाबलं लभते पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते। भावनातः समाधिर्यः स संयमस्ततो बलान्यवन्ध्यवीर्य्याणि जायन्ते पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाभावादिति ॥ २२ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥२३॥

हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलोभवति वैनतेयबले संयमा-द्वैनतेयबलोभवति वायुबले संयमाद्वायुबल इत्येवमादि ॥ २३ ॥

प्रवृत्त्या लोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्र-कृष्टज्ञानम् ॥२४॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्यायमालोकस्त

वक्ष्यमाणौपयिकं भावना कारणत्वं समाधेराह भावनातः समाधिर्यः स संयम. यद्यपि धारणाध्यान समाधि त्रयमेव संयमः न समाधिमात्रं तथापि समाध्यनन्तरं कार्य्योत्पादात् समाधेः प्राधान्यात् तत्र संयम उपचरितः। क्वचित् भावना समाधि-रितिपाठः तत्र भावना समाधौ समूहस्य संयमस्यावयवौ हेतू भवतः वीर्य्यं प्रयत्नः तेन मैत्र्यादि बलवतः पुंसः सुखितादिषु परेषां कर्त्तव्येषु प्रयत्नोवन्ध्यो भवतीति उपेक्षौदा-सीन्यं न तत्र भावना नापि सुखादिवक्तव्यं किञ्चिदस्तीति ॥ २२ ॥

ब—नि। यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभते इति ॥ २३ ॥

योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थ मधिगच्छति ॥ २४ ॥

भुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमात् ॥२५॥

ततः प्रस्तारः सप्त लोकास्तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येवं भूर्लोको मेरुपृष्ठादारभ्याध्रुवात् ग्रहनक्षत्र ताराविचित्रोन्तरिक्षलोकस्तत्परः स्वर्लोकः पञ्चविधो-माहेन्द्रस्तृतीयलोकश्चतुर्थःप्राजापत्योमहर्लोकस्त्रिविधोब्राह्मः तद् यथा—जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोकइति ब्राह्म-स्त्रिभूमिकोलोकः प्राजापत्यस्ततोमहान्। माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तोदिवि तारा भुवि प्रजा इति। संग्रहश्लोकः। तत्रावीचेरुपर्य्युपरि निविष्टाः सन्महानरकभूमयोघनसलि-

प्र—नं। सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वार्थं संयमेन विन्यस्य त मधिगच्छति ॥२४॥

भु—मात्। आध्रुवादितो मेरुपृष्ठात् तदेवमनेन संग्रह श्लोकान्तेन संक्षेपतः सप्तलोकानुपन्यस्य विस्तरेणाह। तत्रावीचेरिति घनशब्देन पृथिव्युच्यते भूमिः स्थानमित्यर्थः एतेमहानरकपरिवारा बोद्धव्याः एतानेव नामान्तरेणोपसंहरति महेति तस्य सूर्य्यप्रचाराद्रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते यमेवास्यभागं सूर्य्यस्त्यजति तत्ररात्रि र्येमेव भागमलङ्करोति तत्र दिनमिति।

सकलजम्बुद्वीपपरिमाणमाह। तदेतद् योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशिदिशि तदर्द्धेन पञ्चाशद् योजन सहस्रेण व्यूढं संक्षिप्तं यतोस्य मध्यस्थः सुमेरुः समुद्राश्च सर्षपराशि कल्पा इति द्विगुणा द्विगुणा इति सम्बन्धः यथा सर्षपराशिनैर्व्रीहिराशि-

लानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठाः महाकालाम्बरीषरौरव महारौरवकालसूत्रान्धतामिस्राः यत्र स्वकर्म्मोपार्ज्जित-दुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते ततोमहातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्व्वतराजः काञ्चनः तस्य राजत वैदूर्य-स्फटिकहेममणिमयाणि शृङ्गानि तत्र वैदुर्य्यप्रभानुरागा-न्वितोत्पलपत्रश्यामनभसोदक्षिणभागः श्वेतः पूर्व्वः स्वच्छः पश्चिमः कुरुण्डकाभउत्तरः। दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बूर्यतोयं जम्बूद्वीपः। तस्य सूर्य्यप्रचाराद्रात्रिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते॥ तस्य नीलश्वेतं शृङ्गवन्त उदीचानास्त्रयः पर्व्वता द्विसहस्रा यामास्तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव नव योजनसाहस्राणि

रितोक्तितोनापि भूमिसमस्तथा समुद्राश्चपीत्यर्थः विचित्रैः शलरवतंसरिव सह वर्त्तन्ते इति स विचित्रशैलावतसा द्वीपास्तदेतत् सर्व्वं सद्वीप विपिन नग नगर-गौरधिमाला वलयं लोकालोक परिवृतं विश्वम्भरा मण्डलं ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढं संक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितं संस्थानं सन्निवेशो यस्य तत्तथोक्तं ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान् दर्शयति तत्र पाताल इति। सुमेरोः सन्निवेशमाह। सुमेरुरिति। तदेवं भूर्लोकं सप्तप्रकारमुक्त्वा सप्तप्रकारमेवान्तरिक्ष लोकमाह ग्रहेति विक्षेपो व्यापारः स्वर्लोकमा-दर्शयति माहेन्द्र निवासिन इति। देवनिकाया देवजातयः षण्णामपि देवनिका-यानां रूपोत्कर्षमाह। सर्व्वे सङ्कल्पसिद्धा इति सङ्कल्पमात्रादेवैषां विषया उपन-मन्ति। वृन्दारकाः पूज्याः कामभोगिनो मैथुन प्रियाः औपपादिक देहाः पित्रोः

रम्यणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति निषेध हेमकुट हिमशैलाद् दक्षिणतो द्विसाहस्रायामास्तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव नव योजनसाहस्राणि हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति। सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वमाल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः केतुमालगन्धमादनसीमानौ मध्ये वर्षमिलावृतम्। तदेतद् योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्द्धेन व्यूढ़ं स खल्वयं शतसहस्रायामो जम्बुद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः। ततश्च द्विगुणाःशाककुशक्रौञ्चशाल्मलगोमेधपुष्करद्वीपाः सप्त समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः स विचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिदधिमण्डक्षीरस्वादूदकसप्तसमुद्रवेष्टिता वलयाकृतयोलोकाः पर्व्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटी परिसङ्ख्याता स्तदेतत्सर्व्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम् अण्डञ्च प्रधानस्याणोरवयवो यथाकाशे खद्योत इति तत्र पाताले जलधौ पर्व्वतेष्वेतेषु देवनिकायासुरगन्धर्व्वकिन्नरकिम्पुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरो ब्रह्म राक्षसकुष्माण्डविनायकाः प्रतिवसन्ति। सर्व्वेषु द्वीपेषु पुण्या-

संयोग मन्तरेणाकस्मादेव दिव्यं शरीरमेषां धर्म्मविशेषातिसंस्कृतेभ्योऽणुभ्योभूतेभ्यों भवतीति महर्लोकमाह। महतीति महाभूत वशिनः यद्यदेतेभ्योरोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छन्ति तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन संस्थानेनावतिष्ठन्ते। ध्यानाहारा ध्यानमात्रतृप्ताः पुष्टाभवन्ति। जनलोकमाह। प्रथम इत्युक्त क्रमेण

मानो देवमनुष्याः। सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिस्तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानस मित्युद्यानानि। सुधर्म्मा देवसभा। सुदर्शनं पुरं। वैजयन्तःप्रसादः ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्य्युपरि सन्निविष्टा विपरिवर्त्तन्ते माहेन्द्रनिवासिनः षट् देवनिकायास्त्रिदशा अग्निष्वात्ताया-म्यास्तुषिता अपरिनिर्म्मितवशवर्त्तिनः परिनिर्म्मितवशवर्त्तिनश्चेति। सर्व्वे संकल्पसिद्धाः। अणिमाद्यैश्वर्य्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभोगिनः औपपादिक देहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराः महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधा देवनिकायाः कुमुदा ऋभव प्रतर्दना अञ्जनाभाः प्रतिताभाइत्येते महाभूतवशिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्व्विधो देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिताः ब्रह्मकायिकाः ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति ते भूतेन्द्रियवशिनो द्विगुणोद्विगुणोत्तरायुषो द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः आभास्वरा महाभास्वरा सत्यमहाभास्वरा इति ते भुतेन्द्रियप्रकृति-

भूतेन्द्रिय वशिन इति भूतानि पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियुक्तमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते। उक्त क्रमापेक्षाद्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह द्वितीय इति भूतेन्द्रिय प्रकृतिवशिन इति प्रकृतिः पञ्चतन्मात्राणि तद्वशिनः तदिच्छातो तन्मात्राण्येव कायाकारेण परिणमन्त इत्यागमिनः द्विगुणेति भास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो

वशिनः द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्व्वे ध्यानाहाराः ऊर्द्ध्व-रेतस ऊर्द्ध्वमप्रतिहतज्ञानाः। अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषयाः तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकाया अच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्चेति अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्य्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत् स्वर्गायुषः तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः सत्याभा आनन्दमात्र ध्यानसुखाः संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखास्तेपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठति। तत्र ते सप्त लोकाः सर्व्वे एव ब्रह्मलोकाः विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्त्तन्ते न लोकमध्ये न्यस्ता इत्येतद् योगिना साक्षात्कर्त्तव्यं सूर्य्यद्वारे संयमं कृत्वा ततोन्यत्रापि एवं तावदभ्यसेद् यावदिदं सर्वं दृष्टमिति॥२५॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्॥२६॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयात्॥ २६॥

महाभास्वरा तेभ्योऽपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः। ऊर्द्धमिति ऊर्द्धं सत्यलोके अप्रतिहत ज्ञानाश्चवीचेस्तु प्रभृत्यातपोलोकं सूक्ष्मव्यवहितादि सर्व्वं विजानन्तीत्यर्थः तृतीयं ब्रह्मणः सत्यलोकमाह। तृतीय इति अकृत भवनस्य न्यासो यैस्तेतथोक्ताः। आधाराभावादेव स्वप्रतिष्ठाः स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः प्रधान वशिनस्तदिच्छातः सत्वरजस्तमांसि प्रवर्त्तन्ते यावत् स्वर्गायुषः तथाच श्रूयते "ब्रह्मणा सह ते सर्व्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥२७॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयात् । ऊर्द्ध्वविमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयात् ॥ २७ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥२८॥

नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सन्ति धातवः सप्त । त्वक्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्वं पूर्वमेषां वाह्यमित्येष विन्यासः ॥ २८ ॥

पदमिति” तदेवं चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्म्मानुक्त्वा नामविशेष ग्रहणेन धर्म्मविशेषानाह । तत्रेति अच्युता नाम देवाः स्थूलविषय ध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति । शुद्धनिवासा नाम देवा, सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः तेन ते तृप्यन्ति । सत्याभा नाम देवा इन्द्रिय विषय ध्यान सुखास्तेन ते तृप्यन्ति । संज्ञासंज्ञिनो नाम देवा अस्मितामात्र ध्यान सुखास्तेन ते तृप्यन्ति तत्र ते सम्प्रज्ञात समाधिमुपासते अथासम्प्रज्ञात समाधि निष्ठा विदेह प्रकृतिलयाः कस्मान्न लोकमध्ये न्यस्यन्ते इत्यत आह विदेह प्रकृतिलया स्थिति बुद्धिवृत्तिमन्तो हि दर्शित विषया लोकयात्रां वहन्तो लोकेषु वर्त्तन्ते नचैवं विदेहप्रकृतिलयाः सत्यपि साधिकारत्व इत्यर्थः । तदेतदासत्यलोकमाचारिणा योगिना साक्षात्करणीयं सूर्य्यद्वारेषु सुषुम्नायां नाड्यां नचैतावतापि तत् साक्षात्कारोभवतीत्यत आह एवं तावदन्यत्रापि सुषुम्नाया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु यावदिदं सर्व्वं जगद्दृष्टमिति । बुद्धि सत्वं हि स्वभावत एव विश-

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥२९॥

जिह्वाया अधस्तात् तन्तुस्तन्तोरधस्तात्कण्ठस्ततोधस्तात् कूपस्तत्र संयमात् क्षुत्पिपासे न बाधेते ॥ २९ ॥

कूर्म्मनाड्यां स्थैर्य्यम् ॥३०॥

कूपादधउरसि कूर्म्माकारा नाड़ी तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते यथा सर्पोगोधावेति ॥ ३० ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥३१॥

शिरःकपाले अन्तःछिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्तत्र संयमात्सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनं तम् ॥३१॥

प्रातिभाद्वा सर्व्वम् ॥३२॥

प्रातिभं नाम तारकं तद्विवेकजस्यज्ञानस्य पूर्व्वरूपं

प्रकाशन समर्थं तमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तदेव प्रकाशयति. सूर्य्यद्वार संयमोद्घाटितं भुवनं प्रकाशयति न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्गस्तत् संयमस्य तावन्मात्रोद्घाटन सामर्थ्यादिति सर्व्वमवदातं तत्र तत्र जिज्ञासायां योगिनस्तत्रतत्र संयमः। एवं क्षुत्पिपासा निवृत्तिः हेतुः संयमःस्थैर्य्यहेतुश्च सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगद व्याख्यातेन व्याख्यात इति न व्याख्यातः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

मू—तं। मूर्द्धशब्देन सुषुम्नानाड़ी लक्षते तत्र संयम इति ॥ ३१ ॥

प्रा—वं। प्रतिभा ऊहस्तदभवं प्रसङ्ख्यान हेतु संयमयतो हि चेत् प्रकर्षे

यथोदये प्रभा भास्करस्य तेन वा सर्व्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥ ३२ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥३३॥

यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मिन् संयमात् चित्तसम्वित् ॥ ३३ ॥

सत्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥३४॥

बुद्धिसत्वं प्रख्याशीलं समानसत्वोपनिबन्धने रजस्तमसौ वशीकृत्य सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतं तस्माच्च

प्रसङ्ख्यानोदय पूर्व्वं लिङ्गं यदूहजं ज्ञानं तेन सर्व्वं विजानाति योगीतच्च प्रसंख्यान सन्निधापनेन संसारात्तारयति इति तारकं । ३२ ।

हृ–वित् । हृदयपदं व्याचष्टे । यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरात्मा ब्रह्म तस्यपुरं निलयः तद्धि तत्र विजानाति स्वमिति । दहरं गर्त्तं तदेव पुण्डरीकं अधोमुखं वेश्म मनसः चित्त संवेदनत्वे हेतुमाह । तत्र विज्ञानं तत्र संयमाच्चित्तं विजानाति स्वशक्तिविशिष्टं । ३३ ।

स—नौ सत्वप्रकाशरूपख्याति स्वच्छस्य नितान्ताभिभूत रजस्तमस्तया विवेकख्या-

सत्यात् परिणामिनोत्यन्तविधर्म्मात् शुद्धोन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषस्तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात् स भोगप्रत्ययः सत्वस्य परार्थत्वाद्दृश्यः। यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोन्यः पौरुषेयप्रत्ययस्तत्र संयमात् पुरुषविषया प्रज्ञा जायते। न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्वात्मना पुरुषोदृश्यते पुरुषएव प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति। तथाह्युक्तं विज्ञातारमेवेकेन विजानीयादिति ॥ ३४ ॥

तिरूपेण परिणतस्यबुद्धिसत्वस्यात्यन्तिकश्चे तन्यादसङ्करस्तत्रकेवकथा रजस्तमसो जड-स्वभावयो रित्याशयवान् सूत्रकारः सत्वपुरुषयो रित्युवाच इममेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोप्याह बुद्धि सत्वं प्रख्याशीलमिति न प्रख्याशीलमात्र मपि तु विवे-कख्यातिरूपेण परिणतमतोनितान्त शुद्ध प्रकाशतयात्यन्त सारूप्यं चैतन्येनेति सङ्कर इत्यतआह। समानेतिसत्वे नोपनिबन्धनमविनाभावःसम्बन्धःसमानं सत्वोप निबन्धनं ययो रजस्तमसी ते तथोक्ते वशीकारोभिभवः। असङ्करमाह तस्माच्चे ति चकारोऽ-प्यर्थे न केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थःपरिणामिन् इति वैधर्म्ये परिणामिनःपुरुषादुक्तं प्रत्ययाविशेषः शान्तघोर मूढरूपाया बुद्धे श्चैतन्य बिम्बोद्ग्राहेण चैतन्यस्य शान्ता-द्याकाराध्यारोप चन्द्रमसइव स्वच्छ सलिल प्रतिबिम्बितस्य तत्कल्पनात् कल्पना-रोपः भोगहेतुमाह दर्शित विषयत्वादिति असकृद्व्याख्यातं। ननु बुद्धि सत्वमस्तु पुरुषभिन्नं भोगस्तु पुंसः कुतोभिद्यते इत्यतआह। सभोग प्रत्ययो भोगरूपप्रत्ययः सत्वस्यातः परार्थत्वाद दृश्योभोग्यः सत्वं हि परार्थं संहतत्वाद्धर्म्मश्चभोगः इति सोपि परार्थः। यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोग्यः अथवानुकूल प्रतिकूल वेदनीयस्तु सुखदुःखानुभवो भोगः नचाय मात्मान मेवानुकूलयति प्रतिकूलयति

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥३५॥

प्रातिभात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानं श्रावणाद्दिव्यशब्दश्रवणम् वेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः आदर्शाद्दिव्यरूपसम्वित् आस्वादाद्दिव्यरससम्वित् वार्त्तातो दिव्यगन्धविज्ञानमित्येतानि नित्यं जायन्ते ॥ ३५ ॥

वा स्वात्मनिवृत्ति विरोधादतोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयार्थोभोगः। समीक्षा आत्मातस्य दृश्योभोग्य इति। यस्तु तस्मात् परार्थाद्विशिष्ट इति परार्थादिति। पञ्चम्यन्तपदाध्याहारेण व्याख्याता स्यादेततपुरुष विषयाचेत्प्रज्ञा हन्त भो' पुरुषः प्रज्ञायाः प्रज्ञेय इति प्रज्ञान्तरमेव तत्र तत्रेति अनवस्थापातइत्यत आह। न च पुरुषप्रत्ययेनेति। अयमभिसन्धिः चित्याजडःप्रकाश्यते न जडेन चितिः पुरुषप्रत्ययस्तुचिदात्मा कथं चिदात्मानं प्रकाशयेत् चिदात्मात्वपराधीनप्रकाशोजड़ः प्रकाशयतीति युक्तम्। बुद्धि सत्वात्मनेति अचिद्रूप तादात्म्येन जड़त्वमाह। बुद्धि सत्वगत पुरुष प्रतिविम्बालम्बनात् पुरुषालम्बनं दर्पणवन्मुखालम्बनं न तु पुरुष प्रकाशनात् पुरुषालम्बनं बुद्धि सत्वमेव तु तेन प्रत्ययेन संक्रान्त पुरुष प्रतिविम्बं पुरुष च्छायापन्नं चेतनत्रमालम्बत इति पुरुषार्थः। अत्रैव श्रुति मुदाहरति तथा ह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति। न केनचिदित्यर्थे॥ ३४ ॥

स च स्वार्थे संयमी न यावत् प्रधानं स्वकार्य्यं पुरुषज्ञानमभिनिवर्त्तयति तावत्तस्य पुरस्ताद्या विभूतीराधत्ते ताः सर्व्वा दर्शयति। त—न्ते। तदनेन

ते समाधावुपसर्गाव्युत्थाने सिद्धयः ॥३६॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात् व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥ ३६ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः॥ ३७॥

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्म्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्म्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं-

योगज धर्म्मानुगृहीताना मनः श्रोत्र त्वक चक्षु जिह्वा घ्राणानां यथा संख्यं प्रातिभ ज्ञानदिव्य शब्दाद्यपरोक्ष हेतु भाव उक्तः श्रोत्रादीनां पञ्चानां दिव्य शब्दाद्युपलम्भकानां तान्त्रिक्य संज्ञाः श्रावणाद्याः सुगमं भाष्यम्॥ ३५॥

कदाचिदात्मविषय संयमी प्रवृत्त स्तत्प्रभावादमूरर्थान्तर सिद्धीरधिगम्य कृतार्थं मन्यः संयमाद्विरमेदतआह। ते – य:। व्युत्थितचित्तोहिताः सिद्धीरभिमन्यते। जन्मदुर्गत इवद्रविण कणिकामपि द्रविण सम्भारं योगिनातु समाहित चित्तेनोपनताश्चोपिताश्चो विरक्तव्यं अभिसंहित ताप त्रयात्यन्तिकोपशमरूप परम पुरुषार्थः स खलयं कथं तत्प्रत्यनीका सुसिद्धिषु रज्येतेति सूत्र भाष्ययोरर्थः॥ ३६॥

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्य्यं पुरुष दर्शनान्तं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्य्यं संयम फलमाह। ब'—श:। समाधि बलादिति। बन्धकारण संयमबलान् प्राधान्यात

समाधिबलाद्भवति प्रचारसम्वेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव कर्म्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसम्वेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तञ्चे-न्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्त-मनुत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परश-रीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति॥ ३७॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रा-न्तिश्च॥ ३८॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनं तस्य क्रिया पञ्चतयी। प्राणोमुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः। समं नय-

समाधिग्रहणं प्रचरत्यनेनास्मिन्निति प्रचार. चित्तस्य गमागमाध्वानो नाड्यः तस्मिन् प्रचारेसंयमात्तद्वेदनं तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्यात् न तेन प्रतिबध्यते अप्रतिबद्धम-पूर्व्वमार्गेण गच्छन् स्वशरीरादप्रत्यूहं निष्क्रामति न च पर शरीर मा विशति तस्मात्तत्प्रचारोपि ज्ञातव्यः इन्द्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाधिष्ठानं निविशन्ते इति॥ ३७॥

उ—श्च। समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा प्राणादयो लक्षणं यस्याः सातथोक्ता द्वयीन्द्रियाणां वृत्तिर्वाह्याभ्यन्तरीच वाह्यारूपाद्यालोचनलक्षणा आभ्य-न्तरी तु जीवनं सहिप्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीत मारुतक्रियाभेदहेतुः सर्व्वकरण-

नात् समानस्थानाभिवृत्तिः। अपनयनादपान आपादतल-वृत्तिः। उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः। व्यापी व्यान इति एषां प्रधानः प्राणः। उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्गः उत्क्रान्तिश्च प्रायणकाले भवति तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥३९॥

जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलति। ३९।

साधारणः यस्मात् सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति तैरस्य लक्षणीयत्वात्। तस्य प्रयत्नस्य क्रियाकार्यं पञ्चतयी प्राण आनासिकाग्रादाचहृदयादवस्थितः॥ अशितपीताहारपरिणतिभेदं रसं तत्तत्स्थाने समनुरूपं नयन्समानः आहृदयादाच नाभेरस्य स्थानं। मूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपानः आनाभेराचपादतलादस्य वृत्तिः। उन्नयना दूर्द्ध्वनयना द्रसादीनामुदानः आनासिकाग्रात् आ च शिरसो वृत्तिरस्य। व्यापी व्यानः एषामुक्तानां प्रधानं प्राणस्तदुत्क्रमे सर्व्वोत्क्रमश्रुतेः प्राणमुत्क्रामन्तमनुसर्व्वे प्राणा उत्क्रामन्तीति तदेवं प्राणादीनां क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवतारयति उदानजयादिति। उदाने कृतसंयमस्तज्जयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते उत्क्रान्तिश्चार्चिरादिमार्गेण भवति प्रायणकाले तस्मात्तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपाद्यते प्राणादिसंयमात्तद्विजये भूतजयएताः क्रियास्थानविजयादिभेदात् प्रतिपत्तव्याः ॥ ३८ ॥

स—मं। तेजसः शारीरस्योपध्मानं उत्तेजनं स्वार्थसंयमादन्याचयशिष्टं श्रावणाद् युक्तं संप्रति श्रवणाद्यर्थादेव संयमाच्छ्रावणादि भवतीत्याह ॥ ३९ ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यंश्रोत्रम् ४०॥

सर्व्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठासर्व्वशब्दानाञ्च। यथोक्तम् तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्व्वेषां भवतीति। तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गं अनावरणञ्चोक्तम्। तथाह मूर्त्तस्यानावरणदर्शनाद्विभूत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य शब्दग्रहणनिमित्तं श्रोत्रं बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णात्यपरो न गृह्णातीति तस्मात् श्रोत्रमेव शब्दविषयं श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धे कृतसंयमस्य योगिनोदिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते॥ ४०॥

श्री—त्रं। संयमविषयं श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धमाधाराधेयभावमाह। सर्व्वे श्रोत्राणामाहंकारिकाणामप्याकाशं कर्णशष्कुली विवर प्रतिष्ठा तदायतनं श्रोत्रं तदुपकारापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकार दर्शनात् शब्दानाञ्च श्रोत्रसहकारिणा पार्थिवादि शब्दग्रहणे कर्त्तव्ये कर्णशष्कुलीसुषिरवर्त्ति श्रोत्र काशयण भोग्यता साधारण शब्दमपेक्षते। गन्धादि गुण सहकारिभि र्घ्राणादिभिर्वाह्यं पृथिव्यादिवर्त्ति गन्धाद्या लोचनं कार्य्यं दृष्टं। आहङ्कारिकमपि घ्राण रसन त्वक् चक्षुः श्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव भूतोपकारापकाराभ्यां घ्राणादीनामुपकारापकार दर्शनादित्युक्तं तच्चेदं श्रोत्रमाहङ्कारिकमयःप्रतिमसमयस्कान्तमणि कल्पेन वक्त्र वक्त्र समुत्पन्नेन वक्त्रस्थेन शब्देनाकृष्टं स्ववृत्ति परम्परया वक्त्र वक्त्रमागत शब्दमालोचयति तथाच दिग्देशवर्त्ति शब्दप्रतीतिः प्राणभृन्मात्रस्य नासति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति। तथाच पञ्चशिखस्य वाक्यं। तुल्यदेश श्रवणानामेकदेश श्रुतित्वं सर्व्वेषां भवतीति। तुल्य देशानि श्रवणानि श्रोत्राणि

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥४१॥

यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन

येषां चैत्रादीनां ते तथोक्ताः सर्व्वेषां श्रवणान्याकाश वर्त्तिनीत्यर्थः। तत्र श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं येन शब्देन सहकारिणा पार्थिवादीन् शब्दान् गृह्णाति तस्मात्सर्व्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्दे इत्यर्थः तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वञ्च दर्शितमिति तत्रैकदेशं श्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गं साप्येकजातीया शब्दव्यञ्जिकाश्रुतिर्यदाश्रया तदेवाकाशं शब्दवाच्यं नह्येदृशीं श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्तिः न चेदृशी श्रुतिः पृथिव्यादिगुणस्तस्य स्वात्मनि व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेरिति अनावरणञ्चाकाशलिङ्गं। यदीकाशन्ना भविष्यत् अन्योन्य सम्पीडितानि मूर्त्तानि न सूचिभिरप्यभेत्स्यन्त ततश्च सर्व्वैरेव सर्व्वमावृतं स्यात् न च मूर्त्तद्रव्याभावमात्रादेवानावरणमस्याभावस्य भावाश्रितत्त्वेन तदभावेऽभावात् न च चितिशक्तिस्तदाश्रया भवितु मर्हति अपरिणामितया अवच्छेदकत्वाभावात् न च दिक्कालादयः पृथिव्यादि द्रव्य व्यतिरिक्ताः सन्ति तस्मात्तादृशः परिणति भेदो नभस एवेति सर्व्वमवदातं अनावरणं चाकाश लिङ्गं सिद्धं यत्र यत्रानावरणं तत्र तत्र सर्व्वत्राकाशमिति सर्व्वगतत्वमप्यस्य सिद्धमित्याह। तथाऽमूर्त्तत्वेति श्रोत्रसद्भावे प्रमाणमाह। शब्दग्रहणेति क्रियाहि करणसाध्या दृष्टा। यथा छिदादिं र्वास्यादि साध्या तदिह शब्दग्रहण क्रिययापि करणसाध्यया भवितव्यं यच्च करणं तत्र श्रोत्रमिति। अथास्याश्चक्षुरादयः एव कस्मात् कारणं न भवन्तीत्यत आह। बधिराबधिरयोरिति अन्वयव्यतिरेकाभ्य मवधारणं। उपलक्षणञ्चैतत् त्वग्वा तयोश्चक्षुस्तेजसोः रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्योः सम्बन्ध संयमाद्दिव्यत्वगाद्यप्यूहनीयं ॥ ४० ॥

सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमोजित्वा तत् सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघु भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभि तन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगति-रस्य भवतीति ॥ ४१ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४२ ॥

शरीराद्बहिर्मनसोवृत्तिलाभोविदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसोबहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो

का—नं। कायाकाश सम्बन्ध संयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृत संयमा-समापत्तिं चेतसस्तत्स्यतदञ्जनतां लब्धेति। सिद्धक्रममाह। जल इति ॥ ४१ ॥

अपरमपि परशरीरावेश हेतु संयमं क्लेशकर्मविपाक क्षयहेतुमाह। व—यः। विदेहा-माह शरीरादिति। अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह सा यदीति। वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन। महाविदेहामाह यात्विति। उपाय उपेयते कल्पिताकल्पितयोराह। तवेति किं परशरीरावेश मात्रमितो नेत्याह। ततश्चेति। ततो धारणातो महाविदेहाय मनः प्रवृत्ते सिद्धेः क्लेशश्च कर्म्म च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं विग-लित रजस्तमसः सत्वमात्रात् विवेक ख्यातिमात्रसमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमो मूलतया तदात्मकं सद्बुद्धि सत्वमावृणोति तत्क्षयाच्च निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति जानाति ॥ ४२ ॥

बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता। तत्र कल्पितया साधयत्यक-ल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्वस्य यदावरणं क्लेश-कर्म्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयोभवति ॥ ४२ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्वसंयमाद्भूतजयः ॥४३॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहकारादिभि-र्धर्म्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिता एतद् भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहोजलं वह्नि-

स्थू—यः। स्थूलञ्च स्वरूपञ्च सूक्ष्मान्वयञ्चार्थवत्वञ्चेति स्थूलस्वरूप सूक्ष्मान्वयार्थवत्वानि तेषु संयमात्तज्जयः। स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाः पाथ-सीयास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूप रसगन्धा यथासम्भवं विशेषाः षड़जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषाय मधुरादयः एतेहि नामरूप प्रयोजनैः परस्परतोभिद्यन्तइति विशेषाः एतेषां पञ्च पृथिव्यां गन्धवर्ज्जं चत्वारोप्सु गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति शब्दएवाकाशे तत्र त ईदृशा विशेषाः सहकारादिभि र्धर्म्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्म्माः। "आकारो गौरवं रौक्षं वरणं स्थैर्य्यमेवच। वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्व्वभोग्यता।" अपां धर्म्माः— "स्नेहः। सौक्ष्म्यं प्रभाशौक्ल्यं माद्दर्वं गौरवञ्च यत्। शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चोदका गुणाः"। तैजसाधर्म्माः— "ऊर्द्धभाक् पाचकं दग्धृपावकं लघुभास्वरं। प्रध्वं स्योजस्वि वै तेजः पूर्व्वाभ्यां भिन्न लक्षणं"। वायवीयाधर्म्माः—तिर्य्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलं। चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्म्माः पृथग्विधाः"। आकाशीया धर्म्माः—"सर्व्वतो गति

ष्णता वायुः प्रणामी सर्व्वतोगतिराकाशइत्येतत् स्वरूप-शब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तं एकजातिसमन्वितानामेषां धर्म्ममात्रव्यावृत्तिरिति सामान्य विशेषसमुदयोत्र द्रष्टव्यम्। द्विष्ठोहि समूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतःशरीरं वृक्षोयूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एकोभागो मनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षित आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घइति।

व्यूही विष्टम्भश्चे ति च त्रयः। आकाशधर्म्मा व्याख्याता पूर्व्वधर्म्म विलक्षणा"इति॥ तत्र आकार प्रभृतयो धर्म्मास्तैः सहेति आकारस्य सामान्य विशेषो गोत्वादि द्वितीयरूप ाह। द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं स्नेहजलं मज्जापुष्टिबला-ानहेतुः वह्नि रुष्णता औदर्य्ये सौर्य्ये भौमे च सर्व्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्व्वस्वै तद्धर्म्मधर्म्मिणोरभेद विवक्षयाभिधानं। वायुः प्रणामी वहनशीलः तदाह 'चलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेन च। सर्व्वगं वायुसामान्यं नामित्व मनुमीयते" सर्व्वतोगतिराकाशः सर्व्वत्र शब्दोपलब्धि दर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाश गुणेन हि शब्देन पार्थिवादि शब्दोपलब्धिरित्युपपादित मधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तं। अस्यैव मूर्त्त्यादि सामान्यस्य शब्दादयः षड्जादयः उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कषायत्वा-दयः सुरभित्वादयो मूर्त्त्यादीना सामान्याना भेदाः सामान्यरन्वपि मूर्त्त्यादीनि जम्बीर पनसामलककफलादीनि रसादि भेदात् परस्परं व्यावर्त्तन्ते तेनैतेषां एते रसादयो विशेषाः तथा चोक्तं एकजाति समन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीना मेकैकया जात्या मूर्त्ति स्नेहादीना समन्वितानां मेषां षड्जादि धर्म्ममात्र व्यावृत्ति रिति। तदेव

स पुनर्द्विविधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहोवनं सङ्घइति। अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः एतत्स्वरूपमित्युक्तं। अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोवयवः परमाणु सामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय

सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं विशेषणाश्च शब्दादय उक्ताः येचाहुः "सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान् प्रत्याह सामान्यविशेष समुदायोत्रदर्शने द्रव्यं येपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायो न भूयमानो नापह्नोतव्यः नचतदपह्नवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां तत्समुदायाच्च तदाधारमपरद्रव्यमुपलभामहे ग्रावभ्यो ग्रावसमुदायादि वच्च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरं समूहो द्रव्यमित्युक्तं। तत्र समूहमात्र द्रव्यमिति समापनुत्तये समूहे विशेषोद्रव्यमिति निर्द्धारयितुं समूहप्रकारानाह। द्विष्ठोहीति यस्मादेवं तस्मान्न समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह। प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रतिस्तमित भेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति – शरीर वृक्षयूथ वनशब्देभ्यः समूह प्रतीयमानो प्रतीतावयव भेद स्तद्वाचक शब्दाप्रयोगात् समूह एकोवगम्यते इतियुतायुत सिद्धावयवत्वे न चेतनाचेतनत्वे नचोदाहरणचतुष्टयं। युतायुतसिद्धावयवत्वञ्चाग्रे वक्ष्यते। द्वितीयं प्रकारमाह। शब्देनोपात्त भेदावयवानुगतः समूहः उभये देव मनुष्याइति देव मनुष्याइति हि शब्देनोभय शब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौभिन्ना वुपात्तौ। ननूभय शब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्त भेदावयवानुगत इत्यतआह। ताभ्यां

इत्येवं सर्व्वतन्मात्राणि एतत् तृतीयं। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चमरूपमर्थवत्वं भोगोपवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनो गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्व्वमर्थवत् तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र

भागाभ्यामेव समूहोभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचि शब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थः वाचकत्वादिति भावः। पुनर्द्वैविध्यमाह सचेति। भेदेन वा भेदेन च विवक्षितः। भेद विवक्षित माह। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूहः इति। भेदएव षष्ठीश्रुतेः। यथा गर्गाणां गौरिति। अभेद विवक्षितमाह। आम्रवनं ब्राह्मणसङ्घः। आम्राश्चते वनञ्चेति समूह समूहिणोरभेदं विवक्षित्वा सामान्याधिकरण्यमित्यर्थ विधान्तरमाह। स पुन र्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूह युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तरालाहितदवयवा वृक्षाश्च गावश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षोगौः परमाणुरिति निरन्तराहितदवयवाः सामान्य विशेषो वा सामाद्योर्वेति। तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृत मुपसंहरति। एतत्स्वरूप मित्युक्तमिति तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति—अथेति। उत्तरमाह।

तन्मात्रमिति। तस्यैकोवयवः परिणामभेदः परमाणु सामान्यं मूर्त्तिः शब्दादयो विशेषाः तदात्मा अयुत सिद्धा निरान्तरायेवयवाः सामान्यविशेषाः तद्‌भेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपं एवं सर्व्वतन्मात्राणि सूक्ष्मरूपमिति उपसंहृ

पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४३ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्माऽनभिघातश्च ॥ ४४ ॥

तत्राऽणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसं। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति मज्जति यथोदके।

वति एतदिति। अथभूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रिया स्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभाव मनुपतितुमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अतएवान्वय शब्देनोक्ता अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्वं विवृणोति। भोगेति। नन्वेवमपि सत्त्वगुणा अर्थवन्तस्सन्तु कार्य्याणां तु कुतोऽर्थवत्वमित्यत आह। गुणा इति। भौतिका गोघटादयः तदेवं संयमं विषय मुक्त्वा संयमं तत् फलञ्चाह। तेष्विति। भूतप्रकृतयोभूतस्वभावाः॥ ४३ ॥

सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिद्ध्यतीत्यत आह—

स—त्र। स्थूलसंयम जयाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह। तत्राणिमा महानपि भवत्यणुः। लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूल इवाकाशे विहरति महिमाल्पोऽपि नाग नग गगन परिमाणो भवति। प्राप्तिः सर्व्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिन स्तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसं स्वरूप संयम विजयात् सिद्धिमाह। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो नास्वरूपभूत स्वरूपे मूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते

वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषां ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यत् कामावसायित्वं सत्य सङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथाभूतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च शक्तोपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यत् काम वसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु सङ्कल्पादिति एतान्यष्टा- वैश्वर्य्याणि कायसम्पद्वच्य माणा तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वीमू- र्त्त्या नानरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियाशिलामप्यनुविश तीति नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति नाग्निरुष्णोदहति न

भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके । सूक्ष्मविषय संयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनिभौतिकानि गोघटादीनि तेषुवशी स्वतन्त्रीभवति । तेषां त्व वश्यः तत्कारणतन्मात्र पृथिव्यादि परमाणु वशीकारात्तत् कार्य्यवशीकारस्तेन यानि यथावस्थापयति तानि तथा वतिष्ठन्ते इत्यर्थः । अन्वयविषय संयमजयात् सिद्धिमाह ईशित्वं तेषां भूतभौतिकानां विजित मूलप्रकृतिः सन्यः प्रभव उत्पादो यश्चापायो विनाशो यश्चव्यूहो यथावदवस्थापनं तेषामिष्टे अर्थवत्वसंयमात् सिद्धिमाह । यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता विजितगुणार्थवत्वो हि योगी यद्यदर्थतया सङ्कल्प- यति तत्तस्मै प्रयोजनायकल्पते । विषमप्यमृतकार्य्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । स्यादेतद् यथा शक्तिविपर्य्यासङ्करोत्येवं पदार्थविपर्य्यासमपि कस्मान्नकरोति तथा चन्द्रमसमादित्यं कुर्य्यात् कुहूश्चसिनीवालीमित्यत आह न च शक्तोपीति । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तच भवतः परमेश्वरस्याज्ञानमतिक्रमितु मुत्सहन्ते । यत्र पदार्थानां जातिदेशकालावस्था भेदेना नियत स्वभावा इति युज्यतेतासु तदिच्छानुविधानामति । एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि तद्धर्मानभिघात इति । अणिमादि

वायुः प्रणामी वहत्यनावरणात्मकेप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति ॥ ४४ ॥

रूपलावण्य बलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४५ ॥

दर्शनीयः कान्तिमान् अतिशयबलः । वज्रसंहननश्चेति ॥ ४५ ॥

ग्रहणस्वरूपाऽस्मितान्वयार्थवत्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्ति ग्रहणम् । न च तत् सामान्यमात्रग्रहणाकारं कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेन मनसानुव्यवसीयतेति ।

प्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघात सिद्धौ पुनरुपादानं काय सिद्धिवत् एतत् सूचीपवद्ध सकल विषय संयम फलबलज्ञापनाय । सुगममन्यत् ॥ ४४ ॥

काय सम्पद माह । रूप—सम्पत् । वज्रस्येव संहन मवयवव्यूहो दृढो निविडो यस्य स तथा ॥ ४५ ॥

जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह । ग्र—यः ग्रहणञ्च स्वरूपं चाक्षितान्वयार्थवत्वञ्च तेषु संयमस्तस्मादित्यर्थः । गृह्णीति ग्रहणं तच्च ग्राह्याधीन

स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयो रयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहोद्रव्यमिन्द्रियं तेषां तृतीयं रूपं अस्मितालक्षणोऽहङ्कारः। तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थिति शीलागुणाः येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति। पञ्चस्वे-तेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत् तत् जयं कृत्वा पञ्च-रूपजयादिन्द्रियः जयप्रादुर्भवति योगिनः॥ ४६॥

निरूपणमिति ग्राह्यं दर्शयति—सामान्यविशेषात्मेति। ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह। तेष्विति। इत्तिरालोचनं विषयाकारपरिणतिरिति यावत्। येत्वाहुः – सामान्यमात्र गोचरा इन्द्रियवृत्तिरिति तान् प्रत्याह। न चेति। गृह्यते इति ग्रहणं सामान्य-मात्र गोचरं ग्रहणं बाह्येन्द्रियतन्त्रं हि मनो बाह्ये प्रवर्त्तके अन्यथा अन्ध-बधिराद्यभावप्रसङ्गात्। तदिह यदि न विशेष विषयमिन्द्रियं तेनालोचित विशेष इति कथं मनसानुव्यवसीयेत तस्मात् सामान्यविशेषविषयमिन्द्रिया-लोचनमिति तदेतद्ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपं। द्वितीयं रूपमाह। स्वरूपं पुनरिति। अहङ्कारो हि सत्वभागेनात्मीयेन इन्द्रियाण्यजीजनत् अतो यत्तत करणत्वं सामान्यं यत्त्वनियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थः। तेषां तृतीयं रूपमिति अहङ्कारो हि इन्द्रियाणां कारणमिति। यत्रेन्द्रियाणि तत्र नैव भवितव्यमिति। सर्व्वेन्द्रिय साधारण्यात् सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः। चतुर्थं रूपमिति गुणानां हि हेरूप्यं व्यवसायात्मकं व्यवसाय व्यवसेयात्मकत्वञ्च तत्र व्यव-

ततोमनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

कायस्यानुत्तमोगतिलाभोमनोजवित्वम् विदेहानामि-न्द्रियाणामभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरण भावः सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इत्येतास्तिस्रः सिद्धयोमधुप्रतीका उच्यन्ते। एताश्च करणपञ्चकरूप-जयादधिगम्यन्ते ॥ ४७ ॥

सेयात्मकतां ग्राह्यतामास्थाय पञ्चतन्मात्राणि भूतभौतिकानि निर्मीयते व्यवसाय। त्मकत्वं तु ग्रहणरूपमास्थाय साहङ्काराणीन्द्रियाणीत्यर्थः शेषं सुगमं ॥ ४६ ॥

पञ्चरूपेन्द्रियजयात् सिद्धिराह। त—श्च। विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभावः। देशः काश्मीरादिः। कालोऽतीतादीर्विषयः सूक्ष्मादिः सान्वयेन्द्रिय-जयात् सर्व्वप्रकृतिविकार वशित्वं प्रधानजयः ताएता सिद्धयो मधुप्रतीका इत्यु-च्यन्ते योगशास्त्रनिष्णातैः। स्यादेतदिन्द्रिय जयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वश्यानि भवन्तु प्रधानादीनां तत्कारणानां किमायातमित्यत आह ॥

एताश्चेति। करणानामिन्द्रियाणां पञ्चरूपाणि ग्रहणादीनि तेषां जयात् एतदुक्तं भवति नेन्द्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोपि तु पञ्चरूपस्य तदन्तर्गतञ्च प्रधा-नादीनि ॥ ४७ ॥

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्व्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्व्वज्ञातृत्वञ्च ॥ ४८ ॥

निर्द्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्वस्य परे वैशारद्येपरस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्व्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्व्वात्मानो गुणाव्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञंप्रत्यशेषा दृश्यात्मत्वेनोपस्थित इत्यर्थः । सर्व्वज्ञातृत्वं सर्व्वात्मनां गुणानां शान्तोदिता व्यपदेश्यधर्म्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढ़विवेकजं ज्ञानमित्यर्थः इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः यांप्राप्य योगी सर्व्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनोवशी विहरति ॥४८॥

यत्र ते ज्ञानक्रियारूप ऐश्वर्य्यहेतवः संयमाः साक्षात्पारम्पर्य्येण स सिद्ध्युपसंहार संपादित अज्ञाद्वारेण यदर्थास्तस्याः सत्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीं दर्शयति—स—चनिर्द्धूतरजस्तमोमलतया वैशारद्यं ततः परावशीकारसंज्ञा रजस्तमोभ्यामनुपप्लुतं हि चित्तसत्वमवस्थमासीत्तदुपशमेतु तदस्य योगिनोवशिनः तस्मिन् वशे योगिनः सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूप प्रतिष्ठस्य सर्व्वाधिष्ठातृत्वं । एतदेव विवृणोति । सर्व्वात्मान इति व्यवसाय व्यवसेयात्मानोजड़प्रकाशरूपा इत्यर्थः तदनेन क्रियैश्वर्य्यमुक्तं । ज्ञानैश्वर्य्यमाह । सर्व्वज्ञातृत्वमिति । अस्या अपिद्धिविधायाः सिद्धेर्वैराग्याय योगिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह । एषा विशोकेति । क्लेशाश्च बन्धनानि च कर्म्माणि तानि क्षीणानि यस्य स तथा ॥ ४८ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९॥

यदास्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्वस्यायं विवेकप्रत्ययो-धर्म्मः सत्वञ्च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्वादित्येवमस्य ततोविरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्यान्यप्रसवसमर्थानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदन्तापत्रयं न भुंक्ते। तदेतेषां गुणानां मनसि कर्म्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्य-क्तानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यं तदास्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति ॥४९॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्ट-प्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथमकल्पिकोमधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्त-

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासफलत्वात् विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह। त—ल्यं यदास्य योगिनः क्लेशकर्म्मक्षये एवं ज्ञानं भवति विभूतिमित्याह—सत्वस्यायं विवेक प्रत्ययो धर्म्मः। शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात् सुगमं॥ ४९॥

सम्प्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणमुप-

प्राथमकल्पिकः, मधुभूमिकः, प्रज्ञाज्योतिः, अतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः। ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः। भूतेन्द्रियजयी तृतीयः। सर्व्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबन्धः कृतकर्त्तव्यः साधनादिमान् चतुर्थस्त्वतिक्रान्तभावनीयः तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः सप्तविधा अस्य प्रान्तभूमिप्रज्ञाः तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात् कुर्व्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते— भो इहास्यतां, इह रम्यतां, कमनीयोयं भोगः, कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्युं बाधते, वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या मन्दाकिनी सिद्धा महर्षय उत्तमा अनुकूला अप्सरसो दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्व्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यता मिदमक्षय्यमजरममरस्थानं देवानां प्रियमित्येवमभिधीयमानः सङ्गदोषान्

दिशति। स्था—ह्वात्। तानि स्थानानि येषां सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयः तैरुपनिमन्त्रणं तस्मिन् सङ्गश्च स्मयश्च न कर्त्तव्यः पुनरनिष्टप्रसङ्गात्। तत्र यदेवास्थानैरुपमन्त्रयन्ते तं योगिनमेकं निर्द्धारयितुं यावन्तो योगिनः सम्भवन्ति तावत् एवाह। चत्वार इति। तत्र प्रथम कल्पितस्य स्वरूपमाह। तत्राभ्यासीति। प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकृतं ज्योतिर्ज्ञानं परचित्तादिविषयं यस्य स तथा। द्वितीयमाह। ऋतम्भरा प्रज्ञ इति। यत्रेदमुक्तं—ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञेति स हि भूतेन्द्रियाणि जिगीषुः। तृतीयमाह। भूतेन्द्रियजयीति। तेन हि स्थूलादिसंयमेन ग्रहणादि संयमेन च भूतेन्द्रियाणि। जितानि तमेवाह। सर्व्वेषु भावितेषु निष्पादितेषु भूतेन्द्रियजयात् परचित्तादि ज्ञानादिषु कृतरक्षाबन्धः यतस्तेभ्यो न च्यवते भाव-

भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्त्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपस्तस्य चैते तृष्णायोनयोविषयवायवः प्रतिपक्षाः स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितःतस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्य्यामिति स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्योविषयेभ्य-इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् सङ्गमकृत्वास्मयमपि न कुर्य्यात् एवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति। तथाचास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्य्यः प्रमादोलब्धविवरः क्लेशानुत्तं भविष्यति। ततः पुनरनिष्ट

नीयेषु निष्पादनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्य पर्य्यन्तेषु कर्त्तव्य साधनवान् पुरुष प्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्यनिष्पादकत्वात्। चतुर्थमाह। चतुर्थ इति। तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोर्थः तदेतेषु योगिषु उपनिमन्त्रणविषयं योगिनमवधारयति। तत्र मधुमतीमिति। प्रथमकल्पिके यावत् महेन्द्रादीनां तत्प्राप्तिशङ्कैव नास्ति तृतीयोपि तैर्नोपनिमन्त्रणीयः भूतेन्द्रियवशित्वेनैव तत्प्राप्तेः। चतुर्थेपि परवैराग्यसंपत्तेरासङ्गशङ्का दूरोत्सारितैवेति पारिशेष्यात् द्वितीयएव ऋतम्भरप्रज्ञस्तदुपनिमन्त्रणविषय इति वैहायसं आकाशगामी अक्षयमविनाशीअजरं सदाभि नवमम् स्मयकरणे दोषमाह। स्मयादयमिति। स्मयात् सुस्थितं मन्योऽयमात्मानं भावयिष्यति न तस्यां प्रादोषास्यतीत्यर्थः। सुगम

प्रसङ्गः। एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतोभावितोर्थोदृढो भवि-
ष्यति भावनीयस्वार्थोभिमुखो भविष्यतीति ॥ ५० ॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥५१॥

यथापकर्षपर्य्यन्तद्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्य्यन्तः
कालः क्षणः। यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्व्व-
देशं जह्यादुत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः तत्प्रवा-
हाविच्छेदस्तु क्रमः क्षण तत् क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार
इति समाहारोमुहूर्त्ताहोरात्रादयः स। खल्वयं कालोवस्तु

मन्यत् उक्तां[क्वचित्] क्वचित् संयमात् सर्व्वज्ञता सा च न निःशेषता अपि तु
प्रकारमात्रविवक्षया यथा सर्व्वैं व्यञ्जनैर्भुक्तमिति अत्र हि यावन्तो व्यञ्जन
प्रकारास्तैर्भुक्तमिति गम्यते न तु निःशेषैरिति अस्ति च निःशेषवचनः सर्व्वशब्दः
यथोपनीतमन्नं सर्व्वमशितं प्राशकेनेति ॥ ५० ॥

तत्र हि निःशेषमिति गम्यते तदिह निःशेषज्ञता लक्षणं विवेकजज्ञानस्य
साधन संयमनाह। क्ष – नं। क्षणपदार्थं निदर्शनपूर्व्वकमाह। यथेति। लोष्ट्रस्य
हि प्रविभाज्यमानस्य यस्मिन्नवयवेल्पत्वतारतम्यं व्यवतिष्ठते सोपकर्षपर्य्यन्तः पर-
माणुर्यथा तथापकर्ष पर्य्यन्तः कालः क्षणः पूर्व्वापरभागविकलकालकलेति
यावत्। तमेव क्षणं प्रकारान्तरेण दर्शयति – यावतावेति। परमाणुमात्रं देश-
मतिक्रमेदित्यर्थः। क्रमपदार्थः क्रमपदार्थमाह। तत्प्रवाहेति। तत्पदेन क्षणाः परा-
मृश्यन्ते न चैदृशः क्रमोवास्तवः किन्तु कालनिकस्तस्य समाहाररूपस्यायुगपदप-

शून्यो बुद्धिनिर्म्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थित दर्शनानां वस्तुस्वरूपइवावभासते । क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी क्रमश्चक्षणानन्तर्य्यात्मा तं कालविद् काल इत्याचक्षते योगिनः नच द्वौक्षणौ सह भवतः क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोरसंभवात् पूर्व्वस्मादुत्तरस्य भाविनोयदानन्तर्य्यं क्षणस्य स क्रमस्तस्माद्वर्त्तमान एकैकः क्षणोन पूर्व्वोत्तरक्षणाः सन्तीति तस्मान्नास्ति तत्समाहारः येतु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयास्तनैकेन क्षणेन कृत्स्नोलोकः परिणाममनुभवति तत्क्षणोपारूढ़ाः खल्वमी धर्म्मास्तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्करणं ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति । तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते ॥ ५१ ॥

स्थितेषु वास्तवत्वेन विचारासहत्वादित्याह । क्षणतत्क्रमयोरिति । अयुगपद्भाविक्षणधर्म्मत्वात् क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात् क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य नैसर्गिक वैतण्डिक बुद्धातिशयरहिता लौकिकाः प्रतिक्षणएव व्युत्थितदर्शना भ्रान्तायेकालमीदृशं वास्तवमभिमन्यन्त इति । तत् किं क्षणोप्यवास्तवो नेत्याह । क्षणस्तु वस्तुपतितो वास्तव इत्यर्थः । क्रमस्यावलम्बनं अवलम्बः सोस्यास्तीति क्रमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः क्रमस्य क्षणावलम्बनत्वे हेतुमाह । क्रमश्चेति । क्रमस्या वास्तवत्वे हेतुमाह । न चेति । चौहेत्वर्थे यस्तु वैजात्यात् सहभावमुपेयात्तं प्रत्याह । क्रमश्च न द्वयोरिति । कस्मादसम्भव इत्यत इत्यत आह । पूर्व्वस्मादिति । उपसंहरति तस्मादिति । तत् किमिदानीं शश-

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५२ ॥

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यतायां हेतुर्गौरियं वडवेयमिति। तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी गौः। स्वस्तिमती गौरिति। द्वयोरामलकयो जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्व्वमिदमुत्तरमिति। यदा तु पूर्व्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेशे उपा-

विभाज्यमाना एव पूर्व्वोत्तर क्षणाः नेत्याह। येत्विति अन्विताः सामान्य नसमन्वागता इत्यर्थः। उपसंहरति तेनेति वर्त्तमानस्यैवार्थ क्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५१ ॥

यद्यप्येतद्विवेकज ज्ञान निःशेष भावविषयमित्यग्रे वच्यते तथाप्यति सूक्ष्मत्वात प्रथमं तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यति जा—त्ति। लौकिकानां जातिभेदोऽन्यतायाः ज्ञापकहेतुः तूल्या जातिः गोत्वं तूल्यश्च देशः पूर्व्वत्वादिः कालाक्षी स्वस्तिमत्यौर्लक्षणभेदः परमितिद्वयो रामलकयोस्तुल्या आमलकत्व जातिर्वर्त्तनादि लक्षणं तूल्यं देशभेदः परमिति यदातु योगि ज्ञानं जिज्ञासुना केनचित्पूर्व्वाभलकमन्य व्यग्रस्य योगिन ज्ञातुरुत्तरदेशे उपावर्त्त्यते। उत्तरदेशमामलकं ततोपसार्य्यपिधाय ,वा तदा तूल्यदेशत्वे पूर्व्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्ति प्राज्ञस्य लौकिकस्य चिप्रमाणी निपुणस्य असन्दिग्धेन च तत्वज्ञानेन भवितव्यं विवेकज ज्ञानवतो योगिनः सन्दिग्धत्वानुपपत्तेः। अत उक्तं सूत्रकृता ततः प्रतिपत्तिः तत इति व्याचष्ट विवेकज ज्ञानदिति। क्षण तत्क्रम संयाज्जमात्रं ज्ञानं कथमाम-

र्वर्त्तते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्व्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः असंदिग्धेन च तत्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्तिः विवेकजज्ञानादिति। कथं पूर्व्वामलकसहक्षणदेश उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नस्ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति॥

एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्व्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात् करणात् उत्तरस्य पर-

र्कं तुल्यजाति लक्षण देशादामलकान्तराद्विवेचयतीति पृच्छति। कथमिति उत्तरमाह। पूर्व्वामलक सह क्षणोदेशः पूर्व्वामलकक्षेनैक क्षणोदेशः तेन सह निरन्तरः परिणाम इति यावत् उत्तरामलक सह क्षणाद्देशादुत्तरामलक निरन्तर परिणामाभिन्नः भवतु देशयोर्भेदः किमायात मामलकमेदस्येत्यत आह तें चामके स्वदेश क्षणानुभव भिन्ने स्वदेशसहितो यः क्षणस्तस्यामलकस्य कालकला स्वदेशेन सहोत्तरा धर्म्मरूप परिणाम लक्षिता सा स्वदेश क्षणस्तस्यानुभवः प्राप्तिः ज्ञानं वा तेन भिन्ने आमलके ययो रामलकयोः पूर्व्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तराधर्य्य परिणामक्षण आसीत्तयोर्द्देशान्तरोत्तराधर्य्य परिणामक्षण विशिष्टलमनुभवः संयमीते भिन्नएव अत्येति सम्प्रति तद्देश परिणामेपि पूर्व्वं भिन्नदेशपरिणामाद्विशिष्टस्य चैतद्देश परिणाम क्षणस्य संयमतः साक्षात् करणात्तदिदमुक्तमन्य देश क्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति। अनेनेव निदर्शनेन लौकिक परीक्षक सत्वादादीनां परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगीश्वर बद्धिगम्यः यदेय इत्याह। एतेनेति

माणोस्तद्देशानुपपत्तौ उत्तरस्य तद्देशानुभवोभिन्नः सह-लक्षणभेदात्त योरीश्वरस्य योगिनः अन्यत्वप्रत्ययो भवति इति। अपरेतु वर्णयन्ति—येऽन्त्याविशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्व्वन्तीति तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्त्तिव्यवधिजातिभेद-श्चान्यत्वहेतुः क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति अतउक्तं-मूर्त्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्ष-गण्यः॥ ५२॥

अपरेतु वर्णयन्ति वर्णनमुदाहरति य इति वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोन्त्या विशेषा इत्याहुः तथा हि योगिनोमुक्ता न तुल्यजाति देशकालान् व्यवधिरहितान् परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्वेन च प्रतिपद्यन्ते तस्मादस्ति कश्चिदन्त्यो विशेष इति तथाच सएव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति तदेतद्दूषयति तत्रा-पीति जातिदेश लक्षणान्युदाहृतानि मूर्त्तिः संस्थानं यथैकं विशुद्धावयव संस्थानोपपन्नमपसार्य्य तस्मिन्नेव देशेऽन्यस्त्वन्यस्य द्रष्टुः कुत्सितावयव सन्निवेश उपा-वर्त्त्यते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः शरीरं वा मूर्त्तिं तत्सम्बन्धेनात्मना संसारिणां मुक्तात्मनां वा भूतचरणे यादृशताद्दृशेन भेद इति सर्व्वत्र भेद प्रत्ययस्या-न्यथा सिद्धिर्नान्त्य विशेष कल्पना व्यवधिर्भेदकारणं यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देश स्वरूपयोरिति यतो जातिदेशादिभेदा लोकबुद्धिगम्या अत उक्त क्षणभेदस्तु योगि बुद्धिगम्य एवेति एवकारःक्षणभेदमवधारयति। न योगि बुद्धिगम्यत्वं तेन भूतचरेण देहसम्बन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उन्नेय इति यस्य तुक्ताभेद हेतवो न सन्ति तस्य प्रधानस्य भेदो नास्तीत्याचार्य्यो मेने यथाहुर्श्चैव कृतार्थं प्रतिनष्टमप्य-नष्टं तदन्य साधारणत्वादिति तदाह। मूर्त्तिव्यवधीति उक्त भेदहेतूपलक्षणमेतत् जगन्मूलस्य प्रधानस्य पृथक्त्वं भेदो नास्तीत्यर्थः॥ ५२॥

तारकं सर्व्वविषयं सर्व्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानं॥ ५३ ॥

तारकमिति। स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः। सर्व्वविषयं नास्य किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थः। सर्व्वथा विषयमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्व्वं पर्य्यायैः सर्व्वथा जनातीत्यर्थः। अक्रममित्येकक्षणोपारूढ़ं सर्व्वं सर्व्वथा गृह्णातीत्यर्थः। एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णमस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा॥ ५३ ॥

तदेकं विषयैकदेशं विवेकज ज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति। तालं विवेकजं ज्ञानमिति लक्ष्य निर्द्देशः शेषं लक्षणं संसारसागरात्तारयतीति तारकं पूर्व्वस्मात् प्रातिभाद्विशेषयति सर्व्वथा विषयमिति पर्य्यायाः अतएव विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णं नास्य क्वचित् किञ्चित् कथञ्चित् कदाचित् अगोचर इत्यर्थः। आस्तां तावत् ज्ञानान्तरं सम्प्रज्ञातोपि तावदस्यां सः तस्मादतः परं किं परिपूर्णमित्याह अस्यैवांशो योगप्रदीपः संप्रज्ञाताः किमुपक्रमः किमवसानश्चासावित्याह। मधुमतीमिति। ऋतम्भरा प्रज्ञैव मधुमोदकारणत्वात् यथोक्तं प्रज्ञाप्रसादमारुह्येति तद्वती मधुमती तामुपादाय यावदस्य परिसमाप्ति सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा अतएव विवेकजं ज्ञानं तारकं भवति तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति॥ ५३ ॥

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥५४॥

यदा निर्द्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्वं पुरुषस्यान्यता प्रत्ययमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवति । ईश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वा नहि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति । सत्वशुद्धिद्वारेण एतत्समाधिजमैश्वर्य्यञ्च ज्ञानं चोपक्रान्तपरमार्थतस्तु ज्ञानादर्शनं निवर्त्तते तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः क्लेशाभावात् कर्म्मविपाकाभावश्चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां

तदेवं परम्परया कैवल्यस्य हेतून् सविभूतीन् संयमानुक्त्वा सत्व पुरुषान्यता ज्ञानं साक्षात् कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति प्राप्तेति विवेकजं ज्ञान भवतुमा वाभूत् सत्व पुरुषान्यता ख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यर्थः । स—ल्यमिति । इतिः सूत्र समाप्तौ ईश्वरस्य पूर्व्वोक्तैः संयमैः ज्ञानक्रिया शक्तिमतोऽनीश्वरस्य वा समनन्तरोक्तेन संयमेन विवेकज ज्ञानभागिन इतरस्य वानुत्पन्न ज्ञानस्य न विभुतिषु काचिदपेक्षासीत्याह । न हीति ननु यद्यनपेक्षिता विभूतयः कैवल्ये व्यर्थः तर्हि तासामुपदेश इत्यत आह सत्व शुद्धिद्वारेणेति इत्यम्भूत लक्षणे तृतीयात्यन्तमहेतवः कैवल्ये विभूतयः किन्तु न साक्षादित्यर्थः ज्ञानं विवेकजमुपक्रान्तं

गुणानपुरुषस्य पुनर्दृश्यत्वेन उपतिष्ठन्ति तत् पुरुषस्य कैवल्यं तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ॥ ५४ ॥

इति पातञ्जलभाष्य प्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः समाप्तः।

यत्र पारम्पर्य्येण कारण तदौपचारिकं न मुख्यं परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुख्-मित्यर्थः ज्ञानादिति प्रसङ्ख्यानादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अत्रान्तरङ्गान्यङ्गानि परिणामाः प्रपञ्चिताः।

संयमाद्भूतिसंयोगस्तासु ज्ञानं विवेकजं ॥ ३ ॥

इति श्रीवाचस्पति मिश्र विरचितायां पातञ्जलभाष्य व्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां विभूतिपादस्तृतीयः समाप्तः ॥

कैवल्यपादः।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥१॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः औषधिभिरसुरभवनेषु रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा संकल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादिसमाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः ॥ १ ॥

तदेवं प्रथम द्वितीय तृती पादैः समाधितत्साधन तद्विभूतय. प्राधान्येन व्युत्पादिताः इतरत्तु प्रासङ्गिक मौपोद्घातिकञ्चोक्तं इदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयं न चैतत् कैवल्यभागीयं चित्त परलोकञ्च परलोकिनं विज्ञानातिरिक्तं चित्तकरणक सुखाद्यात्मक शब्दाद्युपभोक्तारमात्मानञ्च प्रसङ्ख्यान परमकाष्टाञ्च विना व्युत्पाद्य शक्यं वक्तुमिति तदेतत् सर्व्वमत्र पादे व्युत्पादनीयं इतरञ्च प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वा। तत्र प्रथमं सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीयं चित्त निर्द्धारयितुकामः पञ्चतयीं सिद्धिमाह। जन्म। औषधि। मन्त्र। तपः। समाधिजाः सिद्धयः। व्याचष्टे देहान्तरितेति। स्वर्गोपभोगभागीयावत् कर्म्मणो मनुष्यजातीयाचरितात् कुतश्चिन्निमित्तात् लब्धपरिपाकात् क्वचिद्देवनिकाये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिरणिमाद्या भवतीति। औषधि सिद्धिमाह असुरभवनेष्विति। मनुष्यो हि कुतश्चिन्निमित्तादसुरभवनमुपसम्प्राप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभी रुपनीतं रसायनमुपयुज्या जरामरणत्वमन्यञ्च सिद्धीरासादयति। इहैव वा रसायनोपयोगेन

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानाम्।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्॥ २॥

पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनस्तेषां पूर्वाः

यथामाण्डव्ये मुनौ रसोपयोगादि वन्ध्यारतामीति। मन्त्रसिद्धिमाह। मन्त्रैरिति। तपः सिद्धिमाह तपसेति। सङ्कल्पसिद्धिमाह। कामरूपीति। यदेव कामयतेऽणिमादि तदेकपदेस्य भवतीति यत्र कामयते श्रोतुं वा मन्तुं वा तत्र तदेव शृणोति मनुते चेति आदिशब्दाद्दर्शनादयः संगृहीता इति। समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तनेपादे अथ चतसृषु सिद्धिष्वौषधादि साधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तरे परिणतिरिष्यते सा पुनर्न तावदुपादानमात्रात् न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिक दिव्यादिव्यभावेस्य भवति नो खल्वविलक्षणं कारणं कार्य्यवैलक्षण्यायालं माऽस्याकस्मिकत्वं भूदित्याशङ्का पूरयित्वा सूत्रं पठति॥ १॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीय परिणतानां जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्। मनुष्यजाति परिणतानां कायेन्द्रियाणां यो देव तिर्य्यग्जातिपरिणामः स खलु प्रकृत्यापूरात् कायस्य हि प्रकृतिः पृथिव्यादीनि भूतानि इन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिरस्मिता तदवय वानुप्रवेश आपूरः तस्माद्भवति। तदिदमाह पूर्व्वपरिणामेति। ननु यथापूरेणानुग्रहः कस्मात् पुनरसौ न सदातन इत्यत आह। धर्म्मादीति तदनेन तस्यैव शरीरस्य बाल्य कौमारयौवन वार्द्धकादीनि च न्यग्रोधतरुभावश्च वह्निकणिकाया तृणराशि निवेशिताया वाप्रोद्भवज्वालासहस्र समालिङ्गित गगनमण्डलत्वञ्च व्याख्यातं प्रकृत्यापूरादित्युक्तं तत्रेदं सन्दिह्यते किमापूरः प्रकृ-

यवानुप्रवेशाद् भवति कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं विकार मनुगृह्णन्ति आपूरेण धर्म्मादि निमित्तमपेक्षमाणा इति ॥२॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

नहि धर्म्मादिनिमित्तं प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति न कार्य्येन कारणं प्रवर्त्यत इति। तद्धिवरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूर्णात् केदारान्तं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतलं वालापः पाणिनापकर्षत्या वरणं त्वासां भिनत्ति तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव आपः केदारान्तरमाप्लावयन्ति तथा धर्म्मः प्रकृतीनामावरणमधर्म्मं भिनत्ति तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति। यथा वा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारेण

तीनां स्वाभाविकी धर्म्मादिनिमित्तो वेति किम्प्राप्तं सतीष्वपि प्रकृतिषु कदाचिदाप्रूराद्धर्म्मादि निमित्त श्रवणाच्च तन्निमित्त एवेतिप्राप्तं। एवं प्राप्ते स्राह निमित्त क्षेत्रिकवत्। सत्यं धर्म्मादयो निमित्तं न तु प्रयोजकाः तेषामपि प्रकृति कार्य्यत्वात् न च कार्य्यं कारणं प्रयोजयति तस्य तदधीनोत्पत्तितया कारण तन्त्रत्वात् स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात् न खलु कुलालमन्तरेण महृच्चक्र सलिलादयः उत्पित्सितेनोत्पन्नेन वा घटेन प्रयुज्यन्ते किन्तु स्वतन्त्रेण कुलालेन न च पुरुषार्थोपि प्रवर्त्तकः किन्तु तदुद्देशे नेश्वर उद्देश्यतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्त्तक इत्युच्यते

प्रभवन्त्योदकान् भौमान् वा रसान् धान्यमूलान्यनु प्रवेशयितुं किन्तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोपकर्षत्यपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति। तथा धर्म्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्म्मस्य शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्म्मो हेतुर्भवतीति-अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्य्याः विपर्य्ययेणाप्यधर्म्मो धर्म्मं बाधते ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्य्याः। यदा तु योगी बहून् कायान्निर्म्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्यथानेकमनस्का—इति ॥ ३ ॥

निर्म्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्म्माणचित्तानि करोति ततः सचित्तानि भवन्ति ॥ ४ ॥

उत्पित्सोस्तस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य स्थितिकारणत्वं युक्तं न चेतावता धर्म्मादीनाम निमित्तता प्रतिबन्धापनयनमात्रेण चैत्रिकवदुपपत्तेरीश्वरस्यापि धर्म्माधिष्ठानार्थं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्य' तदेतन्निगद व्याख्यानेन भाष्येणोक्तं प्रकृत्यापूरेण सिद्धीः समर्थ्य सिद्धि विनिर्म्मित नानाकायवर्त्ति चित्तैकत्व नानात्वे विचारयति यदात्विति ॥ ३ ॥

तत्र नानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमभिप्राय भेदादैकाभिप्रायानुरोधश्च परस्पर प्रतिसन्धानञ्च न स्यातां पु षान्तरवत् तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीप-

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां ॥५॥

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरा प्रवृत्ति-रिति सर्व्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्म्मिमीते ततः प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशय[illegible] ६ ॥

बहिस्सारितया बहूनपि निर्म्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्तमाह । निर्म्माणचित्ता-न्यस्मितामात्रात् । यद् यावज्जीवच्छरीरं तत्सर्व्वमेकैकासाधारण चित्तान्वितं दृष्टं तद्यथा चैत्रमैत्रादिशरीरं तथाच निर्म्माणकाया इति । सिद्धं तेषामपि प्राति-स्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह अस्मितामात्रमिति ॥ ४ ॥

यदुक्तं अनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसन्धानञ्च न स्यातामिति तत्रोत्तरं सूत्रं प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां । अभविष्य देष दोषः यदि चित्तमेकं नानाकायवर्त्ति मनो नायकं ननिरमास्यत्तन्निर्म्माणत्व दोषः न चैकं गृहीत्वाकृत प्रातिस्विकैर्मनोभिः कृतं वा नायक निर्म्माणेन निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति वाच्यं प्रमाणसिद्धस्य नियोग पर्य्यनुयोगानुपपत्तेरिति अत्र पुराणं भवति । एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः । भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः । तस्माच्च मनसोभेदाज्जायन्ते चैतएवहि । एकधा सद्द्विधाचैव त्रिधा च बहुधा पुनः । योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चिदुग्रतपश्चरेत् । संहरेच्च पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानि वेति तदेतेनाभिप्रायेणाह । बहूनां चित्तानामिति तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु ॥५॥

पञ्चविधं निर्म्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इति तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्याशयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वात् योगिन इति ॥ ६ ॥

इतरेषान्तु विद्यते कर्म्माशयो यतः—

कर्म्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥७॥

चतुष्पात् खल्वियं कर्म्मजातिः। कृष्णा। शुक्लकृष्णा। शुक्ला। अशुक्लाऽकृष्णाचेति। तत्र कृष्णा दुरात्मनां। शुक्ला-

अपवर्गभागीयं चित्तं निर्द्धारयति। तत्र ध्यानजमनाशयं। आशेरत इत्याशयाः कर्म्मवासनाः क्लेशवासनाश्च तत्र ते न विद्यन्ते यस्मिन् तदनाशयं चित्तं अपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थः। यतो रागादि निबन्धना प्रवृत्तिर्नास्ति अतो नास्ति पुण्यपापाभिसम्बन्धः। कस्मात्पुनरागादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्याह। क्षीणक्लेशत्वादिति ध्यानजस्यानाशयस्य मनोन्तरेभ्यो विशेषं दर्शयितुमितरेषामाशयवत्तामाह इतरेषां त्विति ॥ ६ ॥

तत्रैवच हेतुपरं सूत्रमवतारयति यत इति। कर्म्माशुक्लाकृष्णमितरेषामाशयवत्तामाह इतरेषा पदं स्थानं चतुष्टं समवेता चतुष्पदीयं यावद् बहिःसाधन साध्यं तत्र सर्व्वंचास्ति कस्यचित्पीड़ा। न हि शौच्यादिसाधनेपि कर्म्मणि परपीड़ा नास्ति अवघातादिसमयेपिपी लिकादिवधसम्भवात् अन्ततोवीजादिवधेन सत्वादि-

कृष्णा वहिःसाधनसाध्या, तत्र परपीड़ानुग्रहद्वारेणकर्म्मा-शयप्रचयः। शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतां सा हि केवले मनसि आयत्तत्वाद्बहिःसाधनाधीनानपरान् पीड़यित्वा भवति। अशुक्ला अकृष्णा संन्यासिनां चीणक्लेशानां चरमदेहानामिति। तत्राशुक्लं योगिन एव फलसंन्यासादकृष्णं चानुपादानात् इतरेषान्तु भूतानां पूर्व्वमेव त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्॥८

ततइति त्रिविधात् कर्म्मणः। तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्म्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः कर्म्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिर्न हि

भेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात् अनुग्रहस्य दक्षिणादिना ब्रह्मादेरिति शुक्लातपः। स्वाध्याय ध्यानवतामसन्न्यासिनां शुक्लत्वमुपपादयति साहीति अशुक्ला कृष्णा सन्न्यासिनां सन्न्यासिनो दर्शयति। चीणेति कर्म्मसम्भवात् कर्म्मसन्न्यासिनो हि न क्वचिद्वहिः साधनसाध्ये कर्म्मणि प्रवृत्ता इति नचैषामस्ति कृष्णकर्म्माशययोगानुष्ठानसाध्यस्य कर्म्माशय-फलस्येश्वरे समर्पणान्नशुक्लकर्म्माशयः निरत्ययफलोहि शुक्लउच्यते यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलमित्यर्थः॥ ७॥

तदेवं चतुष्टयीं कर्म्मजातिमुक्ता कतमा कस्यैवेत्यवधारयति तत्राशुक्लमिति कर्म्माशयं विविच्य क्लेशाशयगतिमाह। ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानां। यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा कर्म्मणो यो विपाकोदिव्यो वा नारको वा जात्यायुर्भोगस्तस्यविपाकस्यानुगुणाः ताएवाह। या वासना

दैवं कर्म्म विपच्यमानं नारकतिर्य्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्ति निमित्तं भवति किन्तु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्यन्ते नारकतिर्य्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्य्यं स्मृति संस्कारयोरेकरूपत्वात्॥ ६ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियात् द्रागित्येवं पूर्व्वानुभूत वृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत कस्मात् यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्म्माभिव्यञ्जकं निमित्तीभूतमित्यानन्तर्य्यमेव कुतश्च स्मृतिसंस्कारयोरेक-

कर्म्मविपाकमनुशेरते अनुकुर्व्वन्ति दिव्यभोगजनिताहि दिव्यकर्म्मविपाकानुगुणा वासनाः नहि मनुष्यभोगवासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्म्मफलोपभोगसम्भवः तस्मात् स्वविपाकानुगुणाएव वासनाः कर्म्माभिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थः॥ ८ ॥

स्यादेतत् मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमार्जारभावस्यानन्तरतया मनुष्य-वासनाया एवाभिव्यक्त्या भवितव्यं न खल्वस्ति सम्भवो यदनन्तरदिवसानुभूतं न स्मर्य्यते व्यवहितदिवसानुभूतश्च स्मर्य्यत इत्यतआह। जातिदेशकालत्वात्। भवतु वृषदंशवासनाया जात्यादि व्यवधि स्तथापि तस्याः फलत्वानन्तर्य्यं वृषदंश-विपाकेन कर्म्मणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत् कारणसमुपादा दित्याह। वृषदंशविपाकोदय इति उदेष्यआदितुरदयः कर्म्माशयः पुनश्च स्वव्यञ्जका

रूपत्वात् यथानुभवास्तथा संस्कारा:। ते च कर्म्मवासना-रूपाः यथा च वासनास्तथा स्मृतिरिति जातिदेशकाल-व्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः संस्कारा इत्येते स्मृति संस्काराः कर्म्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यन्ते। अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदा-दानन्तर्य्यमेव सिद्धमिति ॥ ९ ॥

तासामनादित्वञ्चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वादनादित्वं। येयमात्माशीर्माऽनभूवं भूयासमिति सर्व्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी कस्मात् जातमात्रस्याननुभूतमरणधर्म्मकस्य

जन एव उदियात् अभिव्यज्येत विपाकारम्भाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थः अभिसंस्कारक्रिया उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थः आनन्तर्य्यमेव फलतः कारणद्वारकमुपपाद्य कार्य्यद्वारकमुपपादयति कुतश्च स्मृतीति एकरूपतया सादृश्यं तदेवाह यथेति ननु अनुभवस्वरूपाश्चेन संस्काराः तथासत्यनुभवा विनश्वरा एव इत्येतेपि विनश्वरा एवः कथं चिरभाविने अनु-भवाय कल्पेरन्नित्यत आह। ते च कर्म्मवासना रूपाः यथाऽपूर्व्वं स्थायि क्षणिक-कर्म्मनिमित्तमपि एवं क्षणिकानुभवनिमित्तोपि संस्कारः स्थायी किञ्चिद्भेदाधि-ष्ठानश्च सारूप्यं अन्यथा अभेदे तत्त्वेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थः। सुगममन्यत् ॥९॥

स्यादेतत् व्यज्येरन् पूर्व्वपूर्व्वतरजन्माभिसंस्कृता वासना। यदि पूर्व्वपूर्व्वतरजन्म-सद्भावे प्रमाणं स्यात्तदेवतु नास्ति न च जातमात्रस्य जन्तोर्हर्षशोकदर्शनमात्रं प्रमाणं

द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तोमरणत्रासः कथं भवेत्। न च स्वाभाविकं वस्तुनिमित्तमुपादत्ते तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात् काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्त्तते इति घटप्रासादप्रदीपकल्पं। सङ्कोचविकाशि चित्तं शरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे

भवितु मर्हति पद्मादिसङ्कोचविकाशवत् स्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेरिति अतआह। तासामनादित्वञ्चाशिषोनित्यत्वात्॥ तासां वासनानामनादित्वञ्च न केवलमानन्तर्य्यमिति चार्थः आशिषोनित्यत्वात् आत्माशिषोवासनानामनादित्वे नित्यत्वाव्यभिचारादिति ननु स्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषोनित्यत्वमित्यत आह येयमिति नास्तिकः पृच्छति कस्मात्। उत्तरं जातमात्रस्य जन्तोरिति अतएवैतस्मिन् जन्मन्यननुभूतमरणधर्म्मकस्य मरणमेव धर्म्मः सोऽननुभूतो येन स तथोक्तस्तस्य मातुरङ्कात् प्रस्खलतः कम्पमानस्य माङ्गल्यचक्रादिलाञ्छितं तदुरःसूत्रमतिगाढं पाणिग्राहमवलम्बमानस्य बालकस्य कम्पभेदानुमितात् द्वेषानुषक्ते दुःखे या स्मृतिस्तन्निमित्तोमरणत्रासः कथं भवेदिति ननूक्तं स्वभावादित्यत आह। न च स्वाभाविकं वस्तुनिमित्तमुपादत्ते गृह्णाति स्वोत्पत्तौ एतदुक्तं भवति बालकस्येदृशोदृश्यमानः कम्पोभयनिबन्धनः ईदृशकम्पत्वात् अस्मदादिकम्पवत् बालकभयं द्वेषदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वात् अस्मदादिभयवत् आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षालक्षणञ्च भयं न दुःखस्मृतिमात्रात् भवति अपि तु यतोयतो बिभेति तस्य तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाय सम्प्रत्यपि प्रत्यवायमयमपि विदध्यादिति शङ्कते तस्मात् यज्जातीयादनुभूतचरात् द्वेषानुषक्तं दुःखमुपपादितं तस्य स्मरणात् तज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्वमनुमाय ततो बिभेति न च बालकेनास्मिन् जन्मनि स्खलनस्यान्यदुःखहेतुत्वमवगतं न च तादृशं दुःखमुपलब्धं तस्मात् प्राग्भवियोनिभवः परिशिष्यते

प्रतिपन्नास्तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति। वृत्तिरेवास्यविभुनः सङ्कोचविकाशिनीत्याचार्य्यः तच्च धर्म्मादिनिमित्तापेक्षं निमित्तञ्च द्विविधं वाह्यमाध्यात्मिकञ्च शरीरादिसाधनापेक्षं वाह्यं स्तुतिदानाभिवादनादिचित्तमात्रा-

तच्चैतदेवं प्रयोगमारोहति जातमात्रस्य वालस्य स्मृतिः पूर्व्वानुभव निबन्धना स्मृतित्वात् अस्मदादिस्मृतिवदिति न च सङ्कोच विकाशावपि स्वाभाविकौ न हि स्वाभाविकं कारणान्तरमपेक्षतेवह्नेरौष्ण्यं प्रत्यपि कारणान्तरापेक्षाप्रसङ्गात् तस्मादागन्तुक मरुणकर संम्पर्कमात्रमेव कमलिनी विकाशकारणं सङ्कोचकारणञ्च संस्कारस्थितिस्थापक इति एवं स्मृतायनुमित हर्षादयोपि प्राचिभवे हेतवो वेदितव्याः तदात्मा तावत् प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति निमित्तं लब्ध विपाककालं कर्म्म प्रतिलम्भोभिव्यक्ति प्रसङ्गत श्चित्तपरिमाण विप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुर्विप्रतिपत्ति माह। घटप्रासादेति देह प्रदेश वर्त्तिकार्य्य प्रदर्शनात् देहात्वहिः सद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति न चैतदनुपरिमाणं दीर्घशष्कुली भक्षणादावपर्य्यायेण ज्ञानपञ्चकानुत्पाद प्रसङ्गात् न चाननुभयमान क्रमकल्पनाया प्रमाणमस्ति न चंकमणमनो नानादेशैरिन्द्रियैरपर्य्यायेण संवन्धुमर्हति तत्परिशेष्यात् कायपरिमाणं चित्तं घटप्रासादवर्त्ति प्रदीपवत्॥ संकोचविकाशी पुत्तिका हस्ति देहयोरस्योत्पत्स्येते शरीर परिमाणमेवाकारः परिमाणं यस्येति अपरे प्रतिपन्नाः नन्वेवं कथं अस्य चेत्रबीज संयोगः न खल्वेतदनाश्रयं मृतशरीरात् मातृ पितृ देहवर्त्तिनौ लोहित रेतसौ प्राप्नोति परतन्त्रत्वात् नहि स्थावरादिष्वगच्छत् सुच्छाया गच्छति नचागच्छति पटे तदाश्रितं चित्रं गच्छति तथाच न संसारः स्यादित्यत आह। तथा चान्तराभावः। अतएव संसारश्च युक्तइति तथाच शरीरपरिमाणत्वे देहान्तर प्राप्तये पुर्व्वदेह

धीनं अन्नाद्याध्यात्मिकं तथाचोक्तं ये चैते मैत्र्यादयोध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्म्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति तयोर्मानसं बलीयः कथं ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते दण्डकारण्यं चित्तबलव्यतिरेकेन कः शरीरेण कर्म्मणा शून्यं कर्त्तुमुत्सहेत समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत् ॥१०॥

त्यागश्च देहान्तर प्राप्तिश्चान्तरस्यातिवाहिक शरीर संयोगाद्भवतः तेनखल्वयं देहान्तरे सञ्चरेत्। तथाच पुराणं। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमोबलादिति सोयमन्तराभावः अतएव संसारस्य युक्तद्वतिनदैतदनुष्यमाणः स्वमतमाह। वृत्तिरेवास्य विभूतिश्चित्तस्य संकोच विकाशिनीत्याचार्य्यः स्वयम्भूः प्रतिपेदेइदमत्राकूतं यद्यनाश्रयं चित्तं न देहान्तर सञ्चारि कथमेतदावाहिक माश्रयते तथापि देहान्तर कल्पनाया मनवस्था न चास्य देहान्निष्कर्षन् आतिवाहिकस्य सम्भवति निष्कृष्टस्य चेतसस्तत् सम्बन्धात् अस्तुतर्हि सूक्ष्मशरीरमेवासर्गादाच महाप्रलयान्नियतं चित्तानामधिष्ठानं षाट्कौशिकशरीरमध्यवर्त्तितेन हि चित्तमासत्यलोकादाचावीचेस्तत तत्र शरीरे सञ्चरति निष्कर्षश्चास्योपपन्नःषाट्कौशिकात् कायात्तत्रहि तदन्तराभावस्तस्य नियतत्वात् न चास्यापि सद्भावे प्रमाणमस्ति नखल्वे तदध्यक्षगोचरः न च संसारोऽस्यानुमानं आचार्य्यमते नापुत्रपपत्तेः आगमस्तु पुरुषस्य निकर्षमाह न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः किन्तु चितिशक्तिरप्रतिसंक्रमा न चास्याः निष्कर्षः सम्भवति इत्यौपचारिकी व्याख्येयः तथाच चितेः चित्तस्य तत्रतत्र इत्तरभावएव निष्कर्षार्थः यश्चस्तु तौतिहासपुराणेषु मरणानन्तरं प्रेतशरीरप्राप्तिः तन्निमीकस्य सपिण्डीकरणादिभिरित्युक्तं तदनुजानीमः आतिवाहिकत्वं तस्य न मृष्यामहे न चास्ति कश्चिदागमः कल्पशरीरएव यमपुरुषैरपि पाशबद्धोनीयते॰ नत्वातिवाहिक

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः॥ ११ ॥

हेतुर्धर्म्मात् सुखं अधर्म्मात् दुःखं सुखाद्रागो दुःखाद्वेषस्ततःप्रयत्नस्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिष्पन्दमानः। परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा ततः पुनर्धर्म्माधर्म्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति। प्रवृत्तमिदं षड़रं संसारचक्रस्य च प्रतिक्षणमावर्त्तमानस्याऽविद्या नेत्री मूलं सर्व्वक्लेशानामित्येषा हेतुः फलन्तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्म्मादेः न ह्यपूर्व्वोपजनः मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनमेवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः संगृहीताः सर्व्वा वासनाः एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनामामभावः

शरीरः तस्मादहंकारिकत्वाच्चेतसः अहंकारस्य च गगनमण्डलवत्त्रैलोक्य-व्यापित्वाद्विभूत्वं मनसः॥ १० ॥

एवञ्चेदस्य वृत्तिरपि विभ्वीति सर्व्वज्ञतापत्तिरित्यतउक्तं। वृत्तिरेवास्येति स्यादेतत् चित्तमात्राधीनायावृत्तेः सङ्कोचविकाशौ कुतः कादाचित्काविव्यत आह। तच्च चित्तं धर्म्माद्यपेक्षं वृत्तौ निमित्तं विभजते। निमित्तञ्चेति बाह्यग्रहणेनेन्द्रियधनादयो गृह्यन्ते श्रद्धादीत्यचापि वीर्य्यस्मृत्यादयो गृह्यन्ते आन्तरत्वे सम्मतिमाचार्य्याणामाह। तथाचोक्तं विहारोव्यापारः प्रकृष्टं यक्तं तयोर्वाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये ज्ञानवैराग्ये सञ्जनितोधर्म्मः केन वाह्यसाध्येन धर्म्मेणातिशय्येते अभिभूयेते ज्ञानवैराग्य

नास्त्यसतः सम्भवो न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्यः कथं निवर्त्तिष्यन्ते वासना इति ॥ ११ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदात् धर्म्माणाम् ॥ १२ ॥

भविष्यत् व्यक्तिकमनागतम् अनुभूतव्यक्तिकमतीतं स्वव्यापारोपारूढ़ं वर्त्तमानं त्रयञ्च तद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयं यदि चैतत्स्वरूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्व्विषयं ज्ञानमुत्पत्स्येत तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोस्तीति किञ्च भोगभागीयस्य वाऽपवर्गभागीयस्य वा कर्म्मणः फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत सतश्च फलस्य निमित्तं वर्त्तमानीकरणे समर्थं नापूर्व्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणं कुरुते नापूर्व्वमुत्पादयति। धर्म्मी चानेकधर्म्मस्वभावस्तस्य चाध्वभेदेन धर्म्माः प्रत्यवस्थिताः न च यथा

जावेव धर्म्मौ तमभिभवतः बीजभावादपनयत इत्यर्थः अत्रैव सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह। दण्डकारण्येति ॥ ११ ॥

अथैताश्चित्तवृत्तयो वासनाश्च अनादयश्चेत् कथमासामुच्छेदो न खलु चितिशक्तिरनादिरुच्छिद्यते इत्यत आह। हेतुफलाभावः। अनादेरपि समुच्छेदो दृष्टः तद्यथा अनागतस्येयि सव्यभिचारत्वादसाधनं चितिशक्तिस्तु विना कारणाभावात् न विनश्यति नित्यनादित्वात् उक्तञ्च वासनानामनादीनामपि

परिणामैकत्वात् वस्तुतत्वम् ॥ १४ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं ग्राह्यात्मकानां शब्दभावेनैकः परिणामः शब्दोविषय इति ।

शब्दादीनां मूर्त्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः पृथिवी परमाणुस्तन्मात्रावयवस्तेषाञ्चैकः परिणामः पृथिवी

तुच्छत्वं विनापि यथाहि मायाऽऽयैवान्यथा भवति एवं विकारा अप्याविर्भाव तिरोभाव धर्म्माणः प्रतिक्षणमन्यथा प्रकृति नित्यतया मायाविधर्म्मेण परार्थेति ॥ १३॥

भवतु त्रैगुण्यस्येत्थं परिणामवैचित्र्यं एकस्तु परिणामः पृथिवीयमिति वातीय मिति वा कुतः त्रयात्मन एकत्व विरोधादित्याशङ्का सूत्रमवतारयति । यदातु सर्व्व-गुणा इति परिणामत्वं बहूनामप्येकः परिणामोदृष्टः तद्यथा गवाश्वमहिष मातङ्गानां रुमानिक्षिप्तानामेको लवणत्वजातीयलक्षणः परिणामः वर्त्ति तैलान-लानाञ्च प्रदीप इति। एवं बहुत्वे पि गुणानां परिणामैकत्वं ततस्तन्मात्रभूत भौतिकानां प्रत्येकं तत्वमेकत्वं ग्रहणात्मकानां सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहङ्कारा-वान्तरकार्य्याणां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं तेषामेव गुणानां तमः प्रधानतया जड़त्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्र भावेनैकः परिणामः शब्दोविषयः शब्द इति शब्दतान्मात्रं विषय इति जड़त्वमाह न तु तन्मात्रस्य श्रोत्र विषयत्व सम्भव इति शेषं सुगमं अथ विज्ञानवादिन वैनाशिकमुत्थापयति नास्त्यर्थो विज्ञान विसहचर इति यदिहि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्तदुत्पत्ति कारणमीदृशं प्रधानं कल्प्येत न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः

यन्तु दृष्टिपथं प्राप्तन्तन्मायेव सुतुच्छक"मिति। यदातु सर्व्वे गुणाः कथमेकः शब्दएकमिन्द्रियमिति ॥ १३ ॥

स्यात् उत्पद्यते च तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगतेस्त इति एवमनुभवती ज्ञानं विषय सत्वे हेतुरुक्तं उद्देश्यत्वादप्यऽनागतस्य विषयत्वेन सत्वमेवेत्याह किञ्च भोगभागीयस्येति कुशली निपुणः अनुष्ठेयेपि च यद् यन्निमित्तं तत् सर्व्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधत्ते यथा काण्डलाव वेदाध्याय दायं नखल्वेते काण्ड-लावादयो ऽसन्तमुत्पादयन्ति सतएव तु तत्प्रातिविकारौ कुर्व्वन्ति एवं कुलाला-दयोपि सतएव घटस्य वर्त्तमान भाव हेतवइत्याह सतश्चेति यदि तु वर्त्तमानत्वा भावादतीतानागतयो रसत्वं हन्त भोः वर्त्तमानस्याप्यभावः अतीतानागतत्वाभावात् स्वार्थविशिष्टतया तु सत्वं त्रयाणामप्यविशिष्ट मित्यभिप्रायेणाह धर्म्मों चेति प्रत्येक मवस्थानं प्रत्यवस्थितिरिति। द्रव्यतइति द्रव्ये धर्म्मिणि सार्व्वविभक्तिकस्तसिः यद्यतीतानागतावतीतानागते न स्तः तर्हि वर्त्तमान समये तत्वा भावान्नस्यातामित्यत आह। एकस्य चेति प्रकृतमुपसंहरति नाभूत्वाभावइति स्यादेतत् नानाप्रकारो धर्म्मधर्म्मि अवस्था परिणामरूपो विश्वभेद प्रपञ्चोन प्रधानादेः कस्मात् भवितुमर्हति नह्यविलक्षणात् कारणात् कार्य्यभेद स्वभाव इत्यत आह। तेन ते अध्वानो धर्म्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो न चै गुण्यातिरिक्तमेषामस्ति कारणं "हैचिचन्तु तदा हिताऽनाहिता कैश्यासमनुगता हैचित्रात्। यथोक्तं वायुपुराणे वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोयमद्भुत इति व्यक्तानां पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणाञ्च वर्त्त-मानानामतीतानागतत्वं षड्विशेषा यथायोगं भवन्ति। सम्प्रति विश्वस्य नित्या-नित्यरूपे विभजन् नित्यरूपमाह सर्व्वमिदमिति दृश्यमानं सन्निवेशसंस्थानभेदवान् परिणाम इत्यर्थः अत्र प्र वक्षीतन्त्रस्य शास्त्रस्यानुशिष्टिः। मायेवै तु न मायास्

वर्त्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीत मनागतञ्च कथं तर्हि तेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणागतमस्ति स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति वर्त्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूप व्यक्तिरिति न सा भवत्यतीतानागतयोरध्वनोरेकस्य चाध्वनः समयेद्वावध्वानो धर्म्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वाभावास्त्रयाणामध्वनामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते खल्वमीत्र्यध्वानो धर्म्मा वर्त्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः षड्विशेषरूपाः सर्व्वमिदं गुणानां सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मनः तथाच "शास्त्रानुशासनं गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।

समुच्छेदे कारणं सूचयति अनुग्रहोपघातावपि धर्म्माधर्म्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवति नेत्री नायिका अत्रैव हेतुमाह मूलमिति प्रत्युत्पन्नता वर्त्तमानता ननु धर्म्मस्वरूपोत्पादः अत्रैव हेतुर्नहीति यदभिमुखीभूतं वस्तु कामिनीसम्पर्कादिव्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते नास्तीति असत इति तु सम्पातायातं निदर्शनाय वा अतीताधर्म्माणां नासतामुत्पादो न सतां विनाशः किन्तु सतामेव धर्म्माणामभेदएवोदयव्ययाविति सूत्रार्थः अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिः तथा सम्प्रतिव्यक्तिर्नास्तीति यावत् ततश्च त्रैकाल्येपि धर्म्मः सन्नित्याह। यदिचेति नह्यसन् ज्ञानविषयः सम्भवतीति निरुपाख्यत्वात् विषयाभावं हि विज्ञानं नासति विषये भवति त्रैकाल्य विषयकं विज्ञानं योगिनां तस्मादादीनाञ्च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्नं

गौर्वृक्षः पर्व्वतइत्येवमादिः भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्य प्रणामि-त्वावकाशप्रदानान्युपादाय सामान्यमेकविकारारम्भः समा-धेयः नास्त्यर्थोविज्ञानविसहचरेणाऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपक्नवते-

तत्कथं प्रधानकल्पनं कथञ्च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहङ्कारः विकाराणां कल्पनेति तथाहि जडस्यार्थस्य स्वयमप्रकाशत्वान्नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरसाहचर्य्यं सम्बन्धः तदभावो विसहचरः भावार्थः विज्ञानासम्बन्धी नास्तीति व्यवहारयोग्य इत्यर्थः अस्तितु ज्ञानमर्थविरहचरं तस्य स्वयं प्रकाशत्वेन स्वगोचरास्तिता व्यवहारे कर्त्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाभावात् तदनेन वेद्यत्व सहोपलम्भनियमौ सूचितौ विज्ञान-वादिना तौ चैवं प्रयोगमारोहतः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानस्यात्मा वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः निषिद्ध भेदविरु-द्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमान स्वव्यापकभेदमुपस्थापयितुं विरुद्धं भेदं प्रति-क्षिपतीति। तथा यद् येन नियमसहोपलम्भं तत्ततोन भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्राद्द्वितीय श्चन्द्रः नियत सहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेध्यभेदव्यापका नियमविरुद्धो नियमोऽनियमं निवर्त्तयं स्तद्व्याप्तं भेदं प्रतिक्षिपतीति स्यादेतदर्थश्चे दभिन्नो ज्ञानात् कथं भिन्नवत् प्रतिभासत इत्यत आह। कल्पितमिति यथाहुः वैनाशिकाः 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्ति विज्ञानैर्दृश्य इन्दाविवाद्वये इति कल्पितत्वं विशदयति ज्ञानपरिकल्पनेति निराकरोति ते इति ते कथं श्रद्धेय वचनाः स्युरिति सम्बन्धः प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितं कथं तथेति यथा यथावभासते इदं कारास्यदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थितं न तु कल्प-नोपकल्पितं विज्ञानविषयतापन्नं स्वमाहात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थस्य दर्श-यति यस्मादर्थेन स्वकीयया ग्राह्यशक्त्या विज्ञानमजनितं तस्मादर्थस्य ग्राहकं तदेवं

ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्तु स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतः अस्तीति ये आहुः ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथं अप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः अश्रद्धेयवचनाः स्युः ॥ १४ ॥

भूतं वस्तु कथ मप्रमाणात्मकेन विकल्पविज्ञानबलेन विकल्पस्याप्रामाणिकत्वात् तद्बलस्यापि तदात्मनो प्रमाणात्मकत्वं तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्योपप्लुतं कृत्वा उपगच्छेति क्वचित् पाठः तत्रापि स एवार्थः तदेवापलपन्तः अश्रद्धातव्यवचनाः स्युः इदमवाकूतं सहोपलम्भनियमश्च वेद्यत्वञ्च हेतू सन्दिग्धव्यतिरेकतया नैकान्तिकौ । तथाहि ज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्यदेतत् वाह्यत्वं स्थूलत्वञ्च भासेते न ते ज्ञाने सम्भवतः तथाहि नानादेशव्यापिता स्थौल्यं विच्छिन्नदेशता च वाह्यत्वं नचैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशताचोपपद्यते तद्देशत्वातद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्वासम्भवात् सम्भवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गात् । अतएवास्तु विज्ञानभेद इति चेत् हन्त भो परमसूक्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्त्तानभिज्ञानां स्वगोचरमात्र जागरूकानां कुतस्त्योयं स्थूलावभासः न च विकल्पगोचरोभिलापः संसर्गाभावात् विशदप्रतिभासत्वाच्च न च स्थूलमालोचितं यतः तदुपाधिकस्य विशदता भवेत् तत्पृष्ठ सविकल्पस्य भाविनः न चाविकल्पवत् विकल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचरः तस्य चास्थूलत्वात् न स्थूलगोचरो भवितु मर्हति तस्माद्वाह्ये च प्रत्यये स्थूलस्य वाह्यस्य चासम्भवादलीकमितदास्थातव्यं नचालीकं विज्ञानाऽभिन्नं विज्ञानस्य तद्वत् तुच्छत्वप्रसङ्गात् तथाच वेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात् कुतो भेदप्रतिपक्षत्वं सहोपलम्भनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोः सतोरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित् प्रतिबन्धाद्वोपपत्स्यते तस्मादनैकान्तिकत्वाद्धेतोः हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमेव वाह्याभावे प्रसुवाते न च प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेणापोद्यते तस्मात् सा-

कुतश्चैतदन्याय्यम् ?—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥१५॥

बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किन्तु स्वप्रतिष्ठितं कथं वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् धर्म्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवत्यधर्म्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानं अविद्यापेक्षं तत एव मूढ़ज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं नचान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागोयुक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति साङ्ख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलञ्च गुणवृत्तमिति

धूक्तं कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेनेति एतेन प्रत्ययमपि स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वसाधनमपास्तं प्रमेयविकल्पस्त्वनयविव्यवस्थापनेन प्रत्युक्तः विस्तरस्तु न्यायकणिकाया मनुसरणीय इति तदिह कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

तदेवमुत्सूत्र भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुत्कासीत्विं युक्तिमवतारयति कुतश्चैतदिति। वस्तु— पन्थाः। यन्नानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञान नानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातॄणां परस्परप्रतिसन्धानादवसीयते अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढ़मध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृश्यते सैवमयापीति। तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः सुखज्ञानं कान्तायां कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानं विषादः। स्यादेतत् यत् कस्य चित्तेन परिकल्पितः

धर्म्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसम्बध्यते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति केचिदाहुर्ज्ञानसहभूरेवार्थौभोग्यत्वात् सुखादिवदिति तत्र तया द्वारा साधारणत्वं धावमानाः पूर्व्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नवते ॥ १५ ॥

नचैकचित्ततन्त्वं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्वं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्या विषयीभूतमप्रमाणकमगृहीत स्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्स्यात् ।

सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत येचास्यानुपस्थिताभागास्ते चास्य नस्युरेवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न

कामिनी लक्षणोर्थः तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यते इति साधारणमुपपद्यते इत्यत आह । नचान्येति तथा सर्व्व कस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व्वएव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति मन्वर्थवादिनामर्थ्ये कोर्थः कथं सुखादिभेदाभिन्नविज्ञानहेतुर्नद्यविलक्षणात् कारणात् कार्य्यभेदोयुक्त इत्यत आह । सांख्यपक्ष इति एकस्यैव वाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम् ॥ १५ ॥

एवमपि सर्व्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह । धर्म्मादिनिमित्तापेक्षं रजःसचिवं सत्वं धर्म्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति । सत्वमेव तु विगतरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति तेच धर्म्मादयो न सर्व्वे सर्व्वत्र पुरुषे सन्ति कन्तु कश्चित् क्वचिदिति अभ्युपपन्ना व्यवस्थेति अत्र केचिदाहुः प्रवादुकाः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति एतदुक्तं भवति भवत्वर्थोज्ञानात् व्यतिरिक्तः

ग्टह्ये। तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्व्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्यवस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥१७॥

अयस्कान्तमणिकल्पाविषयाः। अयः सधर्म्मकं चित्तमभि-

तथाप्यसौ जडत्वात् न ज्ञानमन्तरेण शक्यःप्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयःतथाच ज्ञान समयएवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतदुत्सूत्रं तावत् दूषयति भाष्यकारः तत्र वयाहारेति वस्तुखलुसर्व्वचित्त साधारणमनेकक्षणपरं परीक्ष्यमाणं परिणामात्मक मनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चे हि ज्ञानेन सह भवेत् नूनमेवं विधमेवं चेदिमं शास्त्रीपरिक्रीयमनरोध' येन सोपि नापन्न येतेत्यर्थः मा वा भूदिदमंशस्यापन्नोज्ञान सहभूरेवास्त्वर्थः तत्राप्याह। नचैकं किं स्यात् यद्वि घटग्राहि चित्तं तद यदा पट द्रव्यव्यग्रतया न घटेवर्त्तते यद्वा विवेकविषयमासीत् तदेव च निरोधं समापद्यते तदाघटज्ञानस्य वा विवेक ज्ञानभेद मात्र जीवन स्तन्नाशान्नष्ट एव स्यादित्याह एक चित्तेति किं तत्स्यात् नस्यादित्यर्थः। संवध्यमानञ्च चित्तेन तद वस्तुविवेकीवा घटो वा कुत उत्पद्यते नियत कारणान्वय व्यतिरेकानु विधायि भावानि हि कार्य्याणि न स्वकारण मतिवर्त्य कारणान्तराद्भवितुमीशते माभूदकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः न च तत् ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणत्वमिति युक्तम्। आगामोदकस्य उपार्ज्जितमोदकस्य वोपयुज्यमानस्य रसवीर्य्य विपाकादि साम्य प्रसङ्गात् तस्मात् साधून्नं सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति अपिच योयोऽर्वाग्भागः स सर्व्वोमध्यपरभाग व्यापः ज्ञानाधीने सद्भावेस्वस्यानभूयमानत्वान्मध्यपरभागो न स्त इति व्यापकाभावादर्व्वागभागोपि न स्यात् इत्यर्थाभावात् कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह। येचास्येति अनुपस्थिता अज्ञाताः उपसंहरति तस्मादिति सुगमं शेषं ॥ १६ ॥

सम्बध्योपरं जयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयोज्ञातस्ततोन्यः पुनरज्ञातोवस्तुनोज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात् परिणामि चित्तं यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य ॥१७॥

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषया चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा

स्यादेतत् अर्थश्चेत् स्वतन्त्रः सच जडस्वभाव इति न कदाचित् प्रकाशेत प्रकाशन वा जडत्वमप्यस्यापगत मितिभावोऽप्यपगच्छेत् न जातु स्वभावमपहाय भावोव स्थातु मर्हति न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाश इति साम्प्रतं अथ धर्मत्वं नीलत्वादिवत् सर्व्व पुरुषसाधारण इत्येक शास्त्रार्थज्ञ इति सर्व्वे एव निद्दाम प्रसज्येरन् न जात्वःकश्चिदस्ति न चातीतानागतयोः धर्म्म प्रत्युत्पन्नयुक्त. तस्मात् स्वतन्त्रोर्थ उपलभ्य विषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह।

तदु—ज्ञातं। जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रनाडिकया चित्तमुपरञ्जयति तदेव भूतं चित्तदर्पणमुपसङ्क्रान्तप्रतिविम्बा चिति शक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवति नत्वर्थे किञ्चित् प्राकट्यमाधत्ते नाप्यसंबद्धा चित्तेन तत्प्रतिविम्बसङ्क्रान्ते रक्तत्वादिति यद्यपि च सर्व्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्धः तथापि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह सम्बन्धो विषयाणामित्ययस्कान्तमणिकल्पा इत्युक्तम् अयः सधर्मकं चित्तमिति। इन्द्रियप्रणालिकयाभिसंबध्या परं जयन्ति अतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तु न इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तव्यतिरेकेणार्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्त-

ज्ञातत्वन्तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्काचित्तमेव स्वाभासं विषयाभासञ्च वैशेषिकानां चित्तात्मवादिनाञ्च भविष्यत्यग्निवत्

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यं । न चाग्निरत्र दृष्टान्तं नह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति। प्रकाशश्चायं प्रकाश्य-

मात्मानमादर्शयितुं तद्धर्ममपरिणामित्वमस्य वक्तुं पर्यायित्वा सूत्रं पठति यस्य तु तदेव चित्त विषयस्तस्य सदाऽपरिणामीत्वात्। क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थितं चित्तमानिरोधात् सर्वदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत् तत् कस्य हेतोः अतः पुरुषोऽपरिणामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयी भवेत्। ज्ञात विषय एव त्वयं तस्मादपरिणामी ततश्च परिणामिभ्योतिरिच्यते इति तदेतदाह।

यदि चित्तवदिति। सदाज्ञातत्वं तु मनसः संवृत्तिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी-भोक्तेति यावत् तस्य प्रभो. पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति तथाचापरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भाव.। अत्र वैनाशिकमुत्थापयति-स्यादाशङ्केति अयमर्थ. स्यादेतदेवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् अपि तु स्वप्रकाशनं तत् विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य समुत्पन्न तत्कुतः पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं कुतस्तरां वाऽपरिणामितया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति ॥ १८ ॥

न—तत्वाब् भवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यान्नत्वेतदस्तितद्धिपरिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्य यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासंभवितु मर्हति स्वात्मनिवृत्ति विरोधात् नहि तदेव क्रियाच कर्मच कारकञ्च न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते

प्रकाशक संयोगे दृष्टः न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति। शब्दार्थः तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं इत्यप्रतिष्ठमित्यर्थः स्वबुद्धि प्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते। क्रुद्धोहं भीतोहममुत्र मे रागोमुत्र मे क्रोध इत्येतत् स्वबुद्धेरग्रहणेन युक्तमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं चणिक-

पक्षस्वपरिणामिनानुभवकर्मेति नास्मिन् स्वयं प्रकाशता न युज्यते अपराधीन-प्रकाशता ह्यस्य स्वयं प्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मात् दृश्यत्वात् दर्शनकर्मचित्तं न स्वाभासं आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितस्येव चित्तस्य तावद्वृत्तिविषयाः प्रकाशन्त इति भावः। ननु दृश्योऽपि स्वयं प्रकाशश्च न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरग्न्यन्तरेणोच्यत आह। नचाग्निरत्रेति कस्मात् न हीति मानामाग्निरग्न्यन्तरात् प्रकाशिष्टविज्ञानात् तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत इति न व्यभिचार इत्यर्थः प्रकाशा-द्यवच्छिन्नत्वि क्रियारूपः प्रकाश इति यावत् एतदुक्तं भवति या या क्रिया सा सा सर्व्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा यथा पाको दृष्टश्चैवाग्नितण्डुलसम्बन्धेन तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तथापि तथा भवितव्यं सम्बन्धश्च भेदाश्रयी नाभेदे सम्भवति इत्यर्थः किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः। स्यादेतत् माभूत् ग्राह्यं चित्तं न हि ग्रहणस्य कारणस्य व्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्ति इत्यत आह। स्वबुद्धीति बुद्धिश्चित्तं प्रचारा व्यापाराः सत्त्वा प्राणिनश्चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण चित्तेन स्वविषयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्या-ग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति क्रुद्धोहमिति॥१९॥

वादिनो यद् भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

चित्तान्तरे दृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥

स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेणगृह्यत इति।

एक—रणं। स्वाभासं विषयाभासंचित्तमिति ब्रुवाणेनतावत् येनैव व्यापारेणात्मनमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति नह्यविलक्षणो व्यापारः कार्य्यभेदाय पर्य्याप्त तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्त्तव्य.नच वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तः अस्ति व्यापार नचैकस्याचर्वोत्पत्त रविलक्षणायाः कार्य्यवैलक्षण्यसम्भव तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् नचैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन् समये इति तदेतदाह्येणोच्यते नचैकस्मिन् क्षण इति तथाचोक्तं वैनाशिकैः "भूतिर्येषां क्रिया सैवकारक सैवचोच्यते" इति तस्माद्व्यवसेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमुपनयत् द्रष्टारच्च द्रष्टृरपरिणामित्वञ्च दर्शयतीति सिद्ध ॥ २० ॥

पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति। स्यान्मति माभूत दृश्यत्वेन स्वसंवेदनं एवमप्यात्मा न सिध्यति। स्वसन्तानवर्त्तिना चरमचित्तक्षणे स्वरसनिरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थ समश्च तत्ज्ञानत्वेनानन्तरञ्चाव्यवहितत्वेन समनन्तरं तेन। चि—श्च। बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः नागृहीता चरमाबुद्धिः पूर्व्वबुद्धिग्रहणसमर्था ह्यनवुद्धबुद्ध्यासंबद्धा पूर्व्वा बुद्धिबुद्धाभावात् सर्हति। नह्यगृहीतदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति तस्मादनवस्थेति विज्ञानवेदना संज्ञारूप संस्काराः स्कन्धाः साङ्ग-

अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिः केन गृह्यते साप्यन्यया साप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति तत्सङ्कराच्चैक स्मृत्यनवधारणञ्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसम्वेदिनं पुरुषमपलपद्भिः वैनाशिकैः सर्व्वमेवाकुलीकृतं ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयतो नन्यायेन संगच्छन्ते। केचित् सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान् पञ्चस्कन्धान्निक्षिप्यान्यांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति तथा स्कन्धानां महन्निर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्तीति ॥ २१ ॥

योगादयः प्रवादाः साङ्ख्याश्च योगाश्च तएवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानान्ते साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः सुगममन्यत् ॥ २१ ॥

* स्यादेतत् यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यं आत्मनापि कथं भोज्यते चित्तं न खल्वात्मनः स्वयं प्रकाशस्याप्यस्ति काचित् क्रिया न तामन्तरेण कर्त्ता न चासम्बद्धस्य न कर्मणा तस्य भोक्ता अतिप्रसङ्गादित्याशयवान् पृच्छति कथमिति। सूत्रेणोत्तरमाह चि—नं। यत् तदनोचत् ह्यस्ति साध्यमितरत्रेति तदितः समुत्थितचित्तैः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चिति प्रतिविम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्यां यथाहि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि सङ्क्रान्तचन्द्रप्रतिविम्ब ममल जलमचलं चलमिव चन्द्रमसमवभासयति एवं विनापि चिति व्यापारं उपसंक्रान्त चिति प्रतिविम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावती मसङ्गतामपि सङ्गतां चिति-

कथं ?—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते तथाचोक्तं "न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम गुहा यस्यां निहितं ब्रह्मशाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टं कवयो वेदयन्ते इति ॥ २२ ॥

अतश्चैतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्व्वार्थं ॥ २३ ॥

मनोहि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयञ्च विषयत्वाद्विष-

शक्ति मवभासयत् भोग्यभाव मासादयत् भोक्तृभाव मापादयति तस्या इति सूत्रार्थः भाष्यमप्येतदर्थमसक्तत्तत्र तत्र व्याख्यातं इति न व्याख्यातमत्र बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरति । तथाचोक्तं न पातालमिति शाश्वतस्य शिवस्य ब्राह्मणो विशुद्ध स्वभावस्य चितिच्छायापन्नां मनोवृत्तिमेव चितिच्छायापन्नत्वाच्चित्तेरप्य विशिष्टां गुहां वेदयन्ते तस्यामेव गुहायां तद गुह्यं ब्रह्मतदपनयितुं स्वयं प्रकाश मनावरण मनुपसर्गं प्रद्योतते चरमदेहस्य भगवत इति तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिन स्तदतिरिक्तः पुमान् परिणति धर्म्मोपपादितः । संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र

यिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसम्बन्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृ-दृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्व्वार्थमित्युच्यते। तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्व्वं नास्ति। खल्वयं गवादि घटादिश्च सकारणो लोक इति अनुकम्पनीयास्ते कस्मात् अस्ति हि तेषां भ्रान्तिवीजं सर्व्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञे-

प्रमीयमपयति। अतस्तेतदिति अवश्य चेतदित्यर्थ। द्रष्टृ—र्थं। यथाहिर्नीलाद्यनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षत्वेनावस्थापयति एवं द्रष्टृच्छायापत्त्यातदनुरक्तचित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षतयावस्थापयति अस्ति हि द्याकार ज्ञानं नीलमहं सम्प्रत्येमि इति तस्मात् र्थं यवत् यथापि प्रत्यक्षसिद्धोपि न विविच्यावस्थापितो यथा जले चन्द्रमसो विम्बं नत्वे तावता तदप्रत्यक्षं न चास्य जलगतत्वं तट प्रमाणमिति चन्द्ररूपस्य प्रमाणभवितु मर्हति तस्माच्चित्ते प्रतिविम्बित तयाचैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति तदिदं सर्व्वार्थत्वं चित्तस्येति तदेतदाह मनोहीति न केवल तदाकारापत्त्या मन्तव्यं मार्थेनोपरक्तं मनः अपितु स्वयं चेतिचकारो भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्य नन्तर द्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः इयञ्च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैः रभ्युपेतव्या कथमन्यथाचित्ते चैतन्यमिते मारोपयाम्बभूवु रित्याह तदनेनेति केचिद्वै-नाशिका बाह्यार्थवादिनः। अपरे विज्ञानमात्रवादिनः। ननु यदि चित्तमेव द्रष्टाकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टृदृश्यौ यथाहुः। 'अभिन्नोपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासित दर्शनै 'र्ग्राह्यग्राहक संवित्ति भेदवानिवलक्ष्यते'

योर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः सचेदर्थ श्चित्तमात्रं स्यात् कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्येत तस्मात् प्रतिबिम्बीभूतोर्थः प्रज्ञायां येनावधार्य्यते सपुरुष इति एवं गृहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतपुरुषः ॥२३॥

इतश्चैतत्—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्य-कारित्वात् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्व्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्गृह-

इति तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह । समाधिप्रज्ञायामिति ते खलूक्ताभि-रुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगमय्याप्याष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञाया मात्मगोचरायामवतार्य्य बोधयितव्याः । तदयुथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञे योर्थः आत्मा प्रतिबिम्बीभूतोन्यः कस्मात् तस्यात्मनः आलम्बनीभूतत्वात् अथ चित्तादभिन्नमेव कस्मान्नालम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितोपि वैजात्याद्वदेत् तत्रहेतुमाह सचेदात्म-रूपोर्थः चित्तमात्रं स्यात् नतु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधा-र्य्येत स्वात्म निर्वृत्ति विरोधात् उपसंहरति । तस्मादिति समीचीनोपदेशेनानु-कम्पिता भवन्तीति आह एवमेतदिति जातितः स्वभावः इत्यर्थः चित्तातिरिक्तात्म सद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति इतश्चेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

तद—त्वात् । यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषं तथाच वासनाधर्मोविपाकाश्चित्तमाश्रयतया चित्रीभूता

वत् संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं न सुख-चित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थमुभयमप्येतत् परार्थं यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान् पुरुषः स एव परो न परः सामान्यमात्रं यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत् सर्व्वं संहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्यात् यस्त्वसौ परोविशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

मावहन्ति। भोक्तुरर्थं च भोग्यमिति सर्व्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसङ्ख्येय वासना विचित्रमपि परार्थं कस्मात् संहत्यकारित्वादितिसूत्रार्थः। व्याचष्टे तदेतदिति स्यादेतच्चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थञ्च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदि कश्चित् ब्रूयात् त प्रत्याह। संहत्यकारिणेति सुखचित्तमिति भोगमुपलक्ष-यति तेन दुःख चित्तमपि द्रष्टव्यं ज्ञानमित्यपवर्ग उक्त एतदुक्तं भवति सुखदुःख-चित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मकेनात्मनि सम्भवतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात् परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूल-नीयो वा तस्मादयं साक्षात् परम्परया वा न सुखदुःखयोर्व्याप्रियते स एवास्यमनु-कूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स च नित्योदासीनः पुरुषः एवमपवृज्यते येन ज्ञाने-न तस्यापि धर्मत्वात् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्न ज्ञानार्थत्वं न चान्यविषयाद्-ज्ञानादपवर्ग सम्भवो विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासम्भवात् तस्मात्तत् ज्ञानमपि पुरुषार्थ-मेव न तत् स्वार्थं संहतपरार्थत्वे चानवस्था प्रसङ्गादसंहत परार्थ सिद्धिरिति तदेवं कैवल्यमूलबीजं सम्यगात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृत पुरुषान्तराद्व्यावर्त्तयितुमाह। विशेष निवृत्तिः यस्यात्मभावे भाव नास्ति तस्याष्टाङ्ग योगोपदेशादनुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयो विंशेष दर्शना दात्मभावना निवर्त्तते यस्यात्मभावभावनैव नास्ति नास्तिकस्य तस्योपदेशानधि

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥२५॥

यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति। तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के भविष्यामः कथं भविष्याम इति सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽप्यात्मभावभावनाकुशलस्य निवर्त्तत इति॥ २५॥

कृतस्यापरिनिश्चितात्म तत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावना निवृत्तिरिति सूत्रार्थः॥ २४॥

नन्वात्मभावभावनायाः चित्तवर्त्तिन्याः कुतोऽवगम इत्यत आह। यथा प्रावृषीति प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्त्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्यचात्मभावभावनावश्यमेव स्वाभाविकी वस्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्त्तते अनधिकारिणमागमिनो वचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति पूर्वपक्षःनास्तिकर्मफलं परलोकिनोभावात् परलोकाभाव इति तत्र रुचिररुचिश्च निर्णये पञ्चविंशति तत्त्व विषये आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता विशेषदर्शिनः परामर्शमाह। चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावना विनिवर्त्तते इति॥ २५॥

तदाविवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भावं चित्तम्॥२६॥

तदानीं यदस्य चित्तं विषय प्राग्भावमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भवं विवेकजज्ञाननिम्नमिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥२७॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्यसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहिनश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराण्यस्मीति वा ममेति वा जानामीति वा न जानामीति वा कुतः क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्व्वसंस्कारेभ्यः इति ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धबीजभावना प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्व्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति

अथ विशेष दर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आह। तदा—चित्तं। निगदव्याख्यातं ॥ २६ ॥ स्यादेतद्विशेष दर्शनं चेद्विवेक निष्ठं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्याद्दृश्यते चास्यभिक्षामटतो व्युत्थित मित्यत आह। त—भ्यः। प्रत्ययेति प्रतीयते येनस प्रत्ययश्चित्त सत्वं तस्माद्विवेकश्चितेः। तेन निम्नस्य जानामीति साक्षात् मीक्षी विविच्य दर्शितो न जानामीति मोहसम्मूलावहङ्कार ममकारावह मस्मीति वा ममेति दर्शितो क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति समासः पूर्व्व संस्कारेभ्यो: व्युत्थान संस्कारेभ्यः। २७ ॥

स्यादेतत् सत्यपि विवेकज्ञाने व्युत्थान संस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि

ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न चिन्त्यते ॥ २८ ॥

प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्व्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्ततोपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्व्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारवीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघोनाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

प्रसुवते कस्तर्हि हानहेतवे तेषां यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसुवीरन्नित्यत आह। हान–क्तं। अपरिपक्व विवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थान संस्कारा प्रत्ययान्तरं प्रसुवते न तु परिपक्व विवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि प्रसोतुमर्हन्ति यथा विवेकच्छिद्र समुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसुवते तत्कस्य हेतोःतदेते क्लेशा विवेकज्ञान वह्निदग्धवीजभावा इति एवं व्युत्थान संस्कारा अपीति अव्युत्थान संस्कारा विवेकज्ञान संस्कारै निरोद्धव्याः विवेक सस्काराश्च निरोधसंस्कारैः निरोध संस्काराणान्त्व वाह्यविषयत्वं दर्शितं निरोध उपायः प्रायश्चित्तनीय इत्यत आह। ज्ञानसंस्कारा स्थिति पररैवाग्य संस्कारा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेवं सूत्रकारो व्युत्थान निरोधोपायं प्रसङ्ख्यानमुक्त्वा प्रसङ्ख्यान निरोधोपाय माह। प्र–समाधिः ततःप्रसङ्ख्यानान्नकिञ्चित् सर्व्वभावाधिष्ठातृत्वादि,प्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः सर्व्वथा विवेकख्यातिरेव भवति एतदेव विवृणोति तत्रापीति यदाव्युत्थान प्रत्यया भवेयुः तदा नायं ब्राह्मणः सर्व्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति ततः सर्व्वथा विवेकख्याति

ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिः॥ ३०॥

तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेश-कर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्य्ययो भवत्यकारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते इति॥ ३०॥

तदा सर्व्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम्॥ ३१॥

सर्व्वैः क्लेशकर्म्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतं ज्ञानसत्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितं उद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलै-रपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्या-

रिति तदास्य धर्म्ममेघः समाधिर्भवति। एतदुक्तं भवति प्रसङ्ख्याने विरक्तः सन्निरोध। मिच्छन् धर्म्ममेघं समाधिमुपासीत तदुपासनेन च सर्व्वथा विवेकख्यातिर्भवति॥२९॥

सन्निरोधं पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह। ततः। कस्मात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तोभवति उत्तरं यस्माविति क्लेशकर्म्म वासनेदः क्लिष्टकर्म्माशयौ जात्यादि निदानं न वासति निदाने निदानीभवितुमर्हति यथाहाव भगवानक्षपादः "वीतराग जन्मादर्शनादिति"॥ ३०॥

अथैवं धर्म्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्यत आह। तदासर्व्वा—त्यं। आव्रियते चित्तसत्वमेभिरिति आवरणानि मलाः क्लेशकर्म्माणि सर्व्वे च ते आवरण मलाश्चेति

ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः यत्रेदमुक्तं 'अन्धोमणि मविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोभ्य पूजय' दिति ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गु-णानाम् ॥ ३२ ॥

तस्य धर्म्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणाम-क्रमः परिसमाप्यते नहि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातु मुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

सर्व्वावरणमलाः तेभ्योपेतस्य चित्तसत्वस्य ज्ञानस्य ज्ञायते नेनेति अनया व्युत्पत्त्या आनन्त्यादपरिमेयत्वात् ज्ञेयमल्पम्। यथा हि शरदि घनपटल मुक्तस्य चन्द्रार्च्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात् प्रकाश्याः घटादयोल्पाः प्रकाशन्ते एवमपगत रजस्तमसश्चित्तसत्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाश्यमिति तदेतदाह। सर्व्वेति एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति आवरकेण तमसाभिभूत मिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्त्तित मतएवोद्घाटितं प्रदेशादपनीतं वमइत्यर्थः अत-एव सर्व्वान् धर्म्मान् ज्ञेयान् मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्म्ममेघ इत्युच्यते नन्वयमस्तु धर्म्ममेघः समाधि सवासन क्लेशकर्म्माशय प्रशमहेतुः अथ सत्यप्यस्मिन् कस्मात् न जायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह। यत्रेदमुक्तमिति कारणसमुच्छेदीपिचेत् कार्य्य-क्रियते हन्त भोः मणिवेधादयोन्धादिभ्यो भवेयुः प्रत्ययाः तथाचानुपपन्नार्थतायाः माभाणको लौकिकउपपन्नार्थः स्यात् अविध्यदन्धोमणिमिति आवयत् ग्रथितवान् प्रत्यमुञ्चत पिनद्धवान् अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति ॥ ३१ ॥

ननु धर्म्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघात मपहन्तु व्युत्थान समाधिः संस्कारान् स क्लेशकर्म्माशयान् गुणाकु स्ततएव विकार

अथ कोऽयं क्रमोनामेति—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः॥३३

क्षणानन्तर्य्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसानेन गृह्यते क्रमः नह्यननुभूतक्रमक्षणा पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति नित्येषु च क्रमोदृष्टः द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थ नित्यता परिणामनित्यताच तत्र कूटस्थ नित्यता पुरुषस्य परिणामनित्यता गुणानां यस्मिन् परिणम्यमाने तत्वं

करणशीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादिन्नारभन्त इत्यत आह। ततो—गुणानां। शीलमिदं गुणानां यदमीयं प्रतिक्रियार्थोस्तं प्रति न प्रवर्त्तन्ते इति भावः॥११॥

अवान्तरे परिणामक्रमं पृच्छति। अथ कोऽयमिति क्षण—क्रमः। परिणाम क्षण-प्रति योगीक्षणः प्रतिसम्बन्धी यस्य स तथोक्तः क्षण प्रचयाश्रय इत्यर्थः न जातु क्रमः क्रमवन्तमन्तरेण शक्योनिरूपयितुं नचैकस्यैव क्षणस्य क्रमः तस्मात् क्षणप्रचयाश्रयः परिशिष्यते तदिदमाह क्षणानन्तर्य्येति। परिणामक्रमे प्रमाणमाह परिणामस्येति नवस्यहि वस्त्रस्य प्रयत्न संरक्षितस्यापि चिरेण पुराणता दृश्यते सोयं परिणाम स्यापरान्तः पर्य्यवसानं तेन हि परिणामस्य क्रमः ततः प्रागपि पुराणतायाः सूक्ष्मा सूक्ष्मतर सूक्ष्मतम स्थूल स्थूलतर स्थूलतमत्वादीनां पौर्वापर्य्यमनुमीयते एतदेव व्यति-रेक मुखेन दर्शयति नहीति अननुभूतोऽप्राप्तः क्रमक्षणो यया सा तथोक्ता नन्वेष क्रम प्रधानस्य न सम्भवति तस्य नित्यत्वादित्यत आह। नित्येषु चेति बहुवचनेन सर्व्वनित्यव्यापितां क्रमस्य प्रतिजानीते तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्य-व्यापितां क्रमस्य उपपादयति। द्वयीति ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यं यदि परिणामि स्वेव स्वरूपात् च्यवमानं कथं नित्यमित्यत आह। यस्मिन्निति

न विहन्यते तन्नित्यं उभयस्य च तत्वानभिघातान्नित्यत्वं तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमोलब्धपर्य्यवसानो नित्येषु धर्म्मिषु गुणेष्वलब्धपर्य्यवसानः कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति तत्राप्यलब्धपर्य्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्ति क्रियामुपादाय कल्पित इति अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्याच गुणेषु वर्त्तमानस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न्नवेति अवचनीयमेतत् कथं अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः

धर्म्मलक्षणावस्थानामुदयव्ययधर्म्मत्वं धर्म्मिणस्तु तत्वादविघात एवेति अथ किं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यता सर्व्वक्रमस्य नेत्याह तत्र गुणधर्म्मेषु बुद्ध्यादिष्विति यतो लब्धपर्य्यवसानः धर्म्माणां विनाशात् प्रधानस्य तु परिणामक्रमोनलब्धपर्य्यवसानः। ननु प्रधानस्य धर्म्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः। पुरुषस्यत्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यतआह कूटस्थेति तत्र बद्धानां चित्ताव्यतिरेकाभिमानात् तत्परिणामेनपरिणामाध्यासःमुक्तानाञ्चास्तिक्रियामुपादायावास्तवोपिपरिणामक्रमोहकल्पितः शब्दस्य पुरःसरतया तत् पृष्ठोविकल्पोऽस्ति क्रियामुपादत्त इति गुणेष्वलब्धपर्य्यवसानः परिणामक्रमइत्युक्तम् तदसहमानः पृच्छति अथेति। स्थित्येति महाप्रलयावस्थायां गत्येति सृष्टौ एतदुक्तम्भवति यद्यानन्त्यान्नपरिणामसमाप्तिः संसारस्य इत्तभीः कथं महाप्रलयसमये सर्व्वेषामात्मनां सह संसारसमुच्छेदे त कथञ्च सृष्टादौ सहसोत्पद्येत संसारः तस्मादेकैकस्यात्मनोमुक्तिक्रमेण सर्व्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्व्वेषां संसारस्य क्रमेणेति प्रधान परिणाम क्रम परिसमाप्तिः एवञ्च प्रधानस्याप्यनित्यत्व प्रसङ्गः न चापूर्व्वसत्व प्रादुर्भाव इष्यते येनानन्त्यं स्यात् तदसत्यनादित्वव्याहतेः सकलशास्त्रार्थ भङ्गप्रसङ्ग इतिभावः। उत्तरमाह अवचनीयंमनुत्तरार्हमेतत् एकान्ततएव तस्यावचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति।

सर्व्वोजातो मरिष्यति ओ भो इति अथ सर्व्वो मृत्वा जनिष्यत इति विभज्य वचनीयमेतत् प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यते इतरस्तु जनिष्यते। तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वाश्रेयस्यो वे परिपृष्टे विभज्य वचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति अयन्त्ववचनीयः प्रश्नः संसारोयमन्तवानथानन्त इति कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येति अन्यतरावधारणे दोषः तस्माद्व्याकरणीयएवायं प्रश्न इति ॥३३॥

अस्ति प्रश्न इति सर्व्वोजातो मरिष्यति प्रश्नोत्तरं ओं भो. इति स प्रश्न एकान्तः. अविभज्य वचनीयमुक्ता प्रविभज्यवचनीयं प्रश्नमाह। अथ सर्व्व इति विभज्य वचनीयतामाह विभज्येति विभज्य वचनीयम। प्रश्नान्तरं निदर्शयन्नाह तथा मनुष्यं ति अयन्त्ववचनीय एकान्ततः न हि सामान्येन कुशलाकुशल पुरुष संसार स्यान्तवत्त्वमनन्तवत्त्वं वा शक्यमेकान्ततो वक्तुं यथा प्राणभृन्मात्रस्य श्रेयस्त्वाश्रेयस्त्वं वानैकान्ततः शक्यमवधारयितुं यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्ततो विभज्य पुनः शक्यावधारणमित्याह। कुशलेति अयमभिसन्धिःक्रमेण मोक्षे सर्व्वेषां मोक्षात् संसारोच्छेद इत्यनुमानं तच्चागमनुसिद्ध मोक्षाश्रयं तथाचाभ्युपगत मोक्ष प्रतिपादकागम प्रमाणभावः कथं तमेवागमं प्रधान विकार नित्यतायामप्रमाणी कुर्यात् तस्मादागमबाधित विषयमेतदनुमानं न प्रमाणं श्रूयते हि श्रुति स्मृति इतिहास पुराणेषु सर्गप्रतिसर्ग परम्पराया अनादित्वमनन्तत्वं चेति अपिच सर्व्वात्मना संसारस्य न तावद् युगपदुच्छेदः सम्भवी न हि पण्डितरूपानामप्यनेक जन्मपरम्पराभ्यास परिश्रमसाध्या विवेकख्याति प्रतिष्ठा किं पुन. प्राणभृन्मात्रस्य स्थावर जङ्गमादेरेकदाऽकस्मात् भवितुमर्हति न च कारणायौगपद्ये कार्य्ययौगपद्यं युज्यते

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्य्यति—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति॥ ३४॥

कृतः भोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मनां गुणानां तत् कैवल्यंस्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति॥ ३४॥

क्रमेण तु विवेकख्यातावसंख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न सर्वोच्छेदः अनन्तत्वाज्जन्तुनामसद्भावात् इति सर्व्वमवदातम्। ३३।

कैवल्यरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्य स्वरूप प्रतिष्ठा वा चिति शक्तिरिति। कृतः करणीयतया पुरुषार्थशून्याना यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः तेषां कार्य्यकारणात्मना गुणानां व्युत्थान समाधिनिरोध संस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायां अस्मिता लिङ्गे लिङ्गमलिङ्गे इति योयं गुणानां कार्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत्कैवल्यं यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूप प्रतिष्ठा पुरुषस्य च मोक्ष इत्याह। स्वरूपेति। अस्ति हि महाप्रलयेपि स्वरूप प्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह। पुनरिति सोऽयं इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ॥ ३४॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचने कैवल्यपाद श्चतुर्थः सम्पूर्णः॥

॥ ग्रन्थश्चायं समाप्तः॥

मुक्त्यर्हं चित्तं परलोकमेयं च सिद्धयो धर्म्ममेघः समाधिः।

द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादितास्मिन् पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम्॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिताः

सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि।

कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो

विविक्तं कैवल्यं परिगणिततापा चितिरसौ॥ ४॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां कैवल्य-

पादश्चतुर्थः समाप्तः॥

॥ ग्रन्थश्चायं समाप्तः॥

पातञ्जलदर्शनम् ।

श्रीभोजदेवकृतवृत्तिसमेतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

कलिकातानगरे

सारसुधानिधियन्त्रे

नं ६५ वाइकस् लेन ।

मुद्रितम् ।

इं १८८० ।

प्रिण्टर—श्रीसदानन्द मिश्र,

पातञ्जलदर्शनम् ।

भोजदेवकृतवृत्तिसमेतम् ।

—००—

देहार्द्धयोगः शिवयोः सः श्रेयांसि तनोतु वः ।
दुष्प्रापमपि यत् स्मृत्या जनः कैवल्यमश्नुते ॥ १ ॥
त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान्नृणाम् ।
प्रयान्ति सद्यो विलयं तं नुमः शिवमव्ययम् ॥ २ ॥
पतञ्जलिमुनेरुक्तिः काप्यपूर्व्वा जयत्यसौ ।
पुंप्रकृत्योर्वियोगोऽपि योग इत्युदितो यया ॥ ३ ॥

जयन्ति वाचः फणिभर्त्तुरान्तर
स्फुरत्तमस्तोमनिशाकरत्विषः ।
विभाव्यमानाः सततं मनांसि याः
सतां सदानन्दमयानि कुर्व्वते ॥ ४ ॥

शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्व्वता
वृत्तिं राजमृगाङ्क संज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ।
वाक्चेतो वपुषां मलः फणिभृतां भर्त्त्रेव येनोद्धृत-
स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्ल नृपतेर्व्वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः ॥ ५ ॥
दुर्ब्बोधं यदतीव तद्धि जहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्पष्टार्थेष्वति विस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन् काले स्वरूपे चिन्मात्रतायामवस्थानं स्थितिर्भवति। अयमर्थ उत्पन्नविवेकख्याते चित्संक्रमाभावात् कर्तृत्वाभिमाननिवृत्तौ प्रोच्छन्नपरिणामायां बुद्धौ च आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं स्थितिर्भवति ॥ ३ ॥

व्युत्थानदशायान्तु तस्य किं रूपम्? इत्याह।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र योगादन्यस्मिन् काले वृत्तयो या वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वम्। अयमर्थः। यादृश्यो वृत्तयो दुःखमोहसुखाद्यात्मिकाः प्रादुर्भवन्ति तादृग्रूप एव संवेद्यते व्यवहर्तृभिः पुरुषः। तदेवं यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते चितिशक्तेः स्वस्मिन् स्वरूपे प्रतिष्ठानं भवति यस्मिंश्चेन्द्रियवृत्तिद्वारेण विषयाकारेण परिणते पुरुषस्तद्रूपाकार एव परिभाव्यते यथा जलतरङ्गेषु चलत्सु चन्द्रश्चलन्निव प्रतिभासते तच्चित्तम् ॥ ४ ॥ वृत्तिपदं व्याख्यातुमाह।

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥५॥

वृत्तयश्चित्तपरिणामविशेषाः वृत्तिसमुदायलक्षणस्य अवयविनो या अवयवभूता वृत्तय स्तदपेक्षया तयप्रत्ययः। एतदुक्तं भवति। पञ्चवृत्तयः कीदृश्यः? क्लिष्टाः क्लेशैर्वक्ष्यमाणलक्षणैराक्रान्ताः क्लिष्टाः। तद्विपरीता अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

एता एव पञ्चवृत्तयः संक्षिप्य उद्दिश्यन्ते।

प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

तासां क्रमेण लक्षणमाह।

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अत्र अतिप्रसिद्धत्वात् प्रमाणानां शास्त्रकारेणभेदलक्षणे-नैव गतत्वात् लक्षणस्य पृथक् लक्षणं न कृतम् । प्रमाणलक्षणन्तु अविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति । इन्द्रियद्वारेण वाह्यवस्तूपरागाच्चित्तस्य तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणे प्रधानावृत्तिः प्रत्यक्षम् । गृहीतसम्बन्धात् लिङ्गात् लिङ्गिनि सामान्याध्यवसायोऽनुमानम् । आप्तवचनं आगमः ॥ ७ ॥ एवं प्रमाणरूपां वृत्तिं व्याख्याय विपर्य्ययरूपमाह ।

विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥८॥

अतथाभूतेऽर्थे तथोत्पद्यमानं ज्ञानं विपर्य्ययः । यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । अतद्रूपप्रतिष्ठमिति । तस्यार्थस्य यद्रूपं तस्मिन् रूपे न प्रतिष्ठति तस्यार्थस्य यत् पारमार्थिकं रूपं न तत् प्रतिभासयतीति यावत् संशयोऽप्यतद्रूपप्रति ष्ठितत्वान्मिथ्याज्ञानं यथास्थाणुर्व्वा पुरुषो वा ? इति ॥ ८ ॥ विकल्पवृत्तिं व्याख्यातुमाह ।

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्दजनितं ज्ञानं शब्दज्ञानं तदनुपतितुं शीलं यस्य सः शब्दज्ञानानुपाती । वस्तुनस्तथात्वमनपेक्षमाणोऽध्यवसायः स विकल्प इत्युच्यते । यथा पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमिति । अत्र देवदत्तस्य कम्बल इति शब्दजनिते ज्ञाने षष्ठ्या योऽध्यवसितो भेदस्तमिहाविद्यमानमपि समारोप्य प्रवर्त्ततेऽध्यवसायः । वस्तुतस्तु चैतन्यमेव पुरुषः ॥९॥ निद्रां व्याख्यातुमाह ।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

अभावप्रत्यय आलम्बनं यस्याः सा तथोक्ता एतदुक्तं भवति। या सन्ततं उद्रिक्तत्वात्तमसः समस्तविषयपरित्यागेन प्रवर्त्तते वृत्तिः सा निद्रा। तस्याश्च सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिदर्शनात् स्मृतेश्चानुभवव्यतिरेकेणानुपपत्तेर्वृत्तित्वम् ॥ ११ ॥ स्मृतिं व्याख्यातुमाह।

अनुभूतविषया संप्रमोषः स्मृतिः ॥१२॥

प्रमाणेनानुभूतस्य विषयस्य योऽयमसंप्रमोषः संस्कारद्वारेण बुद्धावारोहः सा स्मृतिः। तत्र प्रमाणविपर्य्ययविकल्पोजाग्रदवस्थातएव तदनुभवबलात् प्रत्यक्षीयमाणाः स्वप्नाः। निद्रा तु असंवेद्यमानविषया। स्मृतिश्च प्रमाणविकल्पनिद्रानिमित्ता ॥१२॥ एवं वृत्तीर्व्याख्याय सोपायं निरोधं व्याख्यातुमाह।

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १३ ॥

अभ्यासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणे ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपायावृत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति तासां विनिवृत्त बाह्याभिनिवेशानां अन्तर्मुखतया स्वकारण एव चित्ते शक्तिरूपतयाऽवस्थानम्। तत्र विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते। अभ्यासेन च सुखजनकं शान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारेण दृढ़स्थैर्य्यमुत्पद्यते। इत्थं ताभ्यां भवति चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १३ ॥ अभ्यासं व्याख्यातुमाह।

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १४ ॥

वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामः स्थिति-

स्तस्यां यत्न उत्साहः पुनः पुनस्तत्त्वेन चेतसि निवेशन मभ्यास इति उच्यते ॥ १४ ॥ तस्यैव विशेषमाह ।

स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्य्य सत्कारसेवितो दृढ़भूमिः । १५ ।

बहुकालं नैरन्तर्य्येण आदरातिशयेन च सेव्यमानो दृढ़ भूमिः स्थिरो भवति । दार्ढ्याय प्रभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वैराग्यस्य लक्षणमाह ।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १६ ॥

द्विविधो हि विषयो दृष्ट आनुश्रविकश्च । दृष्ट इहैवोप लभ्यमानः शब्दादिः । देवलोकादावानुश्रविकः । अनुश्रूयते गुरुमुखादित्यनुश्रवो वेदस्तत् समधिगत आनुश्रविकः । तयोर्द्वयोरपि विषययोः परिणामविरसत्वदर्शनाद्विगत गर्द्धस्य या वशीकार संज्ञा ममैते वश्या नाहमेतेषां वश्य इति योऽयं विमर्षस्तद्वैराग्यमुच्यते ॥ १६ ॥ तस्यैव विशेषमाह ।

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्णम् ॥ १७ ॥

तद्वैराग्यं परं प्रकृष्टं प्रथमं वैराग्यं विषयविषयं द्वितीयं गुणविषयं उत्पन्नगुणपुरुषविवेकख्यातेरेव भवति निरोध समाधेरत्यन्तानुकूलत्वात् ॥ १७ ॥ एवं योगस्य स्वरूपमुक्त्वा संप्रज्ञात स्वरूपभेदमाह ।

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः १८

समाधिरितिशेषः। सम्यक् संशयविपर्य्ययरहितत्वेन

प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भाव्यस्य रूपं येन स संप्रज्ञातः। समाधिर्भावनाविशेषः। स वितर्कादिभेदाच्चतुर्विधः। सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च। भावना भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं। भाव्यञ्च द्विविधं ईश्वरस्तत्त्वानि च। तान्यपि द्विविधानि जड़ाजड़भेदात्। जड़ानि चतुर्विंशतिः अजड़ः पुरुषः। तत्र यदा महाभूतानीन्द्रियाणि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखसम्भेदेन भावना क्रियते तदा स वितर्कः समाधिः। अस्मिन्नेव अवलम्बने पूर्वापरानुसन्धानशब्दोल्लेख शून्यत्वेन यदा भावना प्रवर्त्तते तदा निर्वितर्कः। तन्मात्रान्तःकरण लक्षणं सूक्ष्मविषयमालम्ब्य तस्य देशकाल धर्म्मावच्छेदेन यदा भावना तदा सविचारः। तस्मिन्नेव अवलम्बने देशकाल धर्म्मावच्छेदं विना धर्म्मिमात्रावभासित्वेन भावना क्रियमाणा निर्विचार इत्युच्यते। एवं पर्य्यन्तः समाधि ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते। यदा तु रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चितिशक्तेः सुख प्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात् सानन्दः समाधिर्भवति। तस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधान पुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्दवाच्याः। इयं ग्रहण समापत्तिः। ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतशुद्धसत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्त्तते भावना तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावात् चितिशक्तेरुद्रेकात् सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते। न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः? यतो यत्र

न्तःकरण महमिति उल्लेखेन विषयान् वेदयति सोऽहङ्कारः। यत्रान्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामे प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रं अवभाति सा सास्मिता। अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः परं परमात्मानं पुरुषं न पश्यन्ति तेषां चेतसि स्वकारणे लयमुपागते प्रकृति लया इत्युच्यन्ते। ये परं पुरुषं ज्ञात्वा भावनायां प्रवर्त्तन्ते तेषामियं विवेकख्यातिरूपेह समापत्तिरित्युच्यते। तत्र संप्रज्ञाते समाधौ चतस्रोऽवस्थाः शक्तिरूपतयाऽवतिष्ठन्ते। तत्रैकैकस्यास्त्यागे उत्तरोत्तरा इति चतुरवस्थोऽयं संप्रज्ञातः समाधिः॥ १८॥ असंप्रज्ञातमाह।

विरामप्रत्ययाभ्यास पूर्वः संस्कारविशेषोऽन्यः॥ १९॥

विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कादिचिन्तात्यागः। विरामश्चासौ प्रत्ययश्चेति विरामप्रत्ययस्तस्याभ्यासः पौनः पुन्येन चेतसि निवेशनम्। तत्र या काचित् वृत्तिरुल्लसति तस्या नेति नेतिनैरन्तर्य्येण पर्य्युदसनं विरामप्रत्ययाभ्यासः तत्पूर्व्वः संप्रज्ञातसमाधिः संस्कारविशेषोऽन्यः तद्विलक्षणोऽयमसंप्रज्ञात इत्यर्थः। न तत्र किञ्चिद्वेद्यम्। असंप्रज्ञाता निर्वीजः समाधिः। इह चतुर्विधः चित्तस्य परिणामः व्युत्थानं समाधिप्रारम्भो निरोधः एकाग्रता च। क्षिप्तमूढे चित्तभूमी व्युत्थानं। विक्षिप्ता भूमिः सत्त्वोद्रेकात् समाधि प्रारम्भः निरुद्धैकाग्रते च पर्य्यन्तभूमी प्रति परिणामश्च संस्काराः। तत्र व्युत्थानजनिताः संस्काराः समाधिप्रारम्भजैः संस्कारैः प्रत्याहन्यन्ते। तज्जाश्चैकाग्रताजैः। निरोधजनितैरेकाग्रताजाः ~~निरोधजाः~~ संस्काराः स्वरूपञ्च हन्यन्ते। यथा सुवर्णसंवलितं

भाव्यमानं सोऽस्मात्मानं सुवर्णमलञ्च निर्दहति । एवमेकाग्रताजनितान् संस्कारान् निरोधजाः स्वात्मानञ्च निर्दहन्ति ॥ १८ ॥ तदेवं योगस्य स्वरूपं भेदञ्च संक्षेपेणोपायांश्च अभिधाय विस्तरेणोपायं योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्वकमुपक्रमते ।

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ २० ॥

विदेहाः प्रकृतिलयाश्च वितर्कादिभूमिकासूत्रे व्याख्याताः तेषां समाधिः भवप्रत्ययः भवः संसारः स एव प्रत्ययः कारणं यस्य स भवप्रत्ययः अयमर्थः आविर्भावान्तर्भूता एव ते संसारे तथाविधसमाधिभाजो भवन्ति तेषां परतत्त्वादर्शनाद् योगाभासोऽयं अतः परतत्त्वज्ञाने तद्भावनायाञ्च मुक्तिकामैन महान् यत्नो विधेय इत्येतदर्थमुपदिष्टम् ॥२०॥ तदन्येषान्तु ।

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥२१॥

विदेहप्रकृतिलयव्यतिरिक्तानां श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स श्रद्धादिपूर्वकः । ते च श्रद्धादयः क्रमादुपायोपेयभावेन प्रवर्त्तमानाः संप्रज्ञातसमाधेरुपायतां प्रतिपद्यन्ते । तत्र श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः। वीर्य्यमुत्साहः। स्मृतिरनुभूता संप्रमोषः । समाधिरेकाग्रता। प्रज्ञा प्रज्ञातव्य विवेकः। तत्र श्रद्धावतो वीर्य्यं जायते, योगविषये उत्साहवान् भवति। सोत्साहस्य च पाश्चात्यानुभूतिषु स्मृतिरुत्पद्यते। तत् स्मरणाच्च चेतः समाधीयते, समाहितचित्तश्च भाव्यं सम्यग्विवेकेन जानाति । तत्र ते संप्रज्ञातस्य समाधेरुपायाः तस्याभ्यासात् पराच्च वैराग्यात् भवति असंप्रज्ञातः ॥ २१ ॥ उक्तोपायवतां योगिनां उपायभेदाद्भेदानाह ।

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २२ ॥

समाधिलाभः इति शेषः। संवेगः क्रियाहेतुर्दृढ़तरः संस्कारः। स तीव्रो येषामधिमात्रोपायानां तेषां समाधिलाभः समाधिफलञ्चासन्नं भवति शीघ्रमेव सम्पद्यते इत्यर्थः ॥ २२ ॥ के ते तीव्रसंवेगाः ? इत्याह ।

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥२३॥

तेभ्य उपायेभ्यो मृद्वादिभेदभिन्नेभ्य उपायवतां विशेषो भवति मृदुमध्य अधिमात्र इत्युपायभेदाः। ते प्रत्येकं मृदु-संवेग मध्यसंवेग तीव्रसंवेगभेदात् त्रिधा। तद्भेदेन च नव-योगिनो भवन्ति मृदूपायो मृदुसंवेगः मध्यसंवेगः तीव्र-संवेगः। मध्योपायः मृदुसंवेगः मध्यसंवेगः तीव्रसंवेगः। अधिमात्रोपायः मृदुसंवेगः मध्यसंवेगः तीव्रसंवेगः। अधि मात्रे उपाये तीव्रे च संवेगे च महान् यत्नः कर्त्तव्य इति भेदोपदेशः ॥ २३ ॥ इदानीमेतदुपायविलक्षणं सुगम-मुपायान्तरं दर्शयितुमाह ।

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २४ ॥

ईश्वरो वक्ष्यमाणलक्षणः तत्र प्रणिधानं भक्तिविशेषः विशिष्टमुपासनं सर्वक्रियाणां तत्रार्पणं विषयसुखादिकं फलमनिच्छन् सर्व्वाः क्रियास्तस्मिन् परमगुरावर्पयति तत् प्रणिधानं समाधेस्तत् फललाभस्य च प्रकृष्ट उपायः ॥ २४ ॥ ईश्वरस्य प्रणिधात् समाधिलाभ इत्युक्तं तत्रेश्वरस्य स्वरूपं प्रमाणं प्रभावं वाचकं उपासनाक्रमं तत् फलञ्च क्रमेण वक्तुमाह ।

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २५ ॥

क्लिश्नन्तीति क्लेशा अविद्यादयो वक्ष्यमाणाः विहित-प्रसिद्धव्यामिश्ररूपाणि कर्म्माणि । विपच्यन्त इति विपाकाः कर्मफलानि । जात्यायुर्भोगा आफलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशयो वासनाख्याःसंस्कारः तैरपरामृष्टः त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृष्टः । पुरुषविशेषः अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्यते इति विशेषः ईश्वर ईशनशील इच्छामात्रेण सकलजगदुद्धरण-क्षमः । यद्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादिस्पर्शो नास्ति तथापि चित्तगतास्ते तेषामुपदिश्यन्ते । यथा योद्धृगतौ जयपराजयौ स्वामिनः । अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथाविधोऽपि क्लेशादि-परामर्शो नास्ति अतः सविलक्षण एव भगवानीश्वरः । तस्य च तथाविधमैश्वर्य्यमनादेः सत्त्वोत्कर्षात् तस्य सत्त्वोत्कर्षः प्रकृष्टात् ज्ञानादेः न च अनयोर्ज्ञानैश्वर्य्ययोरितरेतरा-श्रयत्वं ? परस्परानपेक्षत्वात् । ते द्वे ज्ञानैश्वर्य्ये ईश्वरसत्त्वे वर्त्तमाने अनादिभूते तेन तथाविधेन सत्त्वेन तस्यानादि-रेव सम्बन्धः । प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेच्छाव्यति-रेकेणानुपपत्तेः यथेतरेषां प्राणिनां सुखदुःखमोहात्मकतया परिणतं चित्तं निर्मले सात्त्विके धर्मानुप्रवेशे प्रतिसङ्क्रान्तं चिच्छाया संक्रान्तेः संवेद्यं भवति, नैवमीश्वरस्य तस्य केवल एव सात्त्विकः परिणाम उत्कर्षवान् अनादिसम्बन्धेन भोग्यतया व्यवस्थितः अतः । पुरुषान्तरविलक्षणतया स एव ईश्वरः । मुक्तात्मनान्तु पुनःपुनः क्लेशादियोगस्तैस्तैः शास्त्रोक्तै-

-ग्यायेनिंवर्त्तितः अस्य पुनः सर्वदैव तथाविधत्वान्न मुक्ता-त्मतुल्यत्वम्। न चेश्वराणामनेकत्वं, तेषां तुल्यत्वे भिन्नाभि-प्रायत्वात् कार्य्यस्यैवानुपपत्तेः। उत्कर्षापकर्षयुक्तत्वे य एवोत्कृष्टः स एवेश्वरः, अत्रैव काष्ठाप्राप्तत्वादैश्वर्य्यस्य ॥२५॥

एवमीश्वरस्य स्वरूपमभिधाय प्रमाणमाह ।

तत्र निरतिशयं सार्वज्ञ्यबीजम् ॥ २६ ॥

तस्मिन् भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्बीज अतीतानागतादि-ग्रहस्याल्पत्वं महत्वञ्च मूलत्वाद्बीजमिव बीजं तत् तत्र निर-तिशयं काष्ठां प्राप्तं दृष्ट्वा ह्यल्पत्वमहत्त्वादीनां धर्माणां साति-शयानां काष्ठाप्राप्तिः। यथा परमाणावल्पत्वस्य आकाशे परममहत्त्वस्य एवं ज्ञानादयोऽपि चित्तधर्माः तारतम्येन परिदृश्यमानाः क्वचिन्निरतिशयता मासादयन्ति। यत्र चैते निरतिशयाः स ईश्वरः। यद्यपि सामान्यमात्रेऽनुमानमात्रस्य पर्य्यवसितत्वात् न विशेषावगतिः सम्भवति, तथापि शास्त्रादस्य सर्वज्ञत्वादयो विशेषा अवगन्तव्याः। तस्य स्वप्र-योजनाभावे कथं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगौ आपादय-तीति नाशङ्कनीयं। तस्य कारुणिकत्वात् भूतानुग्रह एव प्रयोजनं कल्पलयमहाप्रलयेषु निःशेषान् संसारिण उद्धरि-ष्यामीति तस्याध्यवसायः यद्यस्येष्टं तत्तस्य प्रयोजनमिति २६ ॥ एवमीश्वरस्य प्रमाणमभिधाय प्रभावमाह ।

स पूर्वेषामपि गुरुःकालानवच्छेदात् ॥ २७ ॥

आद्यानां स्रष्टॄणां ब्रह्मादीनामपि स गुरुः उपदेष्टा यतः कालेन नावच्छिद्यते अनादित्वात्। तेषां ब्रह्मादीनां

पुराणादिसत्त्वादस्तिकालेनावच्छेदः ॥२७॥ एवं प्रभावमुक्त्वा उपासनोपयोगाय वाचकमाह ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २८ ॥

इत्थमुक्तस्वरूपेश्वरस्य वाचकोऽभिधायकः प्रकर्षेण नूयते स्तूयतेऽनेनेति नौति स्तौतीति वा प्रणवः ओङ्कारस्तयोश्च वाच्यवाचकलक्षणः सम्बन्धो नित्यः सङ्केतेन प्रकाश्यते न तु केनचित् क्रियते यथा पितापुत्रयोः विद्यमान एव सम्बन्धोऽस्यायं पिताऽस्यायं पुत्र इति केनचित् प्रकाश्यते ॥ २८ ॥ उपासनमाह ।

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २९ ॥

तस्य सार्द्धत्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपो यथावदुच्चारणं तद्वाच्यस्य चेश्वरस्य भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनमेकाग्रताया उपायः । अतः समाधिसिद्धये योगिना प्रणवो जप्य-स्तदर्थ ईश्वरश्च भावनीय इत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

उपासनायाः फलमाह ।

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥३०॥

तस्माज्जपात्तदर्थभावनाच्च योगिनः प्रत्यक् चेतनाधिगमो भवति विषयप्रातिकूल्येन स्वान्तःकरणाभिमुखमञ्चति या चेतना दृक्शक्तिः सा प्रत्यक्चेतना। तदधिगमो ज्ञानं भवतीत्यर्थः। अन्तराया वक्ष्यमाणास्तेषामभावः शक्तिप्रतिबन्धोऽपि भवति ॥ ३० ॥ अथ के अन्तराया इत्याशङ्कायामाह ।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्ति-दर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षे-पास्तेऽन्तरायाः ॥ ३१ ॥

नवैते रजस्तमो बलात् प्रवर्त्तमानाश्चित्तस्य विक्षेपा भवन्ति। तैरेकाग्रताविरोधिभिश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः। तत्र व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिः। स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य। उभयकोट्यालम्बनं ज्ञानं संशयः योग. साध्यो न वेति। प्रमादोऽनवधानता समाधिसाधनेष्वौदासीन्यम्। आलस्यं कायचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषये प्रवृत्त्यभावहेतुः। अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मागर्द्धः। भ्रान्तिदर्शनं शुक्तिकायां रजतवद्विपर्य्ययज्ञानम् अलब्धभूमिकत्वं कुतश्चि न्निमित्तात् समाधिभूमेरलाभः। असंप्राप्तिः। अनवस्थितत्वं लब्धायामपि भूमौ चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठा। तत एते समाधे रेकाग्रताया यथा योगं प्रतिपक्षत्वादन्तराया इत्युच्यन्ते ॥ ३१ ॥ चित्तविक्षेपकारकानन्यानप्यन्तरायान् प्रति पादयितुमाह।

दुःखदौर्म्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा-विक्षेपसहभुवः ॥ ३२ ॥

कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नेषु विक्षेपेषु एते दुःखादयः प्रव र्त्तन्ते। तत्र दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामो बाधनालक्षणः यद्बाधात् प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्त्तन्ते। दौर्मनस्यं बाह्या भ्यन्तरैः कारणैर्मनसो दौस्थ्यम्। अङ्गमेजयत्वं सर्व्वाङ्गीना

वेपथुरासनमनः स्थैर्य्यस्य बाधकः। प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः। यत् कौष्ठ्यं वायुं निःश्वसिति स प्रश्वासः। एतैर्विक्षेपैः सह प्रवर्त्तमाना यथोदिताभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्या इत्येषामुपदेशः॥ ३२॥ सोपद्रवविक्षेपप्रतिषेधार्थमुपायान्तरमाह।

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः॥ ३३॥

तेषां विक्षेपाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन् कस्मिंश्चिदभिमते तत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनः पुनर्निवेशनं कार्य्यः। यद्बलात् प्रत्युदितायामेकाग्रतायां ते विक्षेपाः प्रणाशमुपयान्ति॥ ३३॥ इदानीं चित्तसंस्कारापादकपरिकर्म्मकथनमुपायान्तरमाह।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्॥ ३४॥

मैत्री सौहार्द्दम्। करुणा कृपा। मुदिता हर्षः। उपेक्षा औदासीन्यम्। एता यथाक्रमं सुखितेषु दुःखितेषु पुण्यवत्सु अपुण्यवत्सु च विभावयेत्। तथाहि सुखितेषु साधुषु एषां सुखित्वमिति मैत्रीं कुर्य्यात् नतु ईर्ष्याम्। दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव कुर्य्यात् न ताटस्थ्यम्। पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षमेव कुर्य्यात् नतु किमेते पुण्यवन्त इति विद्वेषम्। अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेत् नानुमोदनं नवा द्वेषम्। सूत्रे सुखदुःखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपादिताः। तदेवं मैत्र्यादिपरिकर्म्मणा चित्ते प्रसीदति सुखेन समाधेराविर्भावो भवति। परिकर्म चैतत् बाह्यं कर्म्म यथा गणिते मिश्रकादिव्यवहारो गणितनिष्पत्तये सङ्कलितादिकर्म्मोप

कारकत्वेन प्रधानकर्म्मनिष्पत्तये भवति । एवं द्वेषरागादि प्रतिपक्षभूतमैत्र्यादिभावनया समुत्पादितप्रसादं चित्तं संप्रज्ञातादिसमाधियोग्यं सम्पद्यते । रागद्वेषावेव मुख्यतया विक्षेपमुत्पादयतः तौ चेत् समूलमुन्मूलितौ स्यातां तदा प्रसन्नत्वान्मनसो भवत्येकाग्रता ॥ ३४ ॥ उपायान्तरमाह ।

प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३५ ॥

प्रच्छर्द्दनं यत् कौष्ठ्यस्य वायोः प्रयत्नविशेषान्मात्रा प्रमाणेन वहिर्निःसारणम् । मात्राप्रमाणेनैव प्राणस्य वायो वंहिर्गतिविच्छेदो विधारणा । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां बाह्यस्यान्तरापूरणेन पूरितस्य वा तत्रैव निरोधेन तदेवं रेचकपूरककुम्भकस्त्रिविधः प्राणायामः चित्तस्य स्थितिमेकाग्रतायां निवध्नाति सर्व्वासामिन्द्रियवृत्तीनां प्राणवृत्तिपूर्वकत्वान्मनः प्राणयोश्च स्वव्यापारपरस्परमेकयोगक्षेमत्वात् जीयमाणः प्राणः समस्तेन्द्रियवृत्तिनिरोधद्वारेण चित्तस्यै काग्रतायां प्रभवति । समस्तदोषक्षयकारित्वञ्चास्यागमे श्रूयते दोषकृताश्च सर्व्वा विक्षेपवृत्तयः । अतो दोषनिर्हरणद्वारेणा प्यस्यैकाग्रतायां सामर्थ्यम् ॥ ३५ ॥ इदानीमुपायान्तरप्रदर्शनोपक्षेपेण संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वाङ्गं कथयति ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना स्थितिनिबन्धिनी ।३६।

मनस इति वाक्यशेषः । विषयाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दास्ते विद्यन्ते फलत्वेन यस्याः सा विषयवती प्रवृत्तिर्मनसः स्थैर्य्यं करोति । तथा हि नासाग्रे चित्तं धारयतो दिव्यगन्धसंविदुपजायते । तादृश्येव जिह्वाग्रे रससंवित् ताल्वग्रे रूप

संवित् जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित् जिह्वामूले शब्दसंवित् तदेवं तत्तदिन्द्रियद्वारेण तस्मिन् तस्मिन् विषये दिव्ये जायमाना संवित् चित्तस्यैकाग्रताया हेतुर्भवति । अस्ति योगस्य फलमिति योगिनः समाश्वासोत्पादनात् ॥ ३६ ॥ एवंविधमेवोपायान्तरमाह ।

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३७ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थितिनिबन्धिनीति वाक्यशेषः । ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः प्रकाशः उच्यते स प्रशस्तो भूयानतिशयवांश्च विद्यते यस्या सा ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः। विशोका विगतः सुखमयसत्त्वाभ्यासवशाच्छोको रजः परिणामो यस्या सा विशोका चेतसः स्थितिनिबन्धिनी । अयमर्थः हृत्पद्मसम्पुटमध्ये प्रशान्तकल्लोलक्षीरोदधिप्रख्यं चित्तस्य सत्त्वं भावयतः प्रज्ञालोकात् सर्व्ववृत्तिक्षये चेतसः स्थैर्य्य मुत्पद्यते ॥ ३७ ॥ उपायान्तरप्रदर्शनद्वारेण सम्प्रज्ञातसमाधेर्विषयं दर्शयति ।

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३८ ॥

मनसः स्थितिनिबन्धनं भवतीति शेषः । वीतरागः परित्यक्तविषयाभिलाषस्तस्य यत् चित्तं परिहृतक्लेशं तत् चालम्बनीकृतं चेतसः स्थितिहेतुर्भवति ॥ ३८ ॥ एवंविधमुपायान्तरमाह ।

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३९ ॥

प्रत्यस्तमितबाह्येन्द्रियवृत्तेर्मनोमात्रेणैव यत्र भोक्तृत्वमात्मनः स स्वप्नः । निद्रा पूर्व्वोक्तलक्षणा । तदालम्बनं स्वप्न-

वलम्बनं निद्रालम्बनं वा ज्ञानमालम्ब्यमानं चेतसः स्थितिं करोति ॥ ३८ ॥ नानारुचित्वात् प्राणिनां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वस्तुनि योगिनः श्रद्धा भवति तस्य ध्यानेनापीष्ट सिद्धिरिति प्रतिपादयितुमाह ।

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ४० ॥

यथा अभिप्रेते वस्तुनि बाह्ये चन्द्रादावभ्यन्तरे नाडीचक्रादौ वा भाव्यमाने चेतः स्थिरीभवति ॥ ४० ॥

एवमुपायान् प्रदर्श्य फलदर्शनायाह ।

परमाणु परममहत्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥४१॥

एभिरुपायैश्चित्तस्य स्थैर्य्यं भावयतो योगिनः सूक्ष्म विषयभावनाद्वारेण परमाण्वन्तो वशीकारः अप्रतिघातरूपो जायते । न क्वचित् परमाण्वन्ते सूक्ष्मे विषये अस्य मनः प्रतिहन्यत इत्यर्थः । एवं स्थूलमाकाशादिपरममहत्त्वपर्य्यन्तं भावयतो न क्वचिच्चेतसः प्रतिघात उत्पद्यते । सर्व्वत्र स्वातन्त्र्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवमेभिरुपायैश्च संस्कृतस्य चेतसः कीदृग्रूपं भवतीत्याह ।

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥४२॥

क्षीणा वृत्तयो यस्य स क्षीणवृत्तिः तस्य ग्रहीतृग्रहण ग्राह्येषु आत्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्ति भवति । तत्स्थत्वं तत्रैकाग्रता। तदञ्जनत्वं तन्मयत्वम् क्षीण भूते चित्ते विषयस्य भाव्यमानस्यैवोत्कर्षः । तथाविधा समा-

पत्तिः तद्रूपः परिणामो भवतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह अभिजातस्येव मणेर्यथा अभिजातस्य निर्म्मलस्फटिकमणेस्तत्तदुपाधिवशात्तत्तद्रूपापत्तिः । एवं निर्म्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तत्तद्रूपापत्तिः यद्यपि ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु इत्युक्तं तथापि भूमिकाक्रमवशात् ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु इति बोध्यम्। यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिः ततो ग्रहणनिष्ठः ततोऽस्मितारूपो ग्रहीतृनिष्ठः केवलस्य पुरुषस्य ग्रहीतुर्भाव्यत्वा सम्भवात् । ततश्च स्थूलसूक्ष्मग्राह्योपरक्तं चित्तं तत्र समापन्नं भवति एवं ग्रहणे ग्रहीतरि च समापन्नं बोद्धव्यम् ॥ ४२ ॥ इदानीमुक्ताया एव समापत्तेश्चातुर्विध्यमाह ।

शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का ॥४३॥

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः स्फोटरूपो वा शब्दः । अर्थो जात्यादिः । ज्ञानं सत्त्वप्रधाना बुद्धिवृत्तिः । विकल्प उक्तलक्षणः तैः सङ्कीर्णा यस्याम् । एते शब्दादयस्त्रयः परस्पराध्यासेन विकल्परूपेण प्रतिभासन्ते गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानं अनेन आकारेण या सा सवितर्का समापत्तिरुच्यते ॥४३॥ उक्तलक्षणविपरीतां निर्वितर्कामाह ।

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४४ ॥

शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासिततया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः ॥ ४४ ॥ इदान्तरं प्रतिपादयितुमाह ।

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया, व्याख्याता । ४५ ।

एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया च समापत्त्या सविचारा निर्विचारा च व्याख्याता कीदृशी सूक्ष्मविषया सूक्ष्मस्तन्मात्रेन्द्रियादिर्विषयो यस्याः सा तथोक्ता । एतेन पूर्व्वस्याः स्थूलविषयत्वं प्रतिपादितं भवति । सा हि महाभूतेन्द्रियालम्बना शब्दार्थविषयत्वेन शब्दार्थविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्म्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा। देशकालधर्म्मादिरहितो धर्म्ममात्रतया सूक्ष्मार्थस्तन्मात्रेन्द्रियरूपः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा ॥ ४५ ॥ अस्या एव सूक्ष्मविषयायाः किं पर्य्यन्तः सूक्ष्मविषय इत्याह ।

सूक्ष्मविषयत्वञ्चालिङ्गपर्य्यवसानम् ॥ ४६ ॥

सविचारनिर्विचारयोः समापत्त्योर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिङ्ग पर्य्यवसानं न क्वचिल्लीयते न वा किञ्चित् लिङ्गति गमयतीत्यलिङ्गं प्रधानं तत्पर्य्यन्तं सूक्ष्मविषयत्वम् । तथा हि गुणानां परिणामे चत्वारि पर्व्वाणि विशिष्टलिङ्गमविशिष्टलिङ्गं लिङ्गमात्रमलिङ्गं चेति । विशिष्टलिङ्गं भूतेन्द्रियाणि अविशिष्टलिङ्गं तन्मात्रान्तःकरणानि लिङ्गमात्रं बुद्धिः । अलिङ्गं प्रधानमिति नातःपरं सूक्ष्ममस्तीत्युक्तं भवति ॥ ४६ ॥ एतेषां समापत्तीनां प्रकृते प्रयोजनमाह ।

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४७ ॥

ता एव उक्तलक्षणाः समापत्तयः सबीजः सह बीजेना

लम्बनेन वर्त्तते इति सबीजः सम्प्रज्ञातः समाधिरित्युच्यते सर्व्वासां सालम्बनत्वात् ॥ ४७ ॥ अथेतरासां समापत्तीनां निर्विचारफलत्वात् निर्विचारायाः फलमाह ।

निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः ॥ ४८ ॥

निर्विचारत्वं व्याख्यातं वैशारद्यं नैर्म्मल्यं सवितर्कां स्थूलविषयामपेक्ष्य निर्वितर्कायाः प्राधान्यं ततोऽपि सूक्ष्मविषयायाः सविचारायास्ततोऽपि निर्विचारायाः तस्यास्तु निर्विकल्परूपायाः प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशारद्ये नैर्म्मल्ये सत्यध्यात्मप्रसादः समुपजायते । चित्तं क्लेशवासनारहितं स्थितिप्रवाहयोग्यं भवति एतदेव चित्तस्य वैशारद्यं यत् स्थितौ दार्ढ्यम् ॥ ४८ ॥ तस्मिन् सति किं भवतीत्याह ।

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४९ ॥

ऋतं सत्यं बिभर्त्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते सा ऋतं भरा प्रज्ञा तस्मिन् भवतीत्यर्थः । तस्माच्च प्रज्ञालोकात् सर्वं यथावत् पश्यन् योगी प्रकृष्टं योगं प्राप्नोति ॥ ४९ ॥ तस्याः प्रज्ञान्तराद्वैलक्षण्यमाह ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां सामान्यविषयाविशेषार्थत्वात् ॥ ५० ॥

श्रुतमागमज्ञानम् अनुमानमुक्तलक्षणम् ताभ्यां या जायते प्रज्ञा सा सामान्यविषया । न हि शब्दलिङ्गयोरिन्द्रियवद्विशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं इयं पुनर्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवा प्रज्ञा ताभ्यां विलक्षणा विशेषविषयत्वात् । अस्यां हि प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामपि विशेषः स्फुटेनैव रूपेण

भासते अतस्तस्यामेव योगिना परप्रयत्नः कर्त्तव्य इत्युप दिष्टं भवति ॥ ५० ॥ अस्याः प्रज्ञायाः फलमाह ।

तज्जसंस्कारोऽन्यसंस्कारविरोधी ॥ ५१ ॥

तया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः सोऽन्यान् संस्कारान् व्युत्थानजान् समाधिजांश्च संस्कारान् प्रतिबध्नाति स्वकार्य-करणाक्षमान् करोतीत्यर्थः । यतस्तत्त्वरूपतया जनिताः संस्कारा बलवत्त्वादतत्त्वरूपप्रज्ञाजनितान् संस्कारान् बाधितुं शक्नुवन्ति । अतस्तामेव प्रज्ञामभ्यसेदित्युक्तं भवति ॥ ५१ ॥ एवं सम्प्रज्ञातसमाधिमभिधाय असम्प्रज्ञात वक्तुमाह ।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५२ ॥

तस्यापि सम्प्रज्ञातस्य निरोधे विलये सति सर्व्वासां चित्तवृत्तीनां कारणे प्रविलयात्संस्कारमात्रा वृत्तिरुदेति तस्यां नेति नेति केवलं पर्य्युदसनान्निर्व्बीजं समाधिर्भवति यस्मिन् सति पुरुषः स्वरूपनिष्ठः शुद्धो भवति ॥ ५२ ॥ तत्राधिकृतस्य योगस्य लक्षणं चित्तवृत्तिनिरोधपदानां व्याख्यानमभ्यासवैराग्यलक्षणस्योपायद्वयस्य स्वरूपं भेदञ्चा भिधाय सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन योगस्य मुख्यामुख्य-भेदमुक्त्वा योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्व्वकं विस्तरेणोपायान् प्रदर्श्य सुगमोपायप्रदर्शनपरतया ईश्वरस्य स्वरूपप्रमाणप्रभाववाचकोपासनानि तत् फलानि निर्णीय चित्तविक्षेपांस्तत्-सहभुवश्च दुःखादीन् विस्तरेण च तत्प्रतिषेधोपायानेक-

तत्त्वाभ्यासमैत्र्यादिप्राणायामादीन् सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञात पूर्व्वाङ्गभूतविषयवती प्रवृत्तिरित्यादीनाख्याय उपसंहार-द्वारेण च समापत्तिलक्षणफलसहितां स्वस्वविषयसहितां चोक्त्वा सम्प्रज्ञाता-सम्प्रज्ञातयोरुपसंहारमभिधाय सवीज-पूर्वकनिर्वीजसमाधिरभिहित इति व्याकृतो योगपादः । ओं तत्सत् ।

इति महाराज भोजदेवविरचितायां राजमार्त्तण्डाभि-धायां पातञ्जलवृत्तौ योगपादः ॥ १ ॥

अथ साधनपादः ।

ते ते दुष्प्रापयोगर्द्धिसिद्धयो येन दर्शिताः ।
उपायाः स जगन्नाथस्त्र्यक्षोऽस्तु प्रार्थिताप्तये ॥

तदेवं प्रथमे पादे समाहितचित्तस्य सोपायं योगं अभिधाय व्युत्थितचित्तस्यापि कथमुपायाभ्यासपूर्व्वको योगः स्वास्थ्यमुपयातीति तत्साधनानुष्ठान प्रतिपादनाय क्रियायोगमाह ।

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥१॥

तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि । स्वाध्यायः प्रणव-पूर्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपेक्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग इत्युच्यते ॥ १ ॥ स किमर्थमित्याह ।

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

क्लेशा वक्ष्यमाणास्तेषां तनूकरणं स्वकार्य्यकारणप्रतिबन्धः समाधिरुक्तलक्षणस्तस्य भावना चेतसि पुनःपुनर्निवेशनं सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति। एते तपःप्रभृतयोऽभ्यस्यमानाश्चित्तगतान् अविद्यादीन् क्लेशान् शिथिली कुर्वन्तः समाधेरुपकारकतां भजन्ते। तस्मात् प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यमित्युपदिष्टम् ॥ २ ॥ क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह।

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढ़यन्ति ॥ ३ ॥ सत्यपि सर्वेषां तुल्यक्लेशत्वे मूलभूतत्वादविद्यायाः प्राधान्यं प्रतिपादयितुमाह।

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अविद्या मोह अनात्मन्यात्माभिमान इति यावत्। सा क्षेत्रं प्रसवभूमिरितरेषां अस्मितादीनां प्रत्येकं प्रसुप्ततन्वादिभेदेन चतुर्विधानाम्। अतो यत्र अविद्याविपर्य्ययज्ञानरूपा शिथिलीभवति तत्र क्लेशानां अस्मितादीनां नोद्भवो दृश्यते विपर्य्ययज्ञानसद्भावे च तेषामुद्भवदर्शनात् स्थितमेव मूलत्वमविद्यायाः। प्रसुप्ततनूविच्छिन्नोदाराणामिति

तत्र ये क्लेशाश्चित्तभूमौ स्थिताः प्रबोधकाभावे स्वकार्य्यं नारभन्ते ते प्रसुप्ता इत्युच्यन्ते यथा बालावस्थायां बालस्य हि वासनारूपाः स्थिताः अपि क्लेशाः प्रबोधसहकार्य्यभावे नाभिव्यज्यन्ते । तनवो ये स्वस्वप्रतिपक्षभावनया शिथिलीकृतकार्य्यसम्पादनशक्तये वासनावशेषतया चेतस्यवस्थिताः प्रभूतां सामग्रीमन्तरेण स्वकार्य्यमारब्धुमक्षमाः यथाभ्यासवतो योगिनः । ते विच्छिन्ना ये केनचिद्बलवता क्लेशेनाभिभूतशक्तयस्तिष्ठन्ति यथा द्वेषावस्थायां रागः रागावस्थायां वा द्वेषः न ह्यनयोः परस्परविरुद्धयोर्युगपत्सम्भवोऽस्ति । उदारा ये प्राप्तसहकारिसन्निधयः स्वं स्वं कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति यथा सदैव योगपरिपन्थिनो व्युत्थानदशायां एषां प्रत्येकं चतुर्विधानामपि मूलभूतत्वेन स्थिताप्यविद्यान्वयित्वेन प्रतीयते न हि क्वचिदपि क्लेशानां विपर्य्ययान्वयनिरपेक्षाणां स्वरूपमुपलभ्यते तस्मात् मिथ्याज्ञानरूपायां अविद्यायां सम्यग्ज्ञानेन निवर्त्तितायां दग्धबीजकल्पानां एषां न क्वचित् प्ररोहः अस्ति। अतोऽविद्यानिमित्तत्वमविद्यान्वयश्चैतेषां निश्चीयते । अतः सर्वेऽपि अविद्याव्यपदेशभाजः सर्वेषां च क्लेशानां चित्तविक्षेपकारित्वात् योगिना प्रथममेव तदुच्छेदे यत्नः कार्य्य इति ॥ ४ ॥ अविद्या लक्षणमाह ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिंस्तत् प्रतिभासोऽविद्या इत्यविद्यायाः सामान्यलक्षणम्। तस्या एव भेदप्रतिपादनं अनित्येषु घटादिषु नित्य-

त्वाभिमानोऽविद्या इति उच्यते एवमशुचिषु कायादिषु शुचित्वाभिमानः दुःखेषु विषयेषु सुखाभिमानः अनात्मशरीरे आत्माभिमानः एतेन अपुण्ये पुण्यभ्रमोऽनर्थेऽर्थभ्रमो व्याख्यातः ॥ ५ ॥ अस्मितां लक्षयितुमाह ।

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

दृक्शक्तिः पुरुषः दर्शनशक्तीरजस्तमोभ्यामनभिभूतः सात्त्विकः परिणामोऽन्तःकरणरूपोऽनयोर्भोग्यभोक्तृत्वेन जडाजडत्वे नात्यन्ताभिन्नरूपयोरेकताभिमानेऽस्मिता इति उच्यते। यथा प्रकृतिवता कर्तृभोक्तृत्वरहितेनापि कर्त्ताहं भोक्ताहमित्यभिमन्यते सोऽयमस्मिता विपर्य्यासः क्लेशः ॥६॥ रागस्य लक्षणमाह ।

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखमनुशेते इति सुखानुशयी सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्द्धः रागसंज्ञकः क्लेशः ॥ ७ ॥ द्वेषलक्षणमाह ।

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखमुक्तलक्षणं तदभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपूर्वकं तत् साधनेषु अनभिलषतो योऽयं निन्दात्मकः क्रोधः स द्वेषलक्षणः क्लेशः ॥ ८ ॥ अभिनिवेशस्य लक्षणमाह ।

स्वरसवाहीविदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलाद्भयरूपः समुपजायमानः शरीरविषयादिभिर्मम वियोगो माभूदिति

अन्वहमनुबन्धरूपः सर्वस्यैव आक्रिमेर्ब्रह्मपर्य्यन्तं निमित्तमन्तरेण प्रवर्त्तमानोऽभिनिवेशाख्यः क्लेशः ॥ ९ ॥

तदेवं व्युत्थानस्य क्लेशात्मकत्वादेकाग्रताभ्यासकामेन प्रथमं क्लेशाः परिहर्त्तव्याः । न चाज्ञातानां तेषां परिहारः कर्त्तुं शक्य इति तज्ज्ञानाय तेषां उद्देश्यं लक्षणं क्षेत्रं विभागञ्चाभिधाय स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नानां तेषां प्रहाणोपाय विभागमाह ।

ते प्रति प्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते सूक्ष्माः क्लेशा ये वासनारूपेणैव स्थिताः स्ववृत्तिरूपं परिणाममारभन्ते ते प्रतिप्रसवेन प्रतिलोमपरिणामेन हेयास्त्यक्तव्याः स्वकारणेऽस्मितायां कृतार्थं सवासनं चित्तं यदा प्रविष्टं भवति तदा कुतस्तेषां निर्मूलानां सम्भवः ॥ १० ॥ स्थूलानां हानोपायमाह ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तेषां क्लेशानामारब्धकार्य्याणां याः सुखदुःखमोहात्मिका वृत्तय स्ता ध्यानहेया ध्यानेन चित्तैकाग्रतालक्षणेन हातव्य इत्यर्थः । चित्तपरिकर्माभ्यासमात्रेणैव स्थूलत्वात्तासां निवृत्तिर्भवति यथा वस्त्रादौ स्थूलो मलः प्रक्षालणमात्रेणैव निवर्त्तते यस्तत्र सूक्ष्मांशः स तैस्तैरुपायै रनलप्रभृतिभिरेव निवर्त्तयितुं शक्यते ॥ ११ ॥ एवं क्लेशानां तत्त्वमभिधाय कर्म्माशयस्य तदभिधातुमाह ।

क्लेशमूलः कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

कर्म्माशय इत्यनेन स्वरूपं तस्याभिहितम् । अतो वासना-

रूपाण्येव कर्म्माणि क्लेशमूल इत्यनेन कारणमभिहितं यतः कर्म्माणां शुभाशुभानां क्लेशा एव निमित्तं दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इत्यनेन फलमुक्तं अस्मिन्नेव जन्मनि अनुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीयः जन्मान्तरानुभवनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः। तथाहि कानिचित् पुण्यानि देवताराधनादीनि तीव्रसंवेगेन कृतानि इहैव जन्मनि जात्यायुर्भोगलक्षणं फलं प्रयच्छन्ति। यथा नन्दीश्वरस्य भगवन्महेश्वराराधनबलादिहैव जन्मनि जात्यादयो विशिष्टा प्रादुर्भूताः। एवमन्येषां विश्वामित्रादीनां तपःप्रभावात् जात्यायुषी। केषाञ्चिज्जातिरेव तथा तीव्रसंवेगेन दुष्टकर्म्मकृतां नहुषादीनां जात्यन्तरादि परिणामः। उर्वश्याश्च कार्त्तिकेयवने लतारूपतया एवं व्यस्तसमस्तत्वेन यथायोग्यं योज्यमिति ॥ १२ ॥

इदानीं कर्म्माशयस्य स्वभेदभिन्नस्य स्वभेदभिन्नं फलमाह।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

मूलमुक्तलक्षणाः क्लेशाः। तेष्वनभिभूतेषु सत्सु कर्म्मणां कुशलाकुशलरूपाणां विपाकः फलं जात्यायुर्भोगा भवन्ति। जातिर्मनुष्यादि आयुश्चिरकालं एकशरीरसम्बन्धः। भोगा विषया इन्द्रियाणि सुखसंवित् दुःखसंवित्। सुखदुःखादीनि कर्म्मकरणभाव बोधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्य इतरत्र तात्पर्य्यं चित्तभूमौ अनादिकालसञ्चिताः कर्म्मवासना यथा यथा पाकमुपयान्ति तथा तथा गुणप्रधानभावेन स्थिता जात्यायुर्भोगलक्षणं स्वकार्य्यमारभन्ते ॥ १३ ॥

उक्तानां कर्म्मफलत्वेन जात्यादीनां स्वकारणकर्मानुसारिणां कार्य्यकर्तृत्वमाह ।

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥१४॥

ह्लादः सुखं परितापो दुःखं तौ फलं येषां ते तथोक्ताः पुण्यं कुशलं कर्म्म तद्विपरीतमपुण्यं ते कर्म्मणि कारणं येषां तेषां भावस्तस्मात् एतदुक्तं भवति पुण्यकर्म्मारब्धा जात्यायुर्भोगाह्लादफला अपुण्यकर्म्मारब्धास्तु परितापफलाः एतच्च प्राणिमात्रापेक्षतया द्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

योगिन स्तत्सर्वं दुःखमित्याह ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य दृश्यमात्रं सकलमेव भोगसाधनं सविषं स्वाद्वन्नमिव दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयमेवेत्यर्थः । यस्मादत्यन्ताभिजात्यो योगी दुःखलेशेनाप्युद्विजते यथाक्षिपत्रमूर्णा तन्तु स्पर्शमात्रेणैव महतीं पीड़ामनुभवति नेतरदङ्गं तथा विवेकी स्वल्पदुःखानुबन्धेनापि उद्विजते । कथमित्याह । परिणामतापसंस्कारदुःखैविषयाणामुपभुज्यमानानां यथायथं गर्द्धा विवृद्धेस्तदप्राप्तिकृतस्य सुखदुःखस्य अपरिहार्य्यतया दुःखान्तरसाधनत्वात् नास्त्येव सुखरूपतेति परिणामदुःखत्वं उपगृह्यमाणेषु सुखसाधनेषु तत् प्रतिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात् सुखानुभवकालेऽपि तापदुःखं दुष्परिहरमिति तापदुःखता । संस्कारदुःखत्वं अभिमतानभिमतविषयसन्नि

धाने सुखसंवित् दुःखसंविच्चोपजायमाना तथाविधमेव संस्कारमारभते संस्काराच्च पुनस्तथाविधं संविदनुभव इत्यपरिमितसंस्कार उत्पत्तिद्वारेण सर्वमेव दुःखानुवेधाद्दुःखत्वं एवमुक्तं भवति क्लेशकर्म्माशय विपाकसंस्कारानुच्छेदात् सर्वस्यैव दुःखत्वं गुणवृत्तिविरोधाच्चेति गुणानां सत्त्वरजस्तमसां या वृत्तयः सुखदुःखमोहरूपाः परस्परमभिभाव्याभिभावकत्वेन विरुद्धा जायन्ते तासां सर्वत्रैव दुःखानुवेधाद्दुःखत्वं एवमुक्तं भवति ऐकान्तिकी मात्यन्तिकीञ्च दुःखनिवृत्तिमिच्छतो विवेकिन उक्तरूपकारणचतुष्टया सर्वे विषया दुःखरूपतया प्रतिभान्ति तस्माच्च सर्वकर्म्मविपाको दुःखरूप एवेत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

तदेवमुक्तस्य क्लेशकर्म्माशयविपाकराशेरविद्या प्रभवात् अविद्यायाश्च मिथ्याज्ञानरूपतया सम्यग्ज्ञानोच्छेद्यत्वात् सम्यग्ज्ञानस्य च ससाधन हेयोपादेयावधारणरूपत्वात् तदभिधानमाह ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

भूतस्यातिक्रान्तत्वादनुभूयमानस्य त्यक्तुमशक्यत्वादनागतमेव संसारदुःखं हातव्यमित्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषः दृश्यं बुद्धितत्त्वं तयोरविवेकख्यातिपूर्व्वको योऽसौ संयोगो भोग्यभोक्तृत्वेन सन्निधानं

यस्य दुःखस्य गुणपरिणामरूपस्य संसारस्य हेतुः कारणं तन्निवृत्त्या संसारनिवृत्तिर्भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोग इत्युक्तं तत्र दृश्यस्य स्वरूपं कार्य्यं प्रयोजनञ्चाह ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः सत्वस्य धर्म्मः क्रिया प्रवृत्तिरूपा रजसः स्थिति-र्नियमरूपा तमसः ताः प्रकाशक्रियास्थितयः शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथाविधमिति स्वरूपमस्य निर्द्दिष्टं भूतेन्द्रियात्मकमिति भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन पृथिव्यादीनि गन्धतन्मात्रादीनि च द्विविधानि इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रिय कर्म्मेन्द्रियान्तःकरणभेदेन त्रिविधानि उभयमेतद्ग्राह्य-ग्रहणरूपमात्मा स्वरूपा-भिन्नः परिणामो यस्य तत्तथा-विधमित्यनेनास्य कार्य्यमुक्तं भोगः कथितलक्षणः अपवर्गो विवेकख्यातिपूर्व्विका संसारनिवृत्तिः तौ भोगापवर्गौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथाविधं दृश्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्य दृश्यस्य नानावस्थारूपपरिणामात्मकस्य हेयत्वेन ज्ञातव्यत्वात् तदवस्थाः कथयितुमाह ।

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

गुणानां पर्वाण्यवस्थाविशेषाश्चत्वारो ज्ञातव्या इत्युप-दिष्टं भवति तत्र विशेषा महाभूतेन्द्रियाणि अविशेषा-स्तन्मात्रान्तःकरणानि लिङ्गमात्रं बुद्धिरलिङ्गमव्यक्त-मित्युक्तं सर्वत्र त्रिगुणरूपस्या व्यक्तस्यान्वयित्वेन प्रत्यभि-

ज्ञानादव श्यं ज्ञातव्यत्वेन योगकाले चत्वारि पर्व्वाणि निर्दिष्टानि ॥ १९ ॥

एवं हेयत्वेन प्रथमं दृश्यस्य ज्ञातव्यत्वेन तदवस्थासहितं व्याख्याय उपादेयं द्रष्टारं वक्तुमाह ।

द्रष्टादृशिमात्र: शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्य: ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रश्चेतनामात्रं मात्रग्रहणं धर्म्म धर्म्मिनिरासार्थं केचिद्धि चेतनामात्मनो धर्म्ममिच्छन्ति स शुद्धोऽपि परिणामित्वाद्यभावेन सुप्रतिष्ठोऽपि प्रत्ययानुपश्य: प्रत्यया विषयोपरक्तानि विज्ञानानि तानि तु अव्यवधानेन प्रतिसंक्रमाद्यभावेन पश्यति । एतदुक्तं भवति । जातविषयोपरागायामेव बुद्धौ सन्निधिमात्रेणैव पुरुषस्य द्रष्टृत्वमिति ॥ २० ॥ स एव भोक्तेत्याह ।

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृश्यस्य प्रागुक्तलक्षणस्य य आत्मा यत् स्वरूपं तदर्थ एव । तस्य पुरुषार्थभोक्तृत्वसम्पादनं नाम स्वार्थपरिहारेण प्रयोजनं न हि प्रधानं प्रवर्त्तमानं आत्मन: किञ्चित् प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्त्तते किन्तु पुरुषस्य * भोक्तृत्वं सम्पादयितुमिति ।
* भोगं सम्पादयामि इति क्वचित् पाठ: * ॥ २१ ॥

यद्येवं पुरुषस्य भोगसम्पादनमेव प्रयोजनं तदा सम्पादिते तस्मिन् तत् निष्प्रयोजनं विरतव्यापारं स्यात् तस्मिंश्च परिणामशून्ये शुद्धत्वात् सर्वे द्रष्टारो बन्धरहिता: स्यु: ततश्च संसारोच्छेद इत्याशङ्क्याह ।

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥२२॥

यद्यपि विवेकख्यातिपर्य्यन्तात् भोगसम्पादनात् कमपि कृतार्थं पुरुषं प्रति तन्नष्टं विरतव्यापारं तथापि सर्वपुरुषसाधारणत्वात् अन्यान् प्रत्यनष्टव्यापारमवतिष्ठते ततः प्रधानस्य सकलभोक्तृसाधारणत्वात् न कदाचिदपि विनाशः एकस्य मुक्तौ वा न सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥
दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय संयोगं व्याख्यातुमाह ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥२३॥

कार्य्यद्वारेण अस्य लक्षणं करोति स्वशक्तिर्दृश्यस्य स्वभावः स्वामिशक्तिर्द्रष्टुः स्वरूपं तयोर्द्वयोरपि संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोर्या स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं यः स संयोगः । स च सहजो भोग्यभोक्तृभावस्वरूपानन्यो न हि तयोर्नित्ययोर्व्यापकयोः स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित् संयोगः यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तुश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः ॥ २३ ॥ तस्यापि कारणमाह ।

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

या पूर्वं विपर्य्यासात्मिका मोहरूपाऽविद्या व्याख्याता सा तस्य विवेकाख्यातिरूपस्य संयोगस्य कारणं हेयं हानक्रिया कर्म्मोच्यते ॥ २४ ॥ किं पुनस्तद्धानमित्याह ।

तदभावे संयोगाभावो हानं तद्दृशः कैवल्यम् ॥२५॥

तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेन उन्मूलिताया योऽयमभावस्तस्मिन् सति तत् कार्य्यस्य संयोगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते अयमर्थः नैतस्य अमूर्त्तवस्तुनः विभागो युज्यते किन्तु जातायां विवेकख्यातौ अविवेक

निमित्तः संयोगः स्वयमेव निवर्त्तत इति तस्य हानं यदेव च संयोगस्य हानं तदेव नित्य केवलस्यापि पुरुषस्य कैवल्यं व्यपदिश्यते तदेवं दृश्यसंयोगस्य च स्वरूपं कारणं कार्य्यञ्चाभिहितम् ॥ २५ ॥

अथ हानोपायकथनद्वारेण उपादेय कारणमाह ।

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

अन्ये गुणा अन्यः पुरुष इत्येवं विधस्य विवेकस्य या ख्यातिः साऽस्य हानस्य दृश्यदुःखपरित्यागस्योपायः कारणं कीदृशी अविप्लवा न विद्यते विप्लवो विच्छेदान्तरान्तरा व्युत्थानरूपो यस्याः सा अविप्लवा इदमत्र तात्पर्य्यं प्रतिपक्ष भावनाबलादविद्याप्रलये निवृत्तकर्त्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानाया रजस्तमोमलानभिभूताया बुद्धेरन्तर्मुखा या चिच्छाया संक्रान्तिः सा विवेकख्यातिरुच्यते तस्याः सन्ततत्वेन प्रवृत्तायां सत्यां दृश्यस्याधिकारनिवृत्तेर्भवत्येव कैवल्यम् ॥२६॥

उत्पन्नविवेकख्यातेः पुरुषस्य यादृशी प्रज्ञा भवति तां कथयन् विवेकख्यातेरेव स्वरूपमाह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिप्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्योत्पन्नविवेकज्ञानस्य ज्ञातव्य विवेकरूपा प्रज्ञा प्रान्त भूमौ सकलसालम्बनसमाधिपर्य्यन्तं सप्तप्रकारा भवन्तीत्यर्थः । तत्र कार्य्यविमुक्तिरूपाश्चतुःप्रकारा ज्ञातं मया ज्ञेयं न ज्ञातव्यं किञ्चिदस्ति क्षीणा मे क्लेशा न किञ्चित् क्षेतव्यमस्ति अधिगतं मया ज्ञानं प्राप्ता मया विवेकख्यातिरिति प्रत्ययान्तरपरिहारेण तस्यामवस्थायां ईदृश्येव प्रज्ञा जायते

ईदृशीप्रज्ञाकार्य्यविषयं निर्म्मलं ज्ञानं कार्य्यविमुक्तिरित्युच्यते चित्तविमुक्तिस्त्रिधा चरितार्था मे बुद्धिर्गुणा हृताधिकारा गिरिशिखरनिपतिता इव ग्रावा न पुनः स्थितिं यास्यन्ति स्वकारणे प्रविलयाभिमुखानां गुणानां मोहाभिधानमूलकारणाभावात् निष्प्रयोजनत्वाच्चामीषां कुतः प्ररोहो भवेत् स्वस्थीभूतस्य मे समाधिः तस्मिन् सति स्वरूपप्रतिष्ठोऽहमिति ईदृशी प्रकारा चित्तविमुक्तिः । तदेवमीदृश्यां सप्तविधभूमि प्रज्ञायामुपजातायां पुरुषः केवल इत्युच्यते॥२७॥ विवेकख्यातिः संयोगाभावहेतुरित्युक्तं तस्यास्तु उत्पत्तौ किं निमित्तमित्याह ।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानि वक्ष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात् ज्ञानपूर्वकाभ्यासादाविवेकख्यातेरशुद्धिक्षये चित्तसत्त्वस्य प्रकाशावरणरूपक्लेशात्मका शुद्धिक्षये या ज्ञानदीप्तिस्तारतम्येन सात्त्विकः परिणामो विवेकख्यातिपर्य्यन्तस्तस्याः ख्यातेर्हेतुरित्यर्थः॥२८॥ योगाङ्गानामनुष्ठानादशुद्धिक्षये इत्युक्तं कानि पुनस्तानि योगाङ्गानि इति तेषामुद्देशमाह ।

यमनियमासन प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

इह कानिचित् समाधेः साक्षादुपकारकाणि यथा धारणादीनि कानिचित् प्रतिपक्षभूतहिंसादिवितर्कोन्मूलनद्वारेण समाधिमुपकुर्वन्ति । यथा यमादयः तत्रासनादीना-

मुत्तरोत्तरमुपकारकत्वं तद्यथा सत्यासनजये प्राणायाम-स्थैर्य्यमेवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥२८॥ क्रमेणैषां स्वरूपमाह ।

अहिंसा सत्यास्तेय ब्रह्मचर्य्या परिग्रहा यमाः ॥३०॥

तत्र प्राणवियोगप्रयोजनं व्यापारो हिंसा । सा च सर्वा-नर्थहेतुस्तदभावोऽहिंसा हिंसायाः सर्वप्रकारेणैव परिहार्य्य-त्वात् । प्रथमं तदभावरूपाया अहिंसाया निर्देशः । सत्यं वाङ्मनसोर्यथार्थत्वम् । स्तेयं परस्वापहरणं तदभावोऽस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमुपस्थनियमः । अपरिग्रहो भोगसाधनानामनङ्गी-कारः । तत ते ऽहिंसादयः पञ्च यमशब्दवाच्या योगाङ्गत्वेन निर्दिष्टाः ॥ ३० ॥ एषां विशेष माह ।

एते तु जाति देशकालसमयानवच्छिन्नाः

सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिः देशस्तीर्थादिः कालश्चतुर्दश्यादिः समयो ब्राह्मणप्रयोजनादिरेतैश्चतुर्भिरनवच्छिन्नाः पूर्वोक्ता अहिंसादयो यमाः सर्वासु क्षिप्तादिषु चित्तभूमिषु भवा महाव्रतमित्युच्यते तद्यथा ब्राह्मणं न हनिष्यामि तीर्थे न कञ्चन हनिष्यामि चतुर्दश्यां न हनिष्यामि देवब्राह्मणप्रयो-जनव्यतिरेकेण कमपि न हनिष्यामि इत्येवं चतुर्विधावच्छेद व्यतिरेकेण किञ्चित् क्वचित् कदाचित् कस्मिंश्चिदर्थे न हनिष्यामीत्यनवच्छिन्ना एवं सत्यादिषु यथायोगं योज्यम् । इत्थमनियतीकृताः सामान्येनैव प्रवृत्तं महाव्रतमित्युच्यते न पुनः परकीयपरिच्छिन्नावधारणम् ॥ ३१ ॥

नियमानाह ।

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । बाह्यं मृज्जलादिभिः कायादिप्रक्षालनम् । आभ्यन्तरं मैत्र्यादिभिश्चित्तमलानां प्रक्षालनम् । सन्तोषस्तुष्टिः शेषाः प्रागेव कृतव्याख्यानाः । एते शौचादयो नियमशब्दवाच्याः ॥ ३२ ॥

कथमेषां योगाङ्गत्वमित्याह ।

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वितर्क्यन्ते इति वितर्का योगपरिपन्थिनो हिंसादयस्तेषां प्रतिपक्षभावने सति यदा बाधा भवति तदा योगः सुकरो भवतीति भवत्येव यमनियमयोर्योगाङ्गत्वम् ॥ ३३ ॥

इदानीं वितर्काणां स्वरूपं भेदप्रकारं फलञ्च क्रमेणाह ।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्विका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

एते पूर्वोक्ता हिंसादयः प्रथमं त्रिधा भिद्यन्ते कृतकारितानुमोदनभेदेन । तत्र स्वयं निष्पादिताः । कृताः कुरु कुर्व्विति प्रयोजकव्यापारेण समुत्पादिताः कारिताः । अन्येन क्रियमाणाः साध्वङ्गीकृता अनुमोदिताः । एतच्च त्रैविध्यं परस्परं व्यामोहनिराकरणावधारणायोच्यते । अन्यथा मन्दमतिरेवं मन्यते मयात्रियं न कृतेति नास्ति मे दोषः । एतेषां कारणप्रतिपादनाय लोभक्रोधमोहा इति यद्यपि लोभः

प्रथमं निर्द्दिष्टस्तथापि सर्व्वक्लेशानां मोहस्य अनात्मनि आत्माभिमानलक्षणस्य निदानत्वात्। तस्मिन् सति स्वपरविभागपूर्व्वकत्वेन लोभक्रोधादीनामुद्भवात् मूलत्व मवसेयम्। मोहपूर्व्विका दोषजातिः इत्यर्थः। लोभ स्तृष्णा क्रोधः कृत्याकृत्यविवेकोन्मूलकः प्रज्वलनात्मकश्चित्त धर्म्मः प्रत्येकं कृतादिभेदेन त्रिप्रकारा अपि हिंसादयो मोहादिकारणत्वेन त्रिधा भिद्यन्ते। एषामेव पुनरवस्थाभेदेन त्रैविध्यमाह। मृदुमध्याधिमात्राः। मृदवो मन्दाः। न तीव्रा नापिमन्दा मध्याः। अधिमात्रास्तीव्राः। पाश्चात्त्या नवभेदा इत्थं त्रैविध्ये सति सप्तविंशतिर्भवति। मृद्वादीनामपि प्रत्येकं मृदुमध्याधिमात्रभेदात् त्रैविध्यं सम्भवति। तद्यथायोगं योज्यम्। तत् यथा मृदुमृदुर्मृदुमध्यो मृदुतीव्र इति एषां फल माह। दुःखाज्ञानानन्तफलाः दुःखप्रतिकूलतयाऽवभास मानो राजसश्चित्तधर्म्मः। अज्ञानं मिथ्याज्ञानं संशयविपर्य्यय रूपं ते दुःखाज्ञाने अनन्तमपरिच्छिन्नं फलं येषां तयोक्ता इत्थं तेषां स्वरूपकारणादिभेदेन ज्ञातानां प्रतिपक्षभाव नया योगिना परिहारः कर्त्तव्य इत्युपदिष्टं भवति॥३४॥

एषां अभ्यासवशात् प्रकर्षमागच्छतां अनुनिष्पादिन्यः सिद्धयो यथा भवन्ति तथा क्रमेण प्रतिपादयितुमाह।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः॥ ३५॥

तस्य अहिंसां भावयतः सन्निधौ सहजविरोधिना मप्यहिनकुलादीनां वैरत्यागः निर्म्मत्सरतयावस्थानं भवति। हिंस्रस्वभावा अपि हिंसां त्यजन्तीत्यर्थः॥ ३५॥

सत्याभ्यासवतः किं भवतीत्याह ।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

क्रियमाणा हि क्रिया यागादिकाः फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छन्ति । तस्य तु सत्याभ्यासवतो योगिनस्तथा सत्यं प्रकृष्यते यथा स क्रियायामकृतायामपि योगी फलमाप्नोति । तद्वचनात् यस्य कस्यचित् क्रियामकुर्व्वतोऽपि फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छन्त्यो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयाभ्यासवतः फलमाह ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

अस्तेयं यदाभ्यस्यति तदास्य तत् प्रकर्षान्निरभिलाषस्यापि सर्वतो दिव्यानि रत्नानि उपतिष्ठन्ते ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्य्याभ्यासस्य फलमाह ।

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥

यः किल ब्रह्मचर्य्यमभ्यस्यति तदा अस्य तत् प्रकर्षान्निरतिशयं वीर्य्यं सामर्थ्यमाविर्भवति वीर्य्यनिरोधे हि ब्रह्मचर्य्यस्य प्रकर्षाच्छरीरेन्द्रियमनस्सुवीर्य्यं प्रकर्षमागच्छति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्य फलमाह ।

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्ता संबोधः ॥ ३९ ॥

कथमित्यस्य भावः कथन्ता जन्मनः कथन्ता जन्मकथन्ता तस्या संबोधः सम्यग्ज्ञानं जन्मान्तरे कोऽहमासं कीदृशः किं कार्य्यकारीति जिज्ञासायां सर्वमेव सम्यग् जानातीत्यर्थः । न केवलं भोगसाधनपरिग्रह एव परिग्रहः यावदात्मनः शरीरपरिग्रहोऽपि परिग्रहः भोगसाध

नत्वाच्छरीरस्य तस्मिन् सति रागानुबन्धाद्बहिर्मुखायामिव प्रवृत्तौ न तात्त्विकज्ञानप्रादुर्भाव: । यदा पुन: शरीरादिपरिग्रहनैरपेक्ष्येण माध्यस्थमवलम्बते तदा मध्यस्थस्य रागादित्यागात्मको ज्ञानहेतुर्भवत्येव पूर्व्वाऽपरजन्मसंबोध: ॥३९॥

उक्ता यमानां सिद्धय: । अथ नियमानाह ।

शौचात् स्वाङ्ग जुगुप्सापरैरसंसर्ग: ॥ ४० ॥

य: शौचं भावयति तस्य स्वाङ्गेष्वपि कारणस्वरूपपर्य्यालोचनद्वारेण जुगुप्सा घृणा समुपजायते । अशुचिरयं कायो नात्राग्रह: कार्य्य इति अमुनैव हेतुना परैरन्यैश्च कायवद्भिरसंसर्ग: सम्पर्काभाव: परिवर्ज्जनमित्यर्थ: । य: किल स्वमेव कायं जुगुप्सते तत् तदवद्यदर्शनात् स कथं परकीयैस्तथाभूतैश्च कायै: संसर्गमनुभवति ॥ ४० ॥

शौचफलान्तरमाह ।

सत्वशुद्धि सौमनस्यैकाग्रतेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेष: । सत्वं प्रकाशसुखाद्यात्मकं तस्य शुद्धि: रजस्तमोभ्यामनभिभव: सौमनस्यं खेदाननुभवेन मानसी प्रीति: । एकाग्रता नियतविषये चेतस: स्थैर्य्यम् । इन्द्रियजयो विषयपराङ्मुखाणामिन्द्रियाणां आत्मनि अवस्थानं आत्मदर्शने विवेकख्यातिरूपे । चित्तस्य योग्यत्वं समर्थत्वं शौचाभ्यामवत एव एते सत्वशुद्ध्यादय: क्रमेण प्रादुर्भवन्ति तथा हि सत्वशुद्धे: सौमनस्यं सौमनस्यादेकाग्रता एकाग्रताया इन्द्रियजयस्तस्मादात्मदर्शनयोग्यतेति ॥ ४१ ॥

सन्तोषाभ्यासस्य फलमाह ।

सन्तोषादनुत्तम सुखलाभः ॥ ४२ ॥

सन्तोषप्रकर्षे योगिनः तथाविधमान्तरं सुखमाविर्भवति यस्य बाह्यं विषयसुखं शतांशेनापि न समम् ॥ ४२ ॥

तपसः फलमाह ।

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

तपः समभ्यस्यमानस्य चेतसः क्लेशादिलक्षणा अशुद्धिक्षयद्वारेण कायेन्द्रियाणां सिद्धिप्रकर्षमादधाति । अयमर्थः चान्द्रायणादिना च चित्तक्लेशक्षयस्तत्क्षयादिन्द्रियादीनां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनादिसामर्थ्यमाविर्भवति । कायस्य यथेच्छमणुत्वमहत्त्वादीनि ॥ ४३ ॥ स्वाध्यायस्य फलमाह ।

स्वाध्यायादिष्टदेवता संप्रयोगः ॥ ४४ ॥

अभिप्रेतमन्त्रजपादिलक्षणे स्वाध्याये प्रकृष्यमाणे योगिन इष्टाया अभिप्रेताया देवतायाः संप्रयोगो भवति । सा देवता प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ईश्वरप्रणिधानस्य फलमाह ।

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरे यत् प्रणिधानं भक्तिविशेषस्तस्मात् समाधेर्व्यक्तलक्षणस्याविर्भावो भवति यस्मात् सच भगवानीश्वरः प्रसन्नः सन् अन्तरायरूपान् क्लेशान् परिहृत्य समाधिं संबोधयति ॥ ४५ ॥

यमनियमानुक्त्वा आसनमाह ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

आस्यतेऽनेनेत्यासनं पद्मासनदण्डासनस्वस्तिकादि । तत् यथा स्थिरं निष्कम्पं सुखमनुद्वेजनीयञ्च भवति तदा योगाङ्गतां भजते ॥ ४६ ॥

तस्यैव स्थिरसुखप्राप्त्यर्थमुपायमाह ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

तदासनं प्रयत्नशैथिल्येनानन्त्यसमापत्त्या च स्थिरं सुखं भवतीति सम्बन्धः । यदा यदा आसनं बध्नामीति इच्छां करोति प्रयत्नशैथिल्येऽपि अक्लेशेनैव तदा तदा आसनं सम्पद्यते । यदा चाकाशादिगते आनन्त्ये चेतसः समापत्तिः क्रियते अव्यवधानेन तादात्म्यमापद्यते । तदा देहाहङ्काराभावान्नासनं दुःखजनकं भवति । अस्मिंश्चासनजये सति समाध्यन्तरायभूता न प्रभवन्ति अङ्गमेजयत्वादयः ॥ ४७ ॥

तस्यैवानुनिष्पादितं फलमाह ।

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

तस्मिन्नासनजये सति द्वन्द्वैः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादिभिर्योगी नाभिहन्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आसनजयादनन्तरं प्राणायाममाह ।

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

आसनस्थैर्ये सति तन्निमित्तकप्राणायामलक्षणो योगाङ्गविशेषोऽनुष्ठेयो भवति कीदृशः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः । श्वासप्रश्वासौ निरुक्तौ तयोस्त्रिधा रेचन-

स्तम्भनपूरणद्वारेण बाह्याभ्यन्तरेषु गर्भैः प्रवाहस्य विच्छेदो धारणं प्राणायाम उच्यते ॥ ४९ ॥

तस्यैव सुखावगमाय विभज्य स्वरूपं कथयति ।

स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

बाह्यवृत्तिः श्वासो रेचकः अन्तर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः आन्तरस्तम्भकवृत्तिः कुम्भकः । तस्मिन् जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणा अवस्थाप्यन्ते इति कुम्भकः । त्रिविधोऽयं प्राणायामः देशेन कालेन संख्यया चोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति । देशोपलक्षितो यथा नासप्रदेशान्तादि कालोपलक्षितो यथा षट्त्रिंशन्मात्रादि प्रमाणः । संख्ययोपलक्षितो यथा इयतो वारान् कृत एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातो भवतीति एतत् ज्ञानाय संख्याग्रहणमुपात्तम् । उद्घातो नाम नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोः शिरसि अभिहननम् ॥ ५० ॥

त्रीन् प्राणायामानभिधाय चतुर्थमभिधातुमाह ।

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

प्राणस्य बाह्यो विषयो नासादेशान्तादिः आभ्यन्तरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिः तौ द्वौ विषयौ आक्षिप्य पर्य्यालोच्य य स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्मात् कुम्भकात् अयमस्य विशेषः स बाह्याभ्यन्तरविषयौ अपर्य्यालोच्यैव सहसा तप्तोपल-निपतित जलन्यायेन युगपत्स्तम्भवृत्त्या निष्पाद्यते । अस्य तु विषय-

द्वयापेक्षको निरोधः अयमपि पूर्ववद्देशकालसंख्याभिरुप-लक्षितो द्रष्टव्यः ॥ ५१ ॥

चतुर्विधस्य फलमाह।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

तस्मात् प्राणायामात् प्रकाशस्य चित्तसत्वगतस्य यदा वरणं क्लेशरूपं तत्क्षीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

फलान्तरमाह।

धारणासु च योग्यतामनसः ॥ ५३ ॥

धारणा वक्ष्यमाणलक्षणा तासु प्राणायामैः क्षीणदोषं मनो यत्र धार्य्यते तत्र तत् स्थिरीभवति न विक्षेपं भजते ॥ ५३ ॥

प्रत्याहारस्य लक्षणमाह।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाद्रियन्तेऽस्मिन् इति प्रत्याहारः सच कथं निष्पद्यते इत्याह। चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां स्वविषयोरूपादिस्तेन संप्रयोगस्तदाभिमुख्येन वर्त्तनं तदभावस्तदाभिमुख्यं परित्यज्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तस्मिन् सति चित्तमात्रानुकारिणीन्द्रियाणि भवन्ति यत-श्चित्तमनुवर्त्तमानानि मधुकरराजमिव मक्षिकाः सर्व्वा-णीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते अतश्चित्तनिरोधे तानि प्रत्या-हृतानि भवन्ति तेषां तत्स्वरूपानुकारः प्रत्याहार उक्तः ॥५४॥

फलमाह।

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

अभ्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वश्यानि आयत्तानि इन्द्रियाणि सम्पद्यन्ते यथा बाह्यविषयताभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्ति इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तदेवं प्रथमपादोक्तयोगस्याङ्गभूतक्लेशतनूकरणफलं क्रिया योगमभिधाय क्लेशानामुद्देशं स्वरूपं कारणं क्षेत्रं फलञ्चोक्त्वा कर्म्मणामपि भेदं कारणं स्वरूपं फलञ्चाभिधाय विपाकस्य कारणं स्वरूपञ्चाभिहितं ततस्त्यज्यत्वात् क्लेशादीनां ज्ञान व्यतिरेकेण त्यागस्य अशक्यत्वात् ज्ञानस्य च शास्त्रायतत्वात् शास्त्रस्य हेय हानकारण उपादेय उपादानकारणबोधकत्वे न चतुर्व्यूहत्वात् हेयस्य हानव्यतिरेकेण स्वरूपानिष्पत्तेर्हान सहितं चतुर्व्यूहं स्वस्वकारणसहितमभिधाय उपादेयकारण भूताया विवेकख्यातेः कारणभूतानामन्तरङ्गवहिरङ्गभावेन स्थितानां यमादीनां स्वरूपं फलसहितं व्याहृत्य आसना दीनां धारणापर्य्यन्तानां परस्परमुपकार्य्योपकारकभावे नावस्थितानामुद्देशमभिधाय प्रत्येकं लक्षणं कारणपूर्व्वकं फलमभिहितं तदयं योगो यमनियमादिभिः प्राप्तबीजभाव आसनप्राणायामैरङ्कुरितः प्रत्याहारेण पुष्पितोध्यानधारणा समाधिभिः फलिष्यतीति व्याख्यातः साधनपादः ।

इति श्री भोजराजविरचितायां पातञ्जलवृत्तौ

साधनपादः द्वितीयः ।

अथ विभूतिपादः ।

—००—

यत्पादपद्मस्मरणादणिमादिविभूतयः ।

भवन्ति भविनामस्तु भूतनाथः स भूतये ।॥

तदेवं पूर्व्वोद्दिष्टं धारणाद्यङ्गत्रयं निर्णेतुं संयमसंज्ञा भिधानपूर्वकं बाह्याभ्यन्तरादिसिद्धिप्रतिपादनाय लक्षयितु मुपक्रमते । तत्र धारणायाः स्वरूपमाह ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

देशे नाभिचक्रनासाग्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तर-परिहारेण यत् स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणोच्यते । अयमर्थः । मैत्रादिचित्तपरिकर्म्मवासितान्तःकरणेन यम नियमवता जितासनेन परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृते न्द्रियग्रामेण निर्बाधे प्रदेशे ऋजुकायेन जितद्वन्द्वेन योगिना नासाग्रादौ संप्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासाय चित्तस्य स्थिरी करणं कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥

धारणामभिधाय ध्यानमभिधातुमाह ।

तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम् ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् प्रदेशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य या एकतानता विसदृशपरिणामपरिहारद्वारेण यदेव धार-णायां अवलम्बनीकृतं तदवलम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ २ ॥

चरमयोगाङ्गं समाधिमाह ।

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥३॥

तदेवोक्तलक्षणं ध्यानं यत्रार्थमात्रनिर्भासं अर्थाकारसमावेशादुद्भूतार्थरूपं न्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेन स्वरूपशून्यतामिवापद्यते स समाधिरित्युच्यते सम्यगाधीयते एकाग्रीक्रियते विक्षेपान् परिहृत्य मनो यत्र स समाधिः ॥ ३ ॥

उक्तलक्षणस्य योगाङ्गत्रयस्य व्यवहाराय स्वशास्त्रे तान्त्रिकीं संज्ञां कर्त्तुमाह ।

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकस्मिन् विषये धारणाध्यानसमाधित्रयं प्रवर्त्तमानं संयमसंज्ञया शास्त्रे व्यवह्रियते ॥ ४ ॥ तस्य फलमाह ।

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयादभ्यासेन सात्मीभावोत्पादनात् प्रज्ञाया विवेकख्यातेरालोकः प्रसवो भवति प्रज्ञा ज्ञेयं सम्यगवभासयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्योपयोग माह ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मावलम्बनभेदेन स्थितासु चित्तवृत्तिषु विनियोगः कर्त्तव्यः अधरामधरां चित्तभूमिं जितां जितां ज्ञात्वोत्तरस्यां भूमौ संयमः कार्य्यः न ह्यनात्मीकृताधरभूमिरुत्तरस्यां भूमौ संयमं कुर्वाणः फलभाग्भवति ॥ ६ ॥

साधनपादे योगाङ्गानि अष्टौ उद्दिश्य पञ्चानां लक्षणं विधाय

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

पूर्वेभ्यो यमादिभ्यो योगाङ्गेभ्यः पारम्पर्य्येण समाधेरुपकारकेभ्यो धारणादियोगाङ्गत्रयं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं समाधिस्वरूप निष्पादनात् ॥ ७ ॥

तस्यापि समाध्यन्तरापेक्षया बहिरङ्गत्वमाह ।

तदपि बहिरङ्गं निर्व्वीजस्य ॥ ८ ॥

निर्व्वीजस्य निरालम्बनस्य शून्यभावना-परपर्य्यायस्य समाधेरेतदपि योगाङ्गत्रयं बहिरङ्गं पारम्पर्य्येणोपकारकत्वात् ॥ ८ ॥

इदानीं योगसिद्धीर्व्याख्यातुकामः संयमस्य विषयं विशुद्धिं कर्त्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभव-प्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताभ्यां भूमित्रयम् । निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्याङ्गितया चेतसः परिणामः ताभ्यां व्युत्थाननिरोधाभ्यां यौ जनितौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रमं अभिभव-प्रादुर्भावौ यदा भवतः । अभिभवो न्यग्भूततया कार्य्यकरणासामर्थ्येनावस्थानम् । प्रादुर्भावो वर्त्तमानेऽध्वनि अभिव्यक्तरूपतया आविर्भावः । तदा निरोधलक्षणे चित्तस्योभयलक्षणवृत्तित्वादन्वयो यः स निरोध-परिणाम उच्यते । अयमर्थः यदा व्युत्थानसंस्काररूपो धर्म्मस्तिरोभूतो भवति । निरोधसंस्काररूपश्च आविर्भवति धर्म्मिरूपतया च चित्त-

मुभयान्वयित्वेऽपि निरोधात्मनावस्थितं प्रतीयते तदा स निरोधपरिणामशब्देन व्यवह्रियते। चलत्वाद्गुणवृत्तस्य यद्यपि चेतसो निश्चलत्वं नास्ति तथापि एवंभूतः परिणामः स्थैर्य्यमुच्यते ॥ ९ ॥ तस्यैव फलमाह ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य चेतसो निरुक्तान्निरोध-संस्कारात् प्रशान्तवाहिता भवति। परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाह-परिणामि चित्तं भवति इत्यर्थः ॥ १० ॥

निरोधपरिणामं अभिधाय समाधिपरिणाममाह ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-परिणामः ॥ ११ ॥

सर्व्वार्थताचलत्वान्नानाविधार्थग्रहणं चित्तस्य विक्षेपो धर्म्मः। एतस्मिन्नेवालम्बने सदृशपरिणामिता एकाग्रता सापि चित्तस्य धर्म्मः तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ सर्व्वार्थता-लक्षणस्य धर्म्मस्य क्षयोऽत्यन्ताभिभवः एकाग्रता-लक्षणस्य धर्म्मस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिश्चित्तस्योद्रिक्तसत्वस्यान्वयितया-अवस्थानं समाधिपरिणाम इत्युच्यते। पूर्व्वस्मात् परिणामा-दस्यायं विशेषः। तत्र संस्कारलक्षणयोधर्मयोरभिभवप्रादु-र्भावौ पूर्वस्य व्युत्थानसंस्काररूपस्य न्यग्भावः। उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभिभूतत्वेनावस्थानम्। इह तु क्षयोदयाविति सर्व्वात्मतारूपस्य विक्षेपस्यात्यन्ततिरस्कारा-दनुत्पत्तिरतीतेऽध्वनि प्रवेशः क्षय एकाग्रतालक्षणस्य धर्म्मस्य उदयो वर्त्तमानेऽध्वनि प्रकटत्वम् ॥ ११ ॥

तृतीयमेकाग्रता परिणाममाह।

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता-परिणामः॥ १२॥

समाहितस्यैव चित्तस्यैकप्रत्ययो वृत्तिविशेषः। शान्तोऽतीतमध्वानं प्रविष्टः। अपरस्तु उदितो वर्त्तमानेऽध्वनि स्फुरितः। द्वावपि समाहितचित्तत्वेन तुल्यावेकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ प्रत्ययावुभयत्रापि समाहितस्यैव चित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानं स एकाग्रता परिणाम इत्युच्यते॥ १२॥

चित्तपरिणामोक्तं रूपमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्म्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः॥ १३॥

एतेन त्रिविधेनोक्तेन चित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इन्द्रियेषु बुद्धिकर्म्मान्तःकरणभेदेनावस्थितेषु धर्म्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधपरिणामो व्याख्यातोऽवगन्तव्यः। अवस्थितस्य धर्म्मिणः पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरापत्तिः धर्म्मपरिणामः। यथा मृल्लक्षणस्य धर्म्मिणः पिण्डरूपधर्म्मपरित्यागेन घटरूपधर्म्मान्तरस्वीकारो धर्म्मपरिणाम इत्युच्यते। लक्षणपरिणामो यथा तस्यैव घटस्यानागताध्वपरित्यागेन वर्त्तमानाध्वस्वीकारः। तत्परित्यागेनातीताध्वपरिग्रह अवस्थापरिणामो यथा तस्यैव घटस्य प्रथमद्वितीययोः सदृशयोः काललक्षणयोरन्वयित्वेन यतश्च गुणवृत्तिर्न अपरिणाममाना क्षणमप्यस्ति॥ १३॥ ननु कोऽयं धर्म्मीत्याशङ्क्य धर्म्मिणो लक्षणमाह।

शान्तोदिताव्यपदेश्य धर्म्मानुपाती धर्म्मी ॥ १४ ॥

शान्ता ये कृत स्वस्वव्यापारा अतीतेऽध्वनि अनुप्रविष्टाः । उदिता ये अनागतमध्वानं परित्यज्य वर्त्तमानेऽध्वनि स्वव्यापारं कुर्व्वन्ति । अव्यपदेश्या ये शक्तिरूपेण स्थिता व्यपदेष्टुं न शक्यन्ते तेषां यथास्वं सर्व्वात्मकमित्येवमादयो नियतकार्य्यकारणरूपयोग्यतया अवच्छिन्ना शक्तिरेवेह धर्म्मशब्देनाभिधीयते तं त्रिविधमपि धर्म्मं यो धर्म्मी अनुपतति अनुवर्त्तते अन्वयित्वेन स्वीकरोति स शान्तोदिता-व्यपदेश्य-धर्म्मानुपाती धर्म्मी इति उच्यते। यथा सुवर्णं रुचकरूपधर्म्मापरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्म्मान्तरपरिग्रहे सुवर्णरूपतया परिवर्त्तमानं तेषु धर्मेषु कथञ्चिद्भिन्नेषु धर्मिरूपतया सामान्यात्मना धर्म्मरूपतया विशेषात्मना स्थितमन्वयित्वेनावभासते ॥ १४ ॥

एकस्य धर्म्मिणः कथमनेके धर्म्मा इत्याशङ्कामपनेतुमाह ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

धर्म्माणां उक्तलक्षणानां यः क्रमस्तस्य यत् प्रतिक्षणमन्यत्वं परिदृश्यमानं परिणामस्योक्तलक्षणस्यान्यत्वे नानाविधत्वे हेतुर्लिङ्गं ज्ञापकं भवति । अयमर्थः योऽयं नियतः क्रमः मृच्चूर्णात् मृत्पिण्डस्ततः कपालानि तेभ्यश्च घट इत्येवं क्रमरूपः परिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्वमावेदयति । तस्मिन्नेव धर्म्मिणि यो लक्षणपरिणामस्य अवस्थापरिणामस्य च क्रमः सोऽपि अनेनैव न्यायेन परिणामान्यत्वे गमकोऽवगन्तव्यः । सर्व्वे एव भावा नियत॰

नैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणम्यमानाः परिदृश्यन्ते। अतः सिद्धं क्रमान्यत्वं क्रमान्यत्वात् परिणामान्यत्वम्। सर्वेषां चित्तादीनां परिणम्यमानानां केचिद्धर्म्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते। यथा सुखादयः संस्थानादयश्च केचिदेकान्तेनानुमानगम्याः यथा धर्म्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः। धर्म्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्व्वत्रानुगमः॥ १५॥

इदानीमुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्॥१६॥

धर्म्मलक्षणावस्थाभेदेन यत्परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमात्तस्मिन् विषये पूर्व्वोक्तसंयमस्य करणादतीतानागतज्ञानं योगिनः समाधिर्भवति। इदमत्र तात्पर्य्यं अस्मिन् धर्म्मिणि अयं धर्म्मः इदं लक्षणमियमवस्था च अनागतादध्वनः समेत्य वर्त्तमाने अध्वनि स्वव्यापारं विधायातीतं अध्वानं प्रविशतीत्येवं परिहृतविक्षेपतया यदा संयमं करोति तदा यत् किञ्चिदनुत्पन्नमतिक्रान्तं तत्सर्वं योगी जानाति। यतश्चित्तस्य शुद्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात् सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्यादिभिर्विक्षेपैरपक्रियते। यदा तु तैस्तैरुपायैर्विक्षेपाः परिह्रियन्ते। तदा निवृत्तमलस्येव आदर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेकाग्रताबलादाविर्भवति॥ १६॥

सिद्ध्यन्तरमाह।

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्॥ १७॥

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो नियतक्रमवर्णात्मा नियतैकार्थप्रतिपत्तिविच्छिन्नः । यदि वा क्रमरहितस्फोटात्माध्वनिसंस्कृतबुद्धिग्राह्य उभयथापि पदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात् । अर्थः जातिगुणक्रियादिप्रत्ययो ज्ञानं विषयाकारा बुद्धिवृत्तिरेषां शब्दार्थज्ञानानां व्यवहारे इतरेतराध्यासात् भिन्नानामपि बुद्धेरेकरूपतासम्पादनात् सङ्कीर्णत्वम् । तथा हि गामानयेत्युक्ते कश्चित् गोलक्षणमर्थं गोत्वजात्यवच्छिन्नं सास्नादिमत्पिण्डरूपं शब्दञ्च तद्वाचकं ज्ञानञ्च तद्ग्राहकमभेदेनैवाध्यवस्यति । नत्वस्य गोशब्दो वाचकोऽयं गोशब्दस्य वाच्यस्तयोरिदं ग्राहकं ज्ञानमितिभेदेन व्यवहरति । तथा हि कोऽयमर्थः कोऽयं शब्दः किमिदं ज्ञानमिति पृष्टः सर्वत्रैकतारूपयैवोत्तरं ददाति गौरिति । स यद्येकरूपता न प्रतिपद्यते । कथमेकरूपमुत्तरं प्रयच्छति । एवं तस्मिन् अवस्थिते योऽयं प्रविभाग इदं शब्दस्य तत्त्वं यद्वाचकत्वं नाम । इदमर्थस्य यद्वाच्यत्वमिदं ज्ञानस्य यत् प्रकाशकत्वमिति प्रविभागं विधाय तस्मिन् प्रविभागे यः संयमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां मृगपक्षिसरीसृपाणां यद्रुतं यः शब्दस्तत्र ज्ञानमुत्पद्यतेऽनेनैवाभिप्रायेण तेन प्राणिना अयं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानाति ॥ १७ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह ।

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

द्विविधाः चित्तस्य वासनारूपाः संस्काराः । केचित् स्मृतिमात्रोत्पादनफलाः केचित् जात्यायुर्भोगलक्षणा-

विपाकहेतवो यथाधर्म्माधर्म्माख्यास्तेषु संस्कारेषु यदा संयमं करोति। एवं मया सोऽर्थोऽनुभूतः एवं मया सा क्रिया निष्पादिता इति पूर्ववृत्तमनुसन्दधानो भावयन्नेव प्रबोधकमन्तरेण उद्बुद्धसंस्कारः सर्वमतीतं स्मरति। क्रमेण साक्षात्कृतेषु उद्बुद्धेषु संस्कारेषु पूर्वजन्मान्तरानुभूतानपि जात्यादीन् प्रत्यक्षेण पश्यति॥ १८॥　　सिद्ध्यन्तरमाह।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्॥ १९॥

प्रत्ययस्य परचित्तस्य केनचित् मुखरागादिना लिङ्गेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा परकीयचित्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते। सरागं अस्य चित्तं वीतरागं वेति। परचित्तगतान् सर्व्वानपि धर्म्मान् जानातीत्यर्थः॥ १९॥ अस्यैव परचित्तज्ञानस्य विशेषज्ञानमाह।

न तत् सालम्बनं तस्या विषयीभूतत्वात्॥ २०॥

तस्य परस्य यच्चित्तं तत् सालम्बनं स्वकीयेनालम्बनेन सहितं न शक्यते ज्ञातुं आलम्बनस्य केनचिल्लिङ्गेनाविषयीकृतत्वात् लिङ्गाच्चित्तमात्रं परस्यावगतं नतु नीलविषयमस्य चित्तं पीतविषयमिति वा। यच्च न गृहीतं तत्र संयमस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् न भवति परचित्तस्य यो विषय स्तत्र ज्ञानं तस्मात् परकीयचित्तं नालम्बनसहितं गृह्यते तस्य आलम्बनस्य अगृहीतत्वात् चित्तधर्म्माः पुनर्गृह्यन्ते एव यदा तु किमनेनालम्बितमिति प्रणिधानं करोति तदा तत् संयमात्तद्विषयमपि ज्ञानं उत्पद्यते एव॥ २०॥

सिद्ध्यन्तरमाह।

कायस्य रूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो गुणस्तस्मिन् तस्मिन् काये रूपमिति संयमात्तस्य रूपस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूपा या शक्तिस्तस्याः स्तम्भे भावनावशात् प्रतिबन्धे चक्षुःप्रकाशासंयोगे चक्षुषः प्रकाशः सत्वधर्म्मस्तस्या संयोगे तद्ग्रहणव्यापाराभावे योगिनोऽन्तर्द्धानं भवति। न केनचिदसौ दृश्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तम् ॥ २२ ॥

एतेनैव रूपाद्यन्तर्द्धानोपाय-प्रदर्शनेन शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्याणामन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २२ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह ।

सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म्म तत् संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा [illegible] ॥ २३ ॥

आयुर्विपाकं यत् पूर्वकृतं कर्म तद्द्विप्रकारं सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च। तत्र सोपक्रमं यत् फलजननाय सहोपक्रमेण कार्य्यकरणाभिमुख्येन वर्त्तते। यथोष्णप्रदेशे प्रसारितार्द्रवासः शीघ्रमेव शुष्यति उक्त विपरीतं निरुपक्रमं यथा तदेवार्द्रवासः संवर्त्तितं अनुष्णदेशे चिरेण शुष्यति। तस्मिन् द्विविधे कर्म्मणि यः संयमं करोति किं मम कर्म्म शीघ्रविपाकं चिरविपाकं वा एवं ध्यानदार्ढ्यादपरान्तज्ञानमस्योत्पद्यते। अपरान्तः शरीरवियोगस्तस्मिन् ज्ञानमस्मिन् कालेऽमुष्मिन् देशे मम शरीरवियोगो भविष्यतीति

निःसंशयं जानाति । अरिष्टेभ्यो वा अरिष्टानि त्रिविधानि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि । तत्राध्यात्मिकानि पिहितकरणः कोष्ठस्य वायोर्घोषं न शृणोति इत्येवमादीनि । आधिभौतिकानि एकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि । आधिदैविकानि अकाण्डे एव द्रष्टुमशक्यस्वर्गादिपदार्थदर्शनादीनि । तेभ्यः शरीरवियोगकालं जानाति । स यद्यपि अयोगिनामप्यरिष्टेभ्यः प्रायेण तज्ज्ञानमुत्पद्यते तथापि तेषां सामान्याकारेण तत् संशयरूपं योगिनां पुनर्नियत देशकालतया प्रत्यक्षवदव्यभिचारि ॥ २३ ॥

परिकर्म्मनिष्पादिताः सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २४ ॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षासु यो विहितः संयमस्तद्बलानि । तासां मैत्र्यादीनां सम्बन्धीनि प्रादुर्भवन्ति । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षास्तथाऽस्य प्रकर्षं गच्छन्ति यथा सर्वस्य मित्रत्वादिकं अयं प्रतिपद्यते ॥२४॥ सिद्ध्यन्तरमाह ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २५ ॥

हस्त्यादिसम्बन्धिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्बलानि हस्त्यादिबलानि आविर्भवन्ति । तत् अयमर्थः यस्मिन् हस्तिबले वायुवेगे सिंहवीर्य्ये वा तन्मयो भावेन अयं संयमं करोति तत्तत्सामर्थ्ययुक्तं सत्वमस्य प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह ।

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टार्थज्ञानम् ॥ २६ ॥

प्रवृत्तिर्विषयवती ज्योतिष्मती च प्रागुक्ता तस्यां यो सावलोकः सात्विक प्रसवस्तस्य निखिलेषु विषयेषु न्यासात् तद्वासितानां विषयाणां भावनातोऽन्तःकरणेषु इन्द्रियेषु च प्रकृष्टशक्तिमापन्नेषु सुसूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य भूम्यन्तर्गतस्य निधानादेर्विप्रकृष्टस्य मेरुपरपार्श्ववर्त्तिनो रसातलादेर्ज्ञानमुत्पद्यते ॥ २६ ॥

एतत् समानवृत्तान्त सिद्ध्यन्तरमाह ।

भुवनज्ञानं सूर्य्यसंयमात् ॥ २७ ॥

सूर्य्ये प्रकाशसंयमाय यः संयमं करोति तस्य सप्तभूर्भुवः-स्वः प्रभृतिषु लोकेषु यानि भुवनानि तत्तत्सन्निवेश भाञ्जि-स्थानानि तेषु यथावदस्य ज्ञानमुत्पद्यते। पूर्वस्मिन् सूत्रे सात्विक प्रकाश आलम्बन-तयोक्त इह तु भौतिक इति विशेषः ॥ २७ ॥ भौतिकप्रकाशान्तरालम्बनद्वारेण सिद्ध्य-न्तरमाह ।

चन्द्रे तारा-व्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

ताराणां यो व्यूहो विशिष्टः सन्निवेशस्तस्य चन्द्रे कृत-संयमस्य ज्ञानमुत्पद्यते। सूर्य्यप्रकाशेन हततेजस्कत्वात्ताराणां सूर्य्यसंयमात्तज्ज्ञानं न शक्यं भवतुमर्हतीति पृथगुपायो-ऽभिहितः ॥ २८ ॥ सिद्ध्यन्तरमाह ।

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २९ ॥

ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने कृतसंयमस्य तासां ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतकालानियतदेशा च तस्यां ज्ञान-मुत्पद्यते इयं ताराऽयं ग्रह इयता कालेनामुं राशिं इदं

नक्षत्रं यास्यतीति सर्वं जानाति इदं कालज्ञानस्य फलमुक्तं भवति ॥ २९ ॥   बाह्याः सिद्धीः प्रतिपाद्य अन्तराः सिद्धीः प्रतिपादयितुमुपक्रमते।

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ ३० ॥

शरीरमध्यवर्त्ति नाभिसंज्ञकं यत् षोड़शारं चक्रं तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनः कायगतो व्यूहो विशिष्टरसमलधातुनाड्यादीनामवस्थानं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते। इदमुक्तं भवति नाभिचक्रं शरीरमध्यवर्त्ति सर्वतः प्रसृतानां नाड्यादीनां मूलभूतं अतस्तत्र कृतावधानस्य समग्रसन्निवेशो यथावत् आभाति ॥ ३० ॥   सिद्ध्यन्तरमाह।

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासा निवृत्तिः ॥ ३१ ॥

कण्ठे गले कूपः कण्ठकूपः जिह्वामूले जिह्वाचञ्चोरधस्तात् कूप इव कूपो गर्त्ताकारप्रदेशः प्राणादेर्यत् सम्पर्कात् क्षुत्पिपासादयः प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनः क्षुत्पिपासादयो निवर्त्तन्ते घटिकाधस्तात् स्रोतसा धार्य्यमाणे तस्मिन् भाविते भवत्येवंविधा सिद्धिः ॥ ३१ ॥
सिद्ध्यन्तरमाह।

कूर्म्मनाड्यां स्थैर्य्यम् ॥ ३२ ॥

कण्ठकूपस्याधस्तात् या कूर्म्माख्या नाड़ी तस्यां कृतसंयमस्य चेतसः स्थैर्य्यमुत्पद्यते तत् स्थानमनुप्रविष्टस्य चञ्चलता न भवतीत्यर्थः यदि वा कायस्य स्थैर्य्यमुत्पद्यते न केनचित् स्पन्दयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
सिद्ध्यन्तरमाह।

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरः कपाले ब्रह्मरन्ध्राख्ये छिद्रे प्रकाशाधारत्वात् ज्योतिषि यथा गृहाभ्यन्तरस्थस्य मणेः प्रसरन्ती प्रभा कुञ्चिताकारेव सर्वप्रदेशे संघटते तथा हृदयस्थः सात्त्विकः प्रकाशः प्रसृतस्तत्र संपिण्डितत्वं भजते। तत्र कृतसंयमस्य ये द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्त्तिनः सिद्धा दिव्याः पुरुषास्तेषामितरप्राणिभिरदृश्यानां तस्य दर्शनं भवति। तान् पश्यति तैश्च स सम्भाषत इत्यर्थः॥ ३२

सर्वज्ञत्वे उपायमाह ।

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३४ ॥

निमित्तानपेक्षं मनोमात्रजन्यं अविसंवादकं प्रागुत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा तस्यां संयमे क्रियमाणे प्रातिभं विवेकख्यातेः पूर्वविभावकं ज्ञानमुदेति यथोदेष्यतः सवितुः पूर्वं प्रभा प्रादुर्भवति तद्वद्विवेकख्यातेः पूर्वविभावकं सर्वविषयं ज्ञानमुत्पद्यते तस्मिन् सति संयमान्तरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः॥ ३४ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह ।

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३५ ॥

हृदयं शरीरस्य प्रदेशविशेषस्तस्मिन्नधोमुखस्वल्पपुण्डरीकाभ्यन्तरेऽन्तःकरणसत्त्वस्य स्थानं तत्र कृतसंयमस्य स्व-पर-चित्तज्ञानमुत्पद्यते। स्वचित्तगताः सर्वा वासनाः पर-चित्तगतांश्च रागादीन् जानातीत्यर्थः॥ ३५ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह ।

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषात् भोगः परार्थान्यस्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥३६॥

सत्त्वं प्रकाशसुखात्मकः प्राधानिकः परिणामविशेषः। पुरुषो भोक्ता अधिष्ठातृरूपः तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोर्भोग्यभोक्तृरूपत्वात् चेतनाचेतनत्वाच्च भिन्नयोः तयोर्यःप्रत्ययस्याविशेषो भेदेनाप्रतिभासनं तस्मात् सत्त्वस्यैव कर्तृताप्रत्ययेन या सुखदुःखसंवित् स भोगः। सत्त्वस्य स्वार्थनैरपेक्ष्येण परार्थः पुरुषार्थनिमित्तः तस्मात् अन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्य स्वरूपमात्रालम्बनः परित्यक्ताहङ्कारसत्त्वे या चिच्छाया संक्रान्तिस्तत्र कृतसंयमस्य पुरुषविषयं ज्ञानमुत्पद्यते। तत्र तदेवं रूपं स्वालम्बनं ज्ञानं सत्त्वनिष्ठं पुरुषो जानातीत्यर्थः। न पुनः पुरुषः ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते। ज्ञेयत्वापत्तेः ज्ञातृज्ञेयत्वयोरत्यन्तविरोधात् ॥ ३६ ॥

अस्यैव संयमस्य फलमाह।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३७ ॥

ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानात् व्युत्थितस्यापि ज्ञानानि जायन्ते। तत्र प्रातिभं पूर्व्वोक्तं ज्ञानं तस्याविर्भवनात् सूक्ष्मादिकमर्थं पश्यति। श्रावणं श्रोत्रेन्द्रियजज्ञानं तस्माच्च प्रकृष्टं दिव्यं शब्दं जानाति। वेदनास्पर्शेन्द्रियजं ज्ञानं वेद्यतेऽनेनेति कृत्वा तान्त्रिकया संज्ञया व्यवह्रियते। तस्मात् दिव्यस्पर्शविषयं ज्ञानं समुपजायते। आदर्शश्चक्षुरिन्द्रियजं ज्ञानम्। आसमन्तात् दृश्यतेऽनुभूयते रूपमनेनेति कृत्वा तस्य

प्रकर्षाद्दिव्यं रूपज्ञानमुत्पद्यते। आस्वादो रसनेन्द्रियजं ज्ञानम्। आस्वाद्यतेऽनेनेति कृत्वा तस्मिन् प्रकृष्टे दिव्ये रससंविदुपजायते। वार्त्ता गन्धसंवित् वृत्तिशब्देन तान्त्रिक्या परिभाषया घ्राणेन्द्रियमुच्यते। वर्त्तते गन्धविषय इति वृत्ते-र्घ्राणेन्द्रियजाता. वार्त्ता गन्धसंवित् तस्यां प्रकृष्यमाणायां दिव्यगन्धोऽनुभूयते ॥ ३७ ॥

एतेषां फलविशेषाणां विशेषविभागमाह ।

ते समाध्युपसर्गाव्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३८ ॥

ते प्राक्प्रतिपादिताः फलविशेषाश्च समाधेः प्रकर्षे उपसर्गा उपद्रवा विघ्नाः। तत्र हर्षस्मयादिकरणेन समाधिः शिथिलीभवति। व्युत्थाने तु पुनर्व्यवहारदशायां विशिष्ट-फलदायकत्वात् सिद्धयो भवन्ति ॥ ३८ ॥

सिद्धन्तरमाह ।

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्चित्तस्य परशरीरप्रवेशः ॥ ३९ ॥

व्यापकत्वादात्मचित्तयोर्नियतकर्म्मवशादेव शरीरान्त-र्गतयोरेव भोग्यभोक्तृभावेन यत् संवेदनमुपजायते स एव शरीरबन्ध इत्युच्यते। तत् यदा समाधिवशाद्बन्धकारणं धर्माधर्माख्यं शिथिलं भवति तानवमापद्यते। चित्तस्य च योऽसौ प्रचारो हृदयप्रदेशादिन्द्रियद्वारेण विषयाभि-मुख्येन प्रसरस्तस्य संवेदनं ज्ञानं इयं चित्तवहा नाड़ी अनया चित्तं वहति इयं च रसप्राणादिवहाभ्यो नाड़ीभ्यो विलक्षणेति स्वपरशरीरयोः यदा स्वशरीरस्य सञ्चरं

जानाति तदा परकीयं मृतं जीवच्छरीरं वा चित्तसञ्चार-द्वारेण प्रविशति। चित्तञ्च परशरीरे प्रविशदिन्द्रियाण्यपि अनुवर्त्तन्ते मधुकरराजमिव मक्षिकाः। अथ परशरीरप्रविष्टो योगी स्वशरीरवत् तेन सर्वं व्यवहरति यतो व्यापकयो-श्चित्तपुरुषयोर्भोगसङ्कोचकारणं कर्म्म तत् चेत् समाधिना क्षिप्तं तदा स्वातन्त्र्यात् सर्वत्रैव भोगनिष्पत्तिः॥ ३८॥

सिद्ध्यन्तरमाह।

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च॥ ४०॥

समस्तानामिन्द्रियाणां तुषज्वालावद्युगपदुत्थिता वृत्तिः सा जीवनशब्दवाच्या तस्याः क्रियाभेदात् प्राणापानादिसंज्ञा-भिर्व्यपदेशः। तत्र हृदयान्मुखनासिकाद्वारेण वायोः प्रायणात् प्राण इत्युच्यते। नाभिदेशात् पादाङ्गुष्ठपर्य्यन्तमपनयना-दपानः। नाभिदेशं परिवेष्ट्य समन्तान्नयनात् समानः। कृकाटिकादेशादाशिरोवृत्तेरुन्नयनादुदानः। व्याप्य नयनात् सर्वशरीरव्यापी व्यानः। तत्र उदानस्य संयमद्वारेण जया-दितरेषां मूलनिरोधादूर्द्धगतित्वेन जले महानद्यादौ महति कर्द्दमे तीक्ष्णेषु कण्टकेषु वा न मज्जति इति लघुत्वात्तूल-पिण्डवज्जलादौ मज्जितोऽप्युद्गच्छतीत्यर्थः॥ ४०॥

सिद्ध्यन्तरमाह।

समानजयात् प्रज्वलनम्॥ ४१॥

अग्निमावेष्ट्य व्यवस्थितस्य समानाख्यस्य वायोर्जयात् संयमेन वशीकारात् निरावरणस्याग्नेरूर्द्ध्वत्वात्तेजसा

प्रज्वलन्निव योगी प्रतिभाति ॥ ४१ ॥ सिद्ध्यन्तरमाह ।

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥४२॥

श्रोत्रं शब्दग्राहकमाहङ्कारिकमिन्द्रियं आकाशं व्योम-शब्दतन्मात्रकार्य्यम् । तयोः सम्बन्धो देशदेशिभावलक्षण-स्तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते युगपत् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह ।

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चा-काशगमनम् ॥ ४३ ॥

कायः पाञ्चभौतिकं शरीरं तस्याकाशेनावकाशदायकेन यः सम्बन्धस्तत्र संयमं विधाय लघुनि तूलादौ समापत्तिं तन्मयीभावलक्षणां विधाय प्राप्तातिलघुभावो योगी प्रथमं यथारुचि जले सञ्चरणक्रमेण ऊर्णनाभतन्तुजालेन सञ्चर-माणः आदित्यरश्मिभिश्च विहरन् यथेष्टमाकाशेन गच्छति ॥ ४३ ॥ सिद्ध्यन्तरमाह ।

बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४४ ॥

शरीराद्बहिर्या मनसः शरीरनैरपेक्ष्येण वृत्तिः सा महा विदेहा नाम विगतोऽहङ्कारकार्य्यवेगा उच्यते । ततस्तस्यां कृतात् संयमात् प्रकाशावरणक्षयः सात्त्विकस्य चित्तस्य यः प्रकाशस्तस्य यदावरणं क्लेशकर्म्मादि तस्य क्षयः प्रविलयो भवति । अयमर्थः शरीराहङ्कारे सति या मनसो बहिर्वृत्तिः सा कल्पिता इत्युच्यते । यदा पुनः

शरीराहङ्कारभावं परित्यज्य स्वातन्त्र्येण मनसो वृत्तिः सा अकल्पिता तस्यां संयमात् योगिनः सर्वे चित्तमलाः क्षीयन्ते ॥ ४४ ॥

तदेवं पूर्व्वान्तविषयाऽपरान्तविषया मध्यभावाश्च सिद्धीः प्रतिपाद्यानन्तरं भुवनज्ञानादिरूपा बाह्याः कायव्यूहादिरूपा आभ्यन्तराः परिकर्म्मनिष्पन्नभूताश्च मैत्र्यादिषु बलानीत्येवमाद्याः समाध्युपयोगिनीश्चान्तःकरणवहिःकरणलक्षणेन्द्रियभावाः प्राणादिवायुभावाश्च सिद्धीश्चित्तदार्ढ्याय समाधेश्चाश्वासोत्पत्तये प्रतिपाद्य इदानीं स्वदर्शनोपयोगि सबीजनिर्व्वीजसमाधिसिद्धये विविधोपायप्रदर्शनायाह ।

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥४५॥

पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां ये पञ्चावस्थाविशेषरूपा धर्म्माः स्थूलत्वादयस्तत्र कृतसंयमस्य भूतजयो भवति। भूतानि अस्य वश्यानि भवन्तीत्यर्थः। तथाहि भूतानां परिदृश्यमानं विशिष्टाकारवत् स्थूलरूपं स्वरूपञ्चैषां यथाक्रमं कार्य्यं गन्धस्नेहोष्णता प्रेरणावकाशदानलक्षणं सूक्ष्मञ्च यथाक्रमं भूतानां कारणभेदेन व्यवस्थितानि गन्धादितन्मात्राणि अन्वयिनो गुणा प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतया सर्वत्रैव अन्वयित्वेन समुपलभ्यन्ते। अर्थवत्त्वं तेषु एव गुणेषु भोगापवर्गसम्पादनाख्या शक्तिः। तदेवं भूतेषु पञ्चसु उक्तधर्म्मलक्षणावस्थाभिन्नेषु प्रत्यवस्थं संयमं कुर्वन् योगी भूतजयी भवति। तद्यथा प्रथमं स्थूलरूपे संयमं विधाय तदनु सूक्ष्मरूपे इत्येवं क्रमेण तस्य कृतसंयमस्य सङ्कल्पार्थ-

विधायिन्यो वत्सानुसारिण्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्यैव भूतजयस्य फलमाह ।

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४६ ॥

अणिमा परमाणुरूपतापत्तिः। महिमा महत्त्वम्। लघिमा लघुत्वम्। तूलपिण्डवल्लघुत्वप्राप्तिः। गरिमा गुरुत्वप्राप्तिः अङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनशक्तिः प्राकाम्यमिच्छानभिघातः। शरीरान्तःकरणेश्वरत्वं ईशित्वम्। सर्वत्र प्रभविष्णुता वशित्वं सर्वाण्येव भूतानि अनुगामित्वात्तदुक्तं नातिक्रामति। यत्र कामावसायो यस्मिन् विषयेऽस्य कामः स्वेच्छा भवति तस्मिन् विषये योगिनो अध्यवसायो भवति तं विषयं स्वीकारद्वारेणाभिलाषसमाप्तिपर्य्यन्तं नयतीत्यर्थः। तएते अणिमाद्याः समाध्युपयोगिनो भूतजयाद्योगिनः प्रादुर्भवन्ति। यथा परमाणुत्वं प्राप्तो वज्रादीनामप्यन्तः प्रविशति एवं सर्वत्र योज्यम्। एतेऽणिमादयोऽष्टौगुणा महासिद्धय उच्यन्ते। कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तां प्राप्नोति। तद्धर्मानभिघातश्च तस्य कायस्य ये धर्म्मा रूपादयस्तेषामनभिघातो नाशो न कुतश्चित् भवति। नास्य रूपमग्निर्दहति न वायुः शोषयतीत्यादि योज्यम् ॥ ४६ ॥ कायसम्पदमाह ।

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४७

रूपलावण्यबलानि प्रसिद्धानि वज्रसंहनत्वं वज्रव

कठिना संहतिरस्य शरीरे भवति इत्यर्थः इति कायस्य आविर्भूतगुणसम्पत् ॥ ४७ ॥

एवं भूतजयमभिधाय प्राप्तभूमिकायामिन्द्रियजयमाह ।

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ४८

ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्तिः । स्वरूपं सामान्येन प्रकाशकत्वम् । अस्मिता अहङ्कारानुगमः । अन्वयार्थवत्त्वे पूर्ववत् एतेषां इन्द्रियाणामवस्था-पञ्चके पूर्ववत् संयमं कृत्वा इन्द्रियजयी भवति ॥ ४ ॥

तस्य फलमाह ।

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥४९॥

शरीरस्य मनोवदनुत्तम-गतिलाभो मनोजवित्वम् । कायनिरपेक्षाणां इन्द्रियाणां वृत्तिलाभो विकरणभावः सर्ववशित्वं प्रधानजयः । एताः सिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादुर्भवन्ति ताश्चास्मिन् शास्त्रे मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते । यथा मधुन एकदेशेऽपि स्वदते एवं प्रत्येकमेताः सिद्धयः स्वदन्ते इति मधुप्रतीकाः ॥ ४९ ॥

इन्द्रियजयमभिधाय अन्तःकरणजयमाह ।

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च ॥ ५० ॥

तस्मिन् बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य या सत्वपुरुषयोरुत्पद्यते सा अन्यताख्यातिः । गुणानां कर्तृत्वाभिमानशिथिलीभावरूपात्तन्माहात्म्यात् तत्रैव स्थितस्य योगिनः

सर्वाधिष्ठातृत्वं सर्वकर्तृत्वं च समाधेर्भवति । सर्वेषां गुण-परिणामानां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषा-मेव च शान्तोदिताव्यपदेश्य धर्मित्वेनावस्थितानां यथावद्वि-वेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वमेव एषाञ्चास्मिन् शास्त्रेऽपरस्यां वशी-कारसंज्ञायां प्राप्तायां विशोका नाम सिद्धिरित्युच्यते ॥५०॥

क्रमेण भूमिकान्तरमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५१ ॥

तस्यामपि विशोकायां सिद्धौ यदा वैराग्यमुत्पद्यते योगिनस्तदा तस्माद्दोषाणां रागादीनां यद्बीजमविद्यादयः तस्याः क्षये निर्मूलने कैवल्यमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य गुणानामधिकारः परिसमाप्तौ स्वरूपनिष्ठत्वम्॥५१॥

तस्मिन्नेव समाधौ स्थित्युपायमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्ट-प्रसङ्गात् ॥ ५२ ॥

चत्वारो योगिनो भवन्ति । तत्राभ्यासवान् प्रवृत्तमात्र-ज्योतिः प्रथमः । ऋतान्तरप्रज्ञो द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः । अतिक्रान्तभावनीयश्चतुर्थः । तस्य चतुर्थस्य समाधेः प्राप्त सप्तविधभूमिप्रत्ययस्यान्त्यां मधुमती संज्ञां भूमिकां साक्षात् कुर्वतः स्वामिनो देवा उपनिमन्त्रणे उपनिमन्त्रयितारो भवन्ति । दिव्यस्त्रीवसनादिकमुपढौकयन्तीति तस्मिन् उपनिमन्त्रणेन अनेन सङ्गः कर्त्तव्यः । नापि स्मयः सङ्गतिकरणे पुनर्विषयभोगे पतति स्मय करणे

कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानो न समाधौ उत्साहः अतः सङ्गस्मययोस्तेन वर्ज्जनं कर्त्तव्यं ॥ ५२ ॥

अस्यामेव फलभूतायां विवेकख्यातौ पूर्व्वोक्त संयमव्यतिरिक्तमुपायान्तरमाह ।

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकज्ञानम् ॥ ५३ ॥

क्षणः सर्वान्तःकालावयवो यस्य कलाः प्रभवितुं न शक्यन्ते तथाविधानां कालक्षणानां यः क्रमः पौर्व्वापर्य्येण परिणामः ततः संयमात् प्रागुक्तं विवेकज्ञानमुत्पद्यते । अयमर्थः अयं कालक्षणोऽमुष्मात् कालक्षणादुत्तरः अयमस्मात् पूर्व इत्येवं विधे क्रमे कृतसंयमस्यात्यन्त सूक्ष्मेऽपि क्षणक्रमे यदा भवति साक्षात्कारस्तदान्यदपि सूक्ष्मं महदादिसाक्षात्कार इति विवेकज्ञानोत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

अस्यैव संयमस्य विषयविवेकोपेक्षणमाह ।

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५४ ॥

पदार्थानां भेदहेतवो जातिलक्षणदेशा भवन्ति । क्वचिद्भेदहेतुर्जातिः यथा गौरियं महिषोऽयमितिजात्या तुल्ययोर्लक्षणं भेदहेतुः इयं कर्व्वुरा इयं अरुणेति । जात्या लक्षणेनाभिन्नयोर्भेदहेतुर्देशो द्रष्टव्यः । यथा तुल्यप्रमाणयोरामलकयोर्भिन्नदेशस्थितयोर्यत्र पुनर्भेदोऽवधारयितुं न शक्यते । यथैकदेशस्थितयोः शुक्लयोः पार्थिवयोः परमाण्वोस्तथाविधविषये भेदाय कृतसंयमस्य भेदेन ज्ञानमुत्पद्यते । तत् अभ्यासात् सूक्ष्माण्यपि तत्वानि भेदेन प्रतिपद्यन्ते ।

एतदुक्तं भवति यत्र केनचिदुपायेन भेदो नावधारयितुं शक्यस्तत्र संयमाद्भवत्येव भेदप्रतिपत्तिः ॥ ५४ ॥

सूक्ष्माणां तत्वानामुक्तस्य विवेकजन्मज्ञानस्य संज्ञां विषयं स्वाभाव्यं व्याख्यातुमाह ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमञ्चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५५ ॥

उक्तसंयमबलादेव अन्त्यायां भूमिकायामुत्पन्नं ज्ञानं तारकमिति तारयत्यगाधात् संसारसागरात् योगिनं इत्यन्वर्थिकया संज्ञया तारकमित्युच्यते । अस्य विषयमाह सर्वविषयमिति सर्व्वाणि तत्वानि महदादीनि विषयोऽस्येति सर्वविषयं स्वभावाश्च अस्य सर्वथा विषयत्वं सर्वाभिरवस्थाभि स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन तैस्तैः परिणामैः सर्वेण प्रकारेण अवस्थितानि तत्त्वानि विषयोऽस्येति सर्वथाविषयं स्वभावान्तरमाह । अक्रमञ्चेति निःशेषनानावस्थापरिणतद्विचेत्रकभावग्रहणेनास्य क्रमो विद्यते । इति अक्रमं सर्वं करतलामलकवत् युगपत् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अस्माच्च विवेकजात् तारकाख्यात् ज्ञानात् किं भवतीत्याह ।

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५६ ॥

सत्वपुरुषावुक्तलक्षणौ तयोः शुद्धिसाम्यं सत्वस्य सर्वकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्या स्वकारणानुप्रवेशः शुद्धिः । पुरुषस्य शुद्धिरुपचरितभोगाभाव इति द्वयोः समानायां शुद्धौ पुरुषस्य कैवल्यमुत्पद्यते मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तदेवमन्तरङ्गं योगाङ्गत्रयमभिधाय तस्य च संयमसंज्ञां

कृत्वा संयमस्य विषयप्रदर्शनार्थं परिणामत्रयमुपपाद्य संयमबलोत्पद्यमानाः पूर्व्वान्तपरान्तमध्यभावाः सिद्धीरुपदर्श्य समाध्यभ्यासोपपत्तये बाह्या भुवनज्ञानादिरूपा आभ्यन्तराश्च कायव्यूहज्ञानादिरूपाः प्रदर्श्य समाध्युपयोगाय इन्द्रियप्राणजयादिपूर्व्विकाः प्रदर्श्य परमपुरुषार्थसिद्धये यथाक्रममवस्थासहितभूतजयेन्द्रियसत्वजयोद्भवाश्च व्याख्याय विवेकज्ञानोपपत्तये तां स्तानुपायानुपन्यस्य तारकस्य सर्वसमाध्यवस्थापर्य्यन्तभवस्य स्वरूपमभिधाय तत् समापत्तेः कृताधिकारस्य चित्तसत्वस्य स्वकारणानुप्रवेशात् कैवल्यमुत्पद्यत इत्यभिहितम्।

निर्णीतो विभूतिपादस्तृतीयः।

इति भोजदेवविरचितायां राजमार्त्तण्डाभिधायां पातञ्जलवृत्तौ योगपादस्तृतीयः।

—००—

अथ योगपादः।

यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः।

इदानीं विप्रतिपत्तिसमुत्थभ्रान्तिनिराकरणेन युक्त्या कैवल्यस्वरूपज्ञानाय कैवल्यपादोऽयमारभ्यते।

तत्र याः पूर्वमुक्ता सिद्धयस्तासां नानाविधजन्मादिकारणप्रतिपादनद्वारेणैव बोधयन्ति। मदीया एताः सिद्धयस्ताः सर्वाः पूर्वजन्माभ्यस्तसमाधिबलात् जन्मादिनिमित्त-

मात्रत्वेनाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । ततश्चानेकभवसाध्यस्य समाधेर्न क्षतिरस्तीत्याश्वासोत्पादनाय समाधिसिद्धेश्च प्राधान्यख्यापनार्थं कैवल्योपयोगार्थमाह ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयः । यथा पक्ष्यादीनामाकाशे गमनादयः । यथा वा कपिलमहर्षिप्रभृतीनां जन्मसमनन्तरमेवोपजायमाना ज्ञानादयः सांसिद्धिका गुणाः । औषधिसिद्धयो यथा पारदादिरसायनाद्युपयोगात् । मन्त्रसिद्धिर्यथा मन्त्रजपात् केषाञ्चिदाकाशगमनादिः । तपःसिद्धिर्यथा विश्वामित्रादीनाम् । समाधिसिद्धिः प्राक्प्रतिपादिता । एताः सिद्धयः पूर्वजन्मक्षयितक्लेशानामेवोपजायन्ते । तस्मात् समाधिसिद्धाविव अन्यासां सिद्धीनां समाधिरेव जन्मान्तराभ्यस्तकारणं मन्त्रादिनित्यनिमित्तमात्राणि ॥ १ ॥

ननु नन्दीश्वरादिकानां जात्यादिपरिणामोऽस्मिन्नेव जन्मनि दृश्यते तत् कथं जन्मनि जन्मान्तराभ्यस्तस्य समाधेः कारणत्वमुच्यते इत्याशङ्काह ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥२॥

योऽयमिहैव जन्मनि नन्दीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामः स प्रकृत्या पूरात् पाश्चात्या एव हि प्रकृतयोऽमुष्मिन् जन्मनि विकारेणापूरयन्ति जात्यादिद्वारेण परिणमन्ति ॥२॥

ननु धर्माधर्मादयस्तत्र क्रियमाणा उपलभ्यन्ते तत् कथं प्रकृतीनामापूरकत्वमित्याह ।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निमित्तं धर्म्मादि तत् प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं नहि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते। कुत्र तर्हि तस्य धर्म्मादेर्व्यापार इत्याह। वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति। दृष्टान्तमाह। क्षेत्रिकवत्। यथा क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति। तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः एवं धर्म्मादेर्बोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

यदा साक्षात्कृततत्त्वस्य योगिनो युगपत्कर्म्मफलभोगाय आत्मीयनिरतिशयविभूत्यनुभवात् युगपदनेकशरीरनिर्मित्सा जायते तदा कुतः तानि चित्तानि प्रभवन्तीत्याह।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

योगिनः स्वयं निर्म्मितेषु कायेषु यानि चित्तानि तानि मूलकारणादस्मितामात्रादेव तदिच्छया प्रसरन्ति अग्नेः स्फुलिङ्गा इव युगपत् परिणमन्ति ॥ ४ ॥

ननु बहूनां चित्तानां भिन्नाभिप्रायत्वान्नैककार्य्यकर्तृत्वं स्यादित्याह।

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तेषां अनेकेषां चेतसां प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्वे एकं योगिनश्चित्तं प्रयोजकं प्रेरकमधिष्ठातृत्वेन । तेन न भिन्नमतत्त्वम् । अयमर्थो यथात्मीयशरीरमनश्चक्षुः पाण्यादीनि यथेच्छं प्रेरयति । अधिष्ठातृत्वेन एवं कायान्तरेष्वपीति ॥५॥

जन्मादिप्रभवत्वात् सिद्धीनां चित्तमपि तत् प्रभवं पञ्चविधमेव अतो जन्मादिप्रभवाच्चित्तात् समाधिप्रभवस्य चित्तस्य वैलक्षण्यमाह ।

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

ध्यानजं समाधिजं यत् चित्तं तत् पञ्चसु मध्ये अनाशयं कर्म्मवासनारहितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यथेतरचित्तेभ्यो योगिनश्चित्तं विलक्षणं क्लेशादिरहितं तथा कर्म्मापि विलक्षणमित्याह ।

कर्म्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

शुभफलदं कर्म्म यागादि शुक्लं अशुभफलदं ब्रह्महत्यादि कृष्णं उभयसङ्कीर्णं शुक्लकृष्णम् । तत्र शुक्लं कर्म्म विचक्षणानां दानतपःस्वाध्यायादिमतां पुरुषाणाम् । कृष्णं कर्म्म दानवानाम् । शुक्लकृष्णं मनुष्याणाम् । योगिनान्तु संन्यासवतां त्रिविधं कर्म्म । विपरीतं विलक्षणं यत् फलत्यागानुसन्धानेनैवानुष्ठानात् न किञ्चित् फलमारभते ॥ ७ ॥

अस्यैव कर्म्मणः फलमाह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

इह हि द्विविधा कर्म्म वासनाः स्मृतिमात्रफला जात्यायु-

भोगफलाश्च। एकानेकजन्मभवा इत्यनेन पूर्वमेव क्रत निर्णयाः यास्तु स्मृतिमात्रफला स्तास्ततः कर्म्मणो येन कर्म्मणा यादृक् शरीरमारब्धं देवमनुष्यतिर्य्यगादिभेदं तस्य विपाकस्य अनुगुणा अनुरूपा या वासनास्तासामेवाभिव्यक्तिर्भवति। अयमर्थः येन कर्म्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्य आरम्भे तदनुरूपा एव स्मृतिफला वासना प्रकटी भवन्ति। लोकान्तरेष्वेवार्थेषु तस्य स्मृत्यादयो जायन्ते। इतरास्तु सत्योऽपि अव्यक्तसंज्ञां तिष्ठन्ति न तस्यां दशायां नरकादिशरीरोद्भवा वासना व्यक्तिमायान्ति॥ ८॥

आसामेव वासनानां कार्य्यकारणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य समर्थयितु माह।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्य्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्॥९॥

इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां काञ्चिद्योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यते। तदा तस्यां पूर्व्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासना याः प्रकटीभूता आसंस्तास्तथाविधव्यञ्जकाभावात्तिरोहिताः पुनस्तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटीभवन्ति। जातिदेशकालव्यवधानेऽपि तासां स्वानुभूतस्मृत्यादिफलसाधने आनन्तर्य्यं नैरन्तर्य्यं कुतः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् तथा ह्यनुष्ठीयमानात् कर्म्मणश्चित्तसत्त्वे वासनारूपः संस्कारः समुत्पद्यते। स च

स्वर्गनरकादीनां फलानाम्प्रादुर्भावः कर्म्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतया अवस्थानम्। कर्त्तुर्वा तथाविधभोग्यभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम्। संस्कारात् स्मृतिः स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगः तदनुभवाच्च पुनरपि संस्कारस्मृत्यादयः। एवं च यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नाः तस्यानन्तर्य्याभावे दुर्लभः कार्य्यकारणभावः अस्माकं तु यदाऽनुभव एव संस्कारी भवति संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदैकस्यैव चित्तस्यानुसन्धातृत्वेन स्थितत्वात् न कार्य्यकारणभावो न दुर्घटः॥ ९॥

भवत्वानन्तर्य्यं कार्य्यकारणभावश्च वासनानां यदा तु प्रथममेवानुभवः प्रवर्त्तते तदा किं वासनानिमित्त उत निर्निमित्त इति शङ्कां व्यपनेतुमाह।

तासामनादित्वमाशिषो नित्यत्वात्॥ १०॥

तासां वासनानामनादित्वं न विद्यते आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तासामादिर्नास्तीत्यर्थः कुत इति आशिषो नित्यत्वात् येयमाशीर्महामोहरूपा सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुः मा कदाचन तैः मे वियोगोऽभूदिति यः सङ्कल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वादनादित्वमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। कारणस्य सन्निहितत्वात् अनुभवसंस्कारादीनां कार्य्याणां प्रवृत्तिः केन वार्य्यते अनुभवसंस्कारानुविद्धं सङ्कोचविकाशधर्म्मिचित्तं तत्तदभिव्यञ्जकलाभात् तत्तत् फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः॥१०॥

तासामानन्त्यात् हानं कथं भवत्याशङ्क्य हानोपायमाह

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

वासनानामनन्तरोऽनुभवो हेतुस्तस्याप्यनुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण हेतुः फलं शरीरादि स्मृत्यादि च आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते निर्मूलत्वान्न वासनाः प्ररोहं न यान्ति न कार्य्यमारभन्त इति तासां अभावः ॥ ११ ॥

ननु प्रतिक्षणं चित्तस्य नश्वरत्वोपलब्धेर्वासनानां तत् फलानाञ्च कार्य्यकारणभावेन युगपद्भावित्वाद्भेदे कथमेकत्वमित्याशङ्क्य एकत्वसमर्थनायाह ।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्म्माणाम् ॥ १२ ॥

इह अत्यन्तमसतां भावानामुत्पत्तिर्न युक्तिमती तेषां सत्त्वसम्बन्धयोगात् न हि शशविषाणादीनां क्वचिदपि सत्वसम्बन्धो दृष्टः निरुपाख्ये च कार्य्ये किमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्त्तन्ते नह्यसन्तं विषयमालोच्य कश्चित् प्रवर्त्तते। सतामपि विरोधान्नाभावसम्बन्धोऽस्ति यत् स्वरूपं लब्धसत्ताकं तत् कथं निरुपाख्यतामभावरूपतां वा भजते न विरुद्धं रूपं स्वीकरोतीत्यर्थः। तस्मात् सतां नाशासम्भवात्। असतां च उत्पत्तिसम्भवात्तैस्तैर्धर्म्मैर्विपरिणममानो धर्म्मी सदैकरूप एवावतिष्ठते धर्म्मास्तु अधिकत्वेन

त्रैकालिकत्वेन तत्र व्यवस्थिताः स्वस्मिन्नध्वनि व्यवस्थिता न स्वरूपं त्यजन्ति वर्त्तमानेऽध्वनि व्यवस्थिताः केवलं भोग्यतां भजन्ते तस्माद्धर्म्माणामतीतानागतादिभेदात्तेनैव रूपेण कार्यकारणभावोऽस्मिन् दर्शने प्रतिपद्यते तस्मादपवर्गपर्यन्तमेकमेव चित्तं धर्मितयानुवर्त्तमानं न निह्नोतुं पार्यते ॥ १२ ॥

त एते धर्मधर्मिणः किं रूपा इत्याह ।

ते व्यक्तसूक्ष्मगुणात्मानः ॥ १३ ॥

ये एते धर्मधर्मिणः प्रोक्तास्ते व्यक्तसूक्ष्मभेदेन व्यवस्थिताः गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तदात्मानस्तत् स्वभावास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः । यतः सत्वरजस्तमोभिः सुखदुःखमोहरूपैः सर्वासां बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानां भावव्यक्तीनां अन्वयानुगमा दृश्यन्ते यदन्वयि तत्तत्परिणामिरूपं दृष्टं यथा घटादयो मृदन्विता मृत्परिणामरूपाः ॥ १३ ॥

यद्येते त्रयोगुणा सर्वत्र मूलकारणं कथमेकधर्मीति व्यपदेशः इत्याशङ्क्याह ।

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

यद्यपि त्रयोगुणास्तथापि तेषामङ्गाङ्गिभावगमनलक्षणो यः परिणामः क्वचित् सत्त्वमङ्गि क्वचिद्रजः क्वचिच्च तम इत्येवं रूपस्तस्यैकत्वाद्वस्तुतत्वमेकत्वमुच्यते यथेयं पृथिवी अयं वायुरित्येवमादि ॥ १४ ॥

ननु च ज्ञानस्य व्यतिरिक्ते सत्यर्थे वस्त्वेकमनेकं वा वक्तुं युज्यते यदा विज्ञानमेव वासनावशात् कार्य्यकारणभावे-

नावस्थितं तथा तथा प्रतिभाति तदा कथमेतच्छक्यते वक्तुमित्याशङ्क्याह ।

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

तयोर्ज्ञानार्थयोर्विविक्तः पन्था विविक्तो मार्गोऽद्य इति यावत् कथं वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् समाने वस्तुनि स्यादा वुपलभ्यमाने लावण्यादौ नानाप्रमातॄणां चित्तस्य भेद सुखदुःखमोहरूपतया समुपलभ्यते। तथाहि एकस्यां रूप लावण्यवत्यां योषिति उपलभ्यमानायां सरागस्य सुखमुत्पद्यते सपत्नयास्तद्द्वेषः परिव्राजकादेर्घृणा इत्येकस्मिन् वस्तुनि नानाविधोदयात् कथञ्चित् न कार्य्यत्वं वस्तुन एकचित्त- कार्य्यत्वे वस्त्वेकत्वरूपतयैवावभासते किञ्च चित्तकार्य्यत्वे वस्तुनो यदीयस्य चित्तस्य तद्वस्तु कार्य्यं तस्मिन्नर्थान्तर- व्यासक्ते तद्वस्तु न किञ्चित् स्यात् भवत्विति चेन्न तदेव कथमन्यैर्बहुभिरुपलभ्यते। उपलभ्यते च तस्मान्न चित्तकार्य्यं अथ युगपद्बहुभिः सोऽर्थः क्रियते। तदा बहुनिर्मितस्यार्थस्यैक निर्मिताद्वैलक्षण्यं स्यात्। यदा तु वैलक्षण्यं नेष्यते तदा कारणभेदे कार्य्यभेदस्याभावे निर्हेतुकमेकरूपं वा जगत् स्यात्। एतदुक्तं भवति सत्यपि भिन्ने कारणे यदि कार्य्यस्या- भेदस्तदा समग्रं जगत् नानाविधकारणजन्यमेकरूपं स्यात्। कारणभेदा-ननुगमात् स्वातन्त्र्येण निर्हेतुकं वा स्यात् यद्येवं कथं तेन त्रिगुणात्मना चित्तेनैकस्यैव प्रमातुः सुख- दुःखमोहमयानि ज्ञानानि जन्यन्ते। मैवं। यथार्थस्त्रिगुण- स्तथा चित्तमपि त्रिगुणं तस्यार्थ प्रतिभासोत्पत्तौ धर्म्मादयः

सहकारिकारणं तदुद्भवाभिभव वशात् कदाचित् चित्तस्य तेन तेन रूपेणाभिव्यक्तिः तथा च कामुकस्य सन्निहितायां योषिति धर्म्मसहकृतं चित्तं सत्वस्याङ्गितया परिणममानं सुखमयं भवति । तदेव अधर्म्मसहकारि रजसोऽङ्गितया दुःखरूपं सपत्नीमात्रस्य भवति तीव्रा धर्म्मसहकारितया तमसोऽङ्गित्वेन कोपनायाः सपत्न्या मोहमयं भवति तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरेकेणास्ति ग्राह्यार्थः । तदेवं विज्ञानार्थयोस्तादात्म्याविरोधान्न कार्य्यकारणभावः । कारणाभेदे सत्यपि कार्य्यस्य भेदेऽतिप्रसङ्गादिति ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थितम् ॥ १५ ॥

यद्येवं ज्ञानञ्चेत् प्रकाशकत्वाद्ग्रहण स्वभावमर्थश्च ग्राह्यस्वभावस्तदा युगपत् सर्वानर्थान् कथं न गृह्णाति न स्मरति चेत्याशङ्कां परिहर्त्तुमाह ।

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तुज्ञाताज्ञातम्॥१६॥

तस्यार्थस्योपरागादाकारसमर्पणात् चित्ते वाह्यं वस्तुज्ञातमज्ञातञ्च भवति । अयमर्थः सर्वः पदार्थः आत्मलाभे चित्तं सामग्रीमपेक्षते । नीलादिज्ञानञ्चोपजायमानमिन्द्रियप्रणालिकया समागतमर्थोपरागं सहकारिकारणत्वेनापेक्षते । व्यतिरिक्तस्यार्थस्य सम्बन्धाभावाद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् ततश्च येनैवार्थेनास्य स्वरूपोपरागः कृतस्तमेवार्थं तज्ज्ञानं व्यवहारयोग्यतां जनयति । ततः सोऽर्थः ज्ञात उच्यते येन चाकारो न समर्पितः स न ज्ञातत्वेन व्यवह्रियते यस्मिंश्चानुभूतेऽर्थे सादृश्यादिरर्थः संस्कारमुद्बोधयन् सहकारितां

प्रतिपद्यते तस्मिन्नेवार्थे स्मृतिरुपजायते इति न सर्वत्र ग्राहे
नापि स्मृतिरिति न कश्चिद्विरोधः॥ १६॥
यद्येवं प्रमातापि पुरुषो यस्मिन् काले नीलं वेदयते तस्मिन्
काले पीतादिमतश्चित्तसत्वस्यापि कदाचित् गृहीतरूप-
त्वादाकारग्रहणे परिणामित्वं प्राप्तमित्याशङ्कां परिहर्तुमाह

सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत् प्रभोः पुरुषस्या-
परिणामित्वात्॥ १७॥

या एताश्चित्तस्य प्रमाणविपर्य्ययादिरूपा वृत्तयस्तास्तत्
प्रभोश्चित्तस्य ग्रहीतुः पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव ज्ञेयाः
तस्य चिद्रूपतयाऽपरिणामात् परिणामित्वाभावादित्यर्थः।
यद्यसौ परिणामी स्यात् तदा परिणामस्य कादाचित्
कत्वात् तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नोपपद्येत।
अयमर्थः पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य
यदन्तरङ्गं निर्म्मलसत्वं तस्यापि सदेवावस्थितत्वाद्येनार्थे-
नोपरक्तं भवति तथाविधस्यार्थस्य सदैव चिच्छाया-
संक्रान्तिसद्भावस्तस्यां सत्यां ज्ञातृत्वमिति न कदाचित्
क्वचित् परिणामित्वाशङ्का॥ १७॥
ननु चित्तमेव यदि सत्वोत्कर्षात् प्रकाशकं तदा स्वपर-
प्रकाशरूपत्वादात्मानमर्थञ्च प्रकाशयतीति तावतैव व्यव-
हारसमाप्तिः किं ग्रहीत्रन्तरेणेत्याशङ्कामपनेतुमाह।

न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात्॥ १८॥

न तच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न भवति पुरुष वेद्यं
भवतीति यावत् कुतः दृश्यत्वात् यत् किल दृश्यं तत्

दृष्टृवेद्यं दृष्टं यथा घटादि दृश्यञ्च चित्तं तस्मान्न स्वाभासम् ॥१८॥

ननु साध्याविशिष्टोऽयं हेतुः दृश्यत्वमेव चित्तस्या सिद्धं किञ्च स्वबुद्धिसंवेदनद्वारेण हिताहितप्राप्ति परिहाररूपा वृत्तयो दृश्यन्ते । तथाहि क्रुद्धोऽहं भीतोऽहमत्र मे राग इत्येवमाद्या संविद् बुद्धेरसंवेदने नोपपद्येतेत्याशङ्कामपनेतु-माह ।

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ १९ ॥

अर्थस्य संवित्तिरिदन्तया व्यवहारयोग्यतापादनम् । अय-मर्थः । सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वेति बुद्धेः संविदहमित्येकमाकारेण सुखदुःखरूपतया व्यवहारक्षमतापादनमेवंविधञ्च व्यापार-द्वयमर्थप्रत्यक्षकाले न युगपत् कर्त्तुं शक्यं विरोधात् न हि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत् सम्भवोऽस्ति अत एकस्मिन् काले उभयस्य स्वरूपस्यार्थस्य चावधारयितुमशक्यात् न चित्तं स्वप्रकाशकं भवति ।

किन्तु एवंविधव्यापारद्वयं निष्पाद्य फलद्वयस्यासम्वेदनाद्ब-हिर्मुखतयैव स्वनिष्ठत्वेन चित्तस्य स्वयं वेदनादर्थनिष्ठ-मेव फलं न स्वनिष्ठमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु माभूद् बुद्धेः स्वयं ग्रहणं बुद्ध्यन्तरेण भविष्यतीत्याशङ्क्याह

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥२०॥

यदि हि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वेद्यते सापि बुद्धिः स्वयमेव स्वोबभावरूपमज्ञात्वा अबुद्धा बुद्ध्यन्तरं प्रकाशयितुमसमर्थेति तस्याग्राहकं बुद्ध्यन्तरं कल्पनीयं स्मृतिशङ्करश्च । तस्या

अप्यन्यदित्यवस्थानात् पुरुषान्तरेणाथ प्रतीतने स्यात्
हि प्रतीतौ अप्रतीतायामर्थः प्रतीतो भवति । स्मृतिसङ्करश्च
प्राप्नोति रूपे रसे समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकाणामनन्तानां
बुद्धीनां समुत्पत्तेर्बुद्धिजनितैः संस्कारैर्यदा युगपद्बह्वाः
स्मृतयः क्रियन्ते तदा बुद्धेरपर्यवसानात् बुद्धिस्मृतीनाञ्च
बह्वीनां युगपदुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति
ज्ञातुमशक्यत्वात् स्मृतीनां सङ्करः स्यात् इयं रूपे स्मृतिरियं
रसे स्मृतिरिति न ज्ञायते ॥ २० ॥

ननु बुद्धेः स्वप्रकाशत्वाभावे बुद्ध्यन्तरे चासंवेदने कथं अयं
विषयसंवेदनरूपो व्यवहार इत्याशङ्क्य स्वसिद्धान्तमाह ।

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ बुद्धिसंवेदनम् ॥ २१ ॥

पुरुषश्चिद्रूपत्वाच्चितिः साऽप्रतिसंक्रमा न विद्यते प्रति-
संक्रमोऽन्यत्रगमनं यस्याः सा तथोक्ता अन्येनासङ्कीर्णेति
यावत् । यथा गुणा अङ्गाङ्गिभावलक्षणे परिणामे अङ्गिनं गुणं
संक्रामन्ति तद्रूपतामिवापद्यन्ते यथा वा लोके परमाणवः
प्रसरन्तो विषयमारोपयन्ति नैवं चितिशक्तिस्तस्याः सर्व-
दैकरूपतया सुप्रतिष्ठितत्वेन व्यवस्थितत्वात् अतस्तत्सन्नि-
धाने यदा बुद्धिस्तदाकारतामापद्यते चेतनोपजायते बुद्धि-
वृत्तिप्रतिसंक्रान्ता च यदा चिच्छक्तिः बुद्धिवृत्तिविशिष्टतया
संवेद्यते तदा बुद्धेः स्वस्यात्मना वेदनं संवेदनं भवतीत्यर्थः २१
इत्थं स्वसंविदितं चित्तं सर्वानुग्रहणसामर्थ्येन सकल-
निर्वाहक्षमं भविष्यतीत्याह ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २२ ॥

द्रष्टा पुरुषस्तेनोपरक्तं तत्सन्निधाने तद्रूपतामिव प्राप्नोति दृश्योपरक्तं विषयोपरक्तं गृहीतविषयाकारपरिणामं यदा भवति तदा तदेव चित्तं सर्वार्थग्रहणसमर्थं भवति । यथा निर्मलं स्फटिकदर्पणाद्येव प्रतिविम्बग्रहणसमर्थमेवं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्वं शुद्धत्वात् चिच्छाया ग्रहणसमर्थं भवति न पुनरशुद्धत्वाद्रजस्तमसी तद् न्यग्भूतरजस्तमोरूपमङ्गितया सत्वं निश्चलप्रदीपशिखाकारं सदैकरूपतया परिणममानं चिच्छायाग्रहणसामर्थ्यादा मोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते । यथा अयस्कान्तसन्निधाने लोहस्य चलनमाविर्भवति । एवं चिद्रूपपुरुषसन्निधाने सत्त्वस्याभिव्यङ्ग्यमभिव्यज्यते चैतन्यम् । अतएव अस्मिन् द्वे चित्तवृत्ती नित्योदिताभिव्यङ्ग्या च नित्योदिता चिच्छक्तिः पुरुषे तत्सन्निधानादभिव्यक्तमभिव्यङ्ग्यचेतनरं सत्वमभिव्यङ्ग्या चिच्छक्तिः तदत्यन्तसन्निहितत्वादन्तरङ्गं पुरुषस्य भोग्यतां प्रतिपद्यते । तदेव शान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैः पुरुषस्य परमात्मनोऽधिष्ठेयं कर्म्मानुरूपं सुखदुःखभोक्तृतया व्यपदिश्यते । यत्त्वगुद्रिक्तत्वादेकस्यापि गुणस्य कदाचित् कस्यचिदङ्गित्वात् त्रिगुणं प्रतिक्षणं परिणममानं सुखदुःखमोहात्मकमनिर्म्मलं तत्तस्मिन् कर्म्मानुरूपे शुद्धे सत्वे स्वाकारसमर्पणद्वारेण संवेद्यतामापादयति । तत् सत्वमाद्यं चित्तसत्वमेवेति प्रतिसंक्रान्तचिच्छायमन्यतो गृहीतविषयाकारेण चित्तेन उपढौकितमाकारं चित्संक्रान्तिबलात् चेत-

नायमानं वास्तवचैतन्याभावेऽपि सुखदुःखस्वरूपं भोग-मनुभवति। स एव भोगोऽत्यन्तसन्निधानेन विवेका-ग्रहणात् अभोक्तुरपि पुरुषस्य भोग इति व्यपदिश्यते। अनेनैवाभिप्रायेण विन्ध्यवासिनोक्तं "सत्त्वतप्यत्वमेव पुरुषतप्यत्वमिति" अन्यत्रापि "बिम्बे प्रतिबिम्बमानच्छाया-सदृशच्छायोद्भवः प्रतिबिम्बशब्देनोच्यते। एवं सत्त्वेऽपि पौरुषेयचिच्छायासदृशचिदभिव्यक्तिः प्रतिसंक्रान्तिशब्दार्थः" इति ॥ २२ ॥

ननु प्रतिबिम्बं नाम निर्मलस्य नियतपरिणामस्य निर्मले दृष्टं यथा मुखस्य दर्पणे, अत्यन्तनिर्मलस्य व्यापकस्य अपरिणामिनः पुरुषस्य तस्मादत्यन्तनिर्मलात् पुरुषाद-निर्मले सत्त्वे कथं प्रतिबिम्बनमुपपद्यते। उच्यते प्रति-बिम्बनस्य स्वरूपमनवगच्छता भवतेदमभ्यधायि यैव सत्त्व-गताया अभिव्यङ्ग्यायाश्चिच्छक्तेः पुरुषस्य सान्निध्यादभि-व्यक्तिः सैव प्रतिबिम्बनमुच्यते यादृशी पुरुषगता चिच्छक्ति-स्तच्छायाप्यत्राविर्भवति। यदप्युक्तमत्यन्तनिर्मलः पुरुषः कथमनिर्मले सत्त्वे प्रतिसंक्रामतीति तदप्यनैकान्तिकं नैर्मल्यादपकृष्टेऽपि जलादावादित्यादयः प्रतिसंक्रान्ताः समुपलभ्यन्ते। यदप्युक्तमनवच्छिन्नस्य नास्ति प्रतिसंक्रान्ति-रिति तदप्ययुक्तं व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादौ प्रति-संक्रान्तिदर्शनात् एवं सति न काचिदनुपपत्तिः प्रतिबिम्ब-दर्शनस्य। ननु सात्त्विकपरिणामरूपे बुद्धिसत्त्वे पुरुष-सन्निधानादभिव्यङ्ग्यायाश्चिच्छक्तेर्बाह्याकारसंक्रान्तौ पुरुषस्य

दुःखरूपामागे इत्युक्तं तदनुपपन्नं तदेव चित्तसत्वं प्रकृतावपरिणतायां कथं सम्भवति किमर्थश्च तस्याः परिणामः अथोच्येत पुरुषस्यार्थोपभोगसम्पादनं तया कर्त्तव्यम् । अतः पुरुषार्थकर्त्तव्यतयाऽस्या युक्त एव परिणामः । तच्चानुपन्नं पुरुषार्थकर्त्तव्यताया एवानुपपत्तेः पुरुषार्थो मया कर्त्तव्य एवंविधोऽध्यवसायः पुरुषार्थकर्त्तव्यतोच्यते जड़ायाश्च प्रकृतेः कथं प्रथममेवंविधोऽध्यवसायः । अस्ति चेदध्यवसायः कथं जड़त्वम् । अत्रोच्यते अनुलोमप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सहजं शक्तिद्वयमस्ति तदेव पुरुषार्थकर्त्तव्यतोच्यते सा च शक्तिरचेतनाया अपि प्रकृतेः सहजैव तत्र महदादिमहाभूतपर्य्यन्तोऽस्या बहिर्मुखतयाऽनुलोमः परिणामः, पुनः स्वकारणानुप्रवेशनद्वारेणास्मितान्तः परिणामः प्रतिलोमः इत्थं पुरुषस्य भोगपरिसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयक्षयात् कृतार्था प्रकृतिर्न पुनः परिणाममारभते । एवंविधायाञ्च पुरुषार्थकर्त्तव्यतायां जड़ाया अपि प्रकृतेर्न काचिदनुपपत्तिः । ननु यदि ईदृशी शक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति तत् किमर्थं मोक्षार्थिभिर्मोक्षाय यत्नः क्रियते, मोक्षस्य चानर्थनीयत्वे तदुपदेशकशास्त्रस्यानर्थक्यं स्यात् । उच्यते योऽयं प्रकृतिपुरुषयोरनादिर्भोग्यभोक्तृत्वलक्षणः सम्बन्धस्तस्मिन् सति व्यक्तचेतनायाः प्रकृतेः कर्तृत्वाभिमानात् दुःखानुभवे सति कथमियं दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी मम स्यादिति भवत्येवाध्यवसायः अतो दुःखनिवृत्त्युपायोपदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षास्त्येव प्रधानस्य, तथाभूतमेव कर्मानुरूपबुद्धिसत्वं शास्त्रोपदेशस्य विषयः

दर्शनान्तरेष्वप्येवंविध एवाविद्यास्वभावः शास्त्रेऽधिक्रियते, स च मोक्षाय प्रयतमान एवंविधशास्त्रोपदेशं सहकारिणमपेक्ष्य मोक्षाख्यं फलमासादयति । सर्वाण्येव कार्य्याणि प्रमाणां सामग्रामात्मानं लभन्ते अस्य प्रतिलोमद्वारेणैवोत्पाद्यस्य मोक्षाख्यस्य कार्य्यस्येदृश्येव सामग्री प्रमाणेन निश्चिता-प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः अतस्तां विना कथं भवितुमर्हति । अतः स्थितमेतत् संक्रान्तविषयोपरागमभिव्यक्तचिच्छायं बुद्धिसत्वं विषयनिश्चयद्वारेण समग्रां लोकयात्रां निर्वाहयतीति एवंविधमेव चित्तं पश्यन्तो भ्रान्ताः स्वसंवेदनचित्तमात्रं जगदित्येवं ब्रुवाणाः प्रतिबोधिता भवन्ति ॥ २२ ॥

ननु यद्येवंविधादेव चित्तात् सकलव्यवहारनिष्पत्तिः कथं प्रमाणशून्यो द्रष्टाभ्युपपद्यत इत्याशङ्क्य द्रष्टुः प्रमाणमाह ।

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २३ ॥

तदेव चित्तं संख्यातुमशक्याभिर्वासनाभिश्चित्तमपि नानारूपमपि परार्थं परस्य स्वामिनो भोक्तुर्भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयतीति कुतः संहत्यकारित्वात् संहत्य संभूय मिलित्वाऽर्थक्रियाकारित्वात् यच्च संहत्यार्थक्रियाकारि तत्परार्थं दृष्टं यथा शयनासनादि सत्वरजस्तमांसि च चित्तलक्षणपरिनामभाञ्जि संहत्यकारीणि चातः परार्थानि । यः परः स पुरुषः । ननु यादृशेन शयनासनादीनां परेण शरीरवता पारार्थ्यमुपलब्धं तद्दृष्टान्तबलेन तादृश एव परः सिद्ध्यति

शङ्कयेत भवतां परोऽसंहतरूपोऽभिप्रेतस्तद्विपरीतस्य सिद्धेरयमिष्टविघातकृद्धेतुः । उच्यते । यद्यपि सामान्येन परार्थमात्रे व्याप्तिर्गृहीता तथापि सत्वादिविलक्षणधर्म्मि-पर्य्यालोचनया तद्विलक्षण एव भोक्ता परः सिध्यति यथा चेन्धनावृते शिखरिणि विलक्षणाद्धूमाद्वह्निरनुमीयमान इतरवह्निविलक्षणश्चेन्धनप्रभव एव प्रतीयते । एवमिहापि विलक्षणस्य सत्वाख्यस्य भोग्यस्य परार्थत्वेऽनुमीयमाने तथाविध एव भोक्ताधिष्ठाता परश्चिन्मात्ररूपोऽसंहतः सिद्ध्यति । यदि च तस्य परत्वं सर्वोत्कृष्टत्वमेव प्रतीयते तथापि तामसेभ्यो विषयेभ्यः प्रकृष्यते शरीरं, प्रकाशरूपे-न्द्रियाश्रयत्वात् तस्मादपि प्रकृष्यन्ते इन्द्रियाणि, ततोऽपि प्रकृष्टं सत्वं प्रकाशरूपं तस्यापि यः प्रकाशकः प्रकाश्यविल-क्षणः स चिद्रूप एव भवतीति कुतस्तस्य संहतत्वम् ॥ २३ ॥

इदानीं शास्त्रफलं कैवल्यं निर्णेतुं दशभिः सूत्रैरुपक्रमते ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥ २४ ॥

एवं सत्वपुरुषयोरन्यत्वे साधिते यस्तयोर्विशेषं पश्यति अयमस्मादन्य एवंरूपं, तस्य विज्ञातचित्तरूपसत्वस्य चित्ते या आत्मभावभावना सा निवर्त्तते चित्तमेव कर्त्तृ ज्ञातृ भोक्तृ इत्यभिमानो निवर्त्तते ॥ २४ ॥

तस्मिन् सति किं भवतीत्याह ।

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भावं चित्तम् ॥२५॥

यदस्य ...अज्ञाननिम्नपथं बहिर्मुखं विषयोपभोगफलं

चित्तमासीत्तदिदानीं विवेकमार्गमन्तर्मुखं कैवल्यप्राग्भारं कैवल्यप्रारम्भं सम्पद्यते इति ॥ २५ ॥

अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायाः प्रादुर्भवन्ति तेषां हेतुप्रतिपादनद्वारेण त्यागोपायमाह ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २६ ॥

तस्मिन् समाधौ स्थितस्य च्छिद्रेष्वन्तरायेषु यानि प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि प्राग्भूतेभ्यः व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्योऽहं ममेत्येवं रूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभवन्ति अन्तःकरणोच्छित्तिद्वारेण तेषां हानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

हानोपायश्च पूर्वमेवोक्त इत्याह ।

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २७ ॥

यथा क्लेशानामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं तथा संस्काराणामपि कर्त्तव्यं यथा ते ज्ञानाग्निना प्लुष्टा दग्धबीजकल्पा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं लभन्ते तथा संस्कारा अपि ॥ २७॥

एवञ्च प्रत्ययान्तरानुदये स्थिरीभूते समाधौ यादृशस्य योगिनः समाधेः प्रकर्षप्राप्तिर्भवति तथाविधमुपायमाह ।

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानं यावतां तत्त्वानां यथाक्रमव्यवस्थितानां परस्परविलक्षणस्वरूपविभावनं तस्मिन् सत्यप्यकुसीदस्य

(कलमलिप्तोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारविवेक-ख्यातेः परिशेषात् धर्म्ममेघः समाधिर्भवति । प्रकृष्टमशुक्ल-कृष्णं धर्मं परमपुरुषार्थसाधकं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघः । अनेन प्रकृष्टधर्म्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपपादितं भवति ॥२८॥

तस्माद्धर्म्ममेघात् किं भवतीत्याह ।

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ २९ ॥

क्लेशानामविद्यादीनामभिनिवेशान्तानां कर्म्मणाञ्च शुक्लादिभेदेन त्रिविधानां ज्ञानोदयात् पूर्वपूर्वकारणनिवृत्त्या निवृत्तिर्भवति २९ ॥

तेषु निवृत्तेषु किं भवतीत्याह ।

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम् ॥ ३० ॥

आव्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशास्त एव मला-स्तेभ्योऽपेतस्य तद्विरहितस्य ज्ञानस्य गगननिभस्यानन्त्याद-नवच्छेदात् ज्ञेयमल्पं गणनास्पदं भवत्यक्लेशेनैव सर्वं ज्ञेयं जानातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततः किमित्याह ।

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्ति-गुणानाम् ॥ ३१ ॥

कृतो निष्पादितो भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थः प्रयोजनं यैस्ते कृतार्था गुणा सत्वरजस्तमांसि तेषां परिणाम आ

पुरुषार्थसमाप्तेरानुलोम्येन प्रातिलोम्येनाङ्गाङ्गिभावः स्थिति लक्षणस्तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परिसमाप्तिर्निष्ठा न पुनरुद्भव इत्यर्थः ३१ ॥

क्रमस्योक्तस्य लक्षणमाह ।

क्षणप्रतियोगी परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३२ ॥

क्षणोऽल्पीयान् कालः तस्य योऽसौ प्रतियोगी क्षणविलक्षणः परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्यः अनुभूतेषु क्षणेषु पश्चात् सङ्कलनबुद्ध्यैव यो गृह्यते । स क्षणानां क्रम उच्यते नह्यननुभूतेषु क्रमः परिज्ञातुं शक्यः ॥ ३२ ॥

इदानीं फलभूतस्य कैवल्यस्य साधारणस्वरूपमाह ।

पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३३ ॥

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भवः क्षणेषु । यदि वा चिच्छक्तौ वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते । न केवलमस्मद्दर्शने चेतनः कैवल्यावस्थायामेवंविधश्चिद्रूपः यावद्दर्शनान्तरेऽपि विमृश्यमाण एवंरूपोऽवतिष्ठते । तथाहि संसारदशायामात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वानुसन्धातृत्वमयः प्रतीयतेऽन्यथा यद्ययमेकः चेतनस्तथाविधो न स्यात् तदा ज्ञानक्षणानामेव पूर्वापरानुसन्धातृशून्यानामात्मभावे नियतः कर्म्मफलसम्बन्धो न स्यात् कृतहानाऽ-

कृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । यदि येनैव शास्त्रोपदिष्टमनुष्ठितं कर्म तस्यैव भोक्तृत्वं भवेत्तदा हिताहितप्राप्तिपरिहाराय सर्वस्य प्रवृत्तिर्घटेत सर्वस्यैव व्यवहारस्य हानोपादान-लक्षणस्यानुसन्धानेनैव प्राप्तत्वात् ज्ञानक्षणानां परस्पर-भेदेनानुसन्धानशून्यत्वात् तदनुसन्धानाभावे कस्यचिदपि व्यवहारानुपपत्तेः । कर्त्ता भोक्तानुसन्धाता यः स आत्मेति व्यवस्थाप्यते । मोक्षदशायां तु सकलग्राह्यग्राहकलक्षण-व्यवहाराभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्य अवशिष्यते तत् चैतन्यं चितिमात्रत्वेनैवोपपद्यते न पुनरात्मसंवेदनेन, यस्मात् विषयग्रहणसमर्थनमेव चितिरूपं नात्मग्राहकत्वम् । तथाहि अर्थसित्या गृह्यमाणोऽयमिति गृह्यते स्वरूपं गृह्यमाणमह-मिति न पुनर्युगपद्बहिर्मुखतान्तर्मुखतालक्षणव्यापारद्वयं परस्परविरुद्धं कर्तुं शक्यम् । अत एकस्मिन् समये व्यापार-द्वयस्य कर्तुमशक्यत्वात् चिद्रूपतयैवावशिष्यते अतो मोक्षावस्थायां निवृत्ताधिकारेषु गुणेषु चिन्मात्ररूप एवा-त्माऽवतिष्ठत इत्येवं युक्तम् । संसारदशायान्त्वेवंभूतस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वमनुसंन्धातृत्वञ्च सर्वमुपपद्यते । तथाहि योऽयं प्रकृत्या सहानादिर्नैसर्गिकोऽस्य भोग्यभोक्तृत्वल-क्षणसम्बन्धोऽविवेकख्यातिमूलस्तस्मिन् सति पुरुषार्थकर्त्तव्य-तारूपशक्तिद्वयसद्भावे या महदादिभावेन परिणतिस्तस्यां संयोगे सति यदात्मनोऽधिष्ठातृत्वं चिच्छायासमर्पणसामर्थ्यं बुद्धिसत्वस्य च संक्रान्तचिच्छायाग्रहणसामर्थ्यं चिदवष्टम्भा-याश्च बुद्धेर्योऽसौ कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यवसायस्तत एव सर्वस्यानु-

सन्धानपूर्वकस्य व्यवहारस्य निष्पत्तेः किमन्यैः फल्गुभिः कल्पनाजल्पैः । यदि पुनरेवंभूतमार्गव्यतिरेकेण पारमार्थिकमात्मनः कर्त्तृत्वाद्यङ्गीक्रियेत तदास्य परिणामित्व प्रसङ्गः परिणामित्वाच्चानित्यत्वे तस्यात्मत्वमेव न स्यात् यथाह्येकस्मिन्नेव समये एकेनैकरूपेण न परस्परविरुद्धावस्थानुभवः सम्भवति यथा यस्यामवस्थायामात्मसमवेते सुखे समुत्पन्ने तस्यानुभवितृत्वं न तस्यामेवावस्थायां दुःखानुभवितृत्वम् अतोऽवस्थानानात्वात्तदभिन्नस्यावस्थावतो नानात्वं नानात्वाच्च परिणामित्वानात्मत्वम् । नापि नित्यत्वमत एव शान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां मोक्षदशायाञ्च एकं रूपमङ्गीक्रियते ।

ये तु वेदान्तवादिनश्चिदानन्दमयत्वमात्मनो मोक्षं मन्यन्ते तेषां न युक्तः पक्षः तथाहि आनन्दस्य सुखस्वरूपत्वात् सुखस्य च सदैव संवेद्यमानतयैव प्रतिभासात् संवेद्यमानत्वञ्च संवेदनव्यतिरेकेणानुपपन्नमिति संवेद्यसंवेदनयोर्द्वयोरभ्युपगमात् अद्वैतहानिः । अथ सुखात्मकत्वमेव तस्योच्येत तद्विरुद्धधर्माध्यासादनुपपन्नं न हि संवेदनं संवेद्यञ्चैकं भवितुमर्हतीति । किञ्चाद्वैतवादिभिः कर्म्मात्मपरमात्मभेदेन आत्मा द्विविधः स्वीकृतः इत्यत्र तत्र येनैव रूपेण सुखदुःखभोक्तृत्वं कर्म्मात्मनस्तेनैव रूपेण यदि परमात्मनः स्यात् तथा कर्मात्मवत् परमात्मनः परिणामित्वमविद्यास्वभावत्वं च स्यात् । अथ न तस्य साक्षात् भोक्तृत्वं किन्तु तदुपढौकितमुदासीनतयाधिष्ठातृत्वेन स्वीकरोति तदास्मद्दर्शनानुप्रवेशः आनन्द-

रूपता च पूर्वमेव निराकृता । किं च अविद्यास्वभावत्वे निःस्वभावत्वात् कः शास्त्राधिकारी । न तावन्नित्य-निर्मुक्तत्वात् परमात्मा नापि अविद्यास्वभावत्वात् कर्मात्मा । ततश्च सकलशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अविद्यामयत्वे च जगतोऽ-ङ्गीक्रियमाणे कस्याविद्येति विचार्यते । न तावत् परमात्मनः नित्यमुक्तत्वात् विद्यारूपत्वाच्च कर्मात्मनोऽपि परमार्थतो-निःस्वभावतया शशविषाणप्रख्यत्वे कथमविद्यासम्बन्धः । अथोच्यते एतदेवाविद्यायाः अविद्यात्वं यदविचारणीयत्वम् अविचरणीयत्वं नाम यैवंहि विचारेण दिनकरस्पृष्टनीहार-वत् विलयमुपयाति साऽविद्येत्युच्यते । मैवं यद्वस्तु किञ्चित् कार्य्यं करोति तदवश्यं कुतश्चिद्भिन्नमभिन्नं वक्तव्यम् अविद्यायाश्च संसारलक्षणकार्य्यकर्तृत्वमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यं तस्मिन् सत्यपि यद्यनिर्वाच्यत्वमुच्यते तदा कस्यचिदपि वाच्यत्वं न स्यात् ब्रह्मणोप्यवाच्यत्वप्रसक्तिः तस्मादधिष्ठा तृतारूपव्यतिरेकेण नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते अधिष्ठातृत्वं च चिद्रूपमेव तद्व्यतिरिक्तस्य धर्म्मस्य कस्यचित्प्रमाणानु-पपत्तेः ।

यैरपि नैयायिकादिभिरात्मा चेतनायोगाच्चेतन इत्यु-च्यते चेतनापि तस्य मनःसंयोगजा तथा हि इच्छाज्ञान-प्रयत्नादयो ये गुणास्तस्य व्यवहारदशायाम् आत्ममनः संयोगादुत्पद्यन्ते तैरेव च गुणैः स्वयं ज्ञाता कर्त्ता भोक्तेति व्यपदिश्यते मोक्षदशायां तु मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तन्मू-लानां दोषाणामपि निवृत्तिस्तेषां बुद्ध्यादीनां विशेष-

गुणानामत्यन्तोच्छित्तिः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वमात्मनाऽङ्गीक्रियते तेषामयुक्तः पक्षः। यतस्तस्यां दशायां नित्यत्वव्यापकत्वादयो गुणाः आकाशादीनामपि सन्ति अतस्तद्वैलक्षण्येनात्मनश्चिद्रूपत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यम्। आत्मत्वलक्षणजातियोग इति चेत् न सर्वस्यैव तज्जातियोगः सम्भवति अतो जातिभ्यो वैलक्षण्यमात्मनोऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्यं तस्याधिष्ठातृत्वं चिद्रूपतयैव घटते नान्यथा।

यैरपि मीमांसकैः कर्म्मकर्तृरूप आत्माङ्गीक्रियते तेषामपि न युक्तः पक्षः। तथा हि। अहंप्रत्ययग्राह्य आत्मेति तेषां प्रतिज्ञा अहंप्रत्यये च कर्तृत्वं कर्मत्वञ्चात्मन एव नच एतद्विरुद्धत्वादुपपद्यते कर्तृत्वं प्रमातृत्वं कर्मत्वञ्च प्रमेयत्वं न चैतद्विरुद्धधर्माध्यासो युगपदेकस्य घटते यद्विरुद्धधर्म्माध्यस्तं न तदेकं यथा भावाभावौ विरुद्धे च कर्तृत्वकर्मत्वे। अथोच्यते। न कर्तृत्वकर्मत्वयो विरोधः किन्तु कर्तृकरणत्वयोः केन एतदुक्तं विरुद्धधर्माध्यासस्य तुल्यत्वात् कर्तृकरणत्वयोरेव विरोधः न कर्तृत्वकर्मत्वयोः। तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यत्वं परिहृत्यात्मनोऽधिष्ठातृत्वमेवोपपन्नम्। तच्च चेतनत्वमेव।

यैरपि द्रव्यबोधपर्य्यायभेदेनात्मनोऽव्यापकस्य शरीरपरिमाणस्य परिणामित्वमिष्यते तेषाम् उत्थानपराहत एव पक्षः परिणामित्वे चिद्रूपताहानेश्चिद्रूपताऽभावे किमात्मन आत्मत्वम् तस्मादात्मन आत्मत्वमिच्छता चिद्रूपत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यं तच्चाधिष्ठातृत्वमेव।

केचित् कर्तृरूपमेवात्मानमिच्छन्ति तथा हि विषय-सान्निध्ये या ज्ञानलक्षणा क्रिया समुत्पन्ना तस्या विषयसंवित्तिः फलं तस्याञ्च फलरूपायां संवित्तौ स्वरूपं प्रकाशरूपतया प्रतिभासते विषयश्च ग्राह्यतया आत्मा च ग्राहकतया घटमहं जानामीत्याकारेण तस्याः समुत्पत्तेः क्रियायाश्च कारणं कर्त्तैव भवतीत्यतः कर्तृत्वं भोक्तृत्व ञ्चात्मनो रूपमिति। तदनुपपन्नं यस्मात्तासां संवित्तीनां स किं कर्तृत्वं? युगपत् प्रतिपद्यते क्रमेण वा? युगपत्। कर्तृत्वे क्षणान्तरे तस्य कर्तृत्वं न स्यात्। अथ क्रमेण कर्तृत्वं तदैक रूपस्य न घटते। एकेन रूपेण चेत् तस्य कर्तृत्वं तदैकस्य सदैव सन्निहितत्वात् सर्वफलमेकरूपं स्यात् अथ नानारूपतया तस्य कर्तृत्वं तदा परिणामित्वम् परिणामि त्वाच्च न चिद्रूपत्वं अतश्चिद्रूपत्वमात्मन इच्छद्भिर्न साक्षात् कर्तृत्वमङ्गीकर्त्तव्यं यादृशमस्माभिः कर्तृत्वमात्मनः प्रति पादितं कूटस्थस्य नित्यस्य चिद्रूपस्य तदेवोपपन्नम्।

एतेनस्वप्रकाशस्य आत्मनो विषयसंवित्तिद्वारेण ग्राह कत्वमभिव्यज्यते इति ये वदन्ति तेऽपि अनेनैव निराकृताः

केचित् विमर्षात्मकत्वेनात्मनश्चिन्मयत्वमिच्छन्ति ह्याहुर्न विमर्षव्यतिरेकेण चिद्रूपत्वमात्मनो निरूपयितुं शक्यं जगद्विलक्षणमेव चिद्रूपत्वमुच्यते तच्च विमर्षव्यतिरेके निरूप्यमाणं नान्यथावतिष्ठते। तदनुपपन्नम् इदमित्थमे रूपमिति यो विचारः स विमर्ष इत्युच्यते स चास्मित व्यतिरेकेण नोत्थानमेव लभते तथाहि आत्मन्युपजायमा

विमर्शोऽहमेवंभूत इत्यनेन आकारेण संवेद्यते ततश्चाहं शब्दभिन्नस्य आत्मलक्षणस्य अर्थस्य तत्र स्फुरणान्न तत्र विकल्पस्वरूपतातिक्रमः विकल्पस्याध्यवसायात्मा बुद्धिधर्मो न चिद्धर्म्मः कूटस्थनित्यत्वेन चितेः सदैकरूपत्वात् नित्यत्वान्नाहङ्कारानुप्रवेशः। तदनेन सविमर्षत्वमात्मनः प्रतिपादयता बुद्धिरिवात्मत्वेन भ्रान्त्या प्रतिपादिता न प्रकाशात्मनः परस्य पुरुषस्य स्वरूपमवगतमिति।

इत्थं सर्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते। अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ाद्वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति। एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः। तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम्।

तदेवं सिद्धान्तरेभ्यो विलक्षणां सर्वसिद्धिमूलभूतां समाधिसिद्धिमभिधाय जात्यन्तरपरिणामलक्षणस्य च सिद्धिविशेषस्य प्रकृत्यापूरणमेव कारणमित्युपपाद्य धर्म्मादीनां प्रतिबन्धकनिवृत्तमात्र एव सामर्थ्यमिति प्रदर्श्य निर्म्माणचित्तानामस्मितामात्रादुद्भव इत्युक्त्वा तेषाञ्च योगिचित्तमेवाधिष्ठापकमिति प्रदर्श्य योगिचित्तस्य चित्तान्तरवैलक्षण्यमभिधाय तत्कर्म्मणामलौकिकत्वञ्चोपपाद्य विपाकानुगुणानां वासनानामभिव्यक्तिसामर्थ्यकार्य्यं कारणयोश्चैक्यप्रतिपादनेन

व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्य्यमुपपाद्य तासामानन्त्येऽपि हेतुफलादिद्वारेण हानमुपदर्श्यातीतादिष्वध्वसु धर्म्माणां सद्भावमुपपाद्य विज्ञानवादं निराकृत्य साकारवादञ्च प्रतिष्ठाप्य पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तरेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतमिति व्याकृतः कैवल्यपादः ।

सर्वे यस्य वशाः प्रतापवसतेः पादान्तसेवानति-
प्रभ्रश्यन् मुकुटेषु मूर्द्धसु दधत्याज्ञां धरित्रीभृतः ।
यद्वक्त्राम्बुजमाप्य गर्वमसमं वाग्देवता संश्रिता
सश्रीभोजपतिः फणाधिपतिकृत्सूत्रेषु वृत्तिं व्यधात् ॥

इति श्रीधारेश्वरभोजदेवविरचितायां राजमार्त्तण्डाभिधायां कैवल्यपादश्चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।